

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

87

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредништво
Др Ђорђе БУБАЛО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2013

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

87

НОВИ САД
2013

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Војин Дабић ВОЈВОДСТВО (ВЛАСТЕЛИНСТВО) ПОДБОРЈЕ: ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ (1702–1750)	Vojin Dabić THE VOIVODESHIP OF PODBORJE: ECONOMIC CIRCUMSTANCES (1702–1750)
---	--

7–34

Тамара Станисављевић КОЛАРЧЕВ НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ (1932–1941)	Tamara Stanisavljević KOLARAC PEOPLE'S UNIVERSITY (1932–1941)
---	---

35–65

Дмитар Тасић ОСНИВАЊЕ И РАД ЈЕДИНИЦА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У СРБИЈИ (ЈЕСЕН 1944–ЛЕТО 1945)	Dmitar Tasić ESTABLISHMENT AND OPERATION OF THE NATIONAL DEFENSE UNITS IN SERBIA (FALL 1944 – SUMMER 1945)
---	---

67–85

ГРАЂА и ПРИЛОЗИ MATERIALS and CONTRIBUTION

Исидора Точанац Радовић БАЧКА ЕПАРХИЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ХВИИ ВЕКА: РЕФОРМИСАЊЕ МРЕЖЕ ПАРОХИЈА	Isidora Točanac Radović THE EPARCHY OF BAČKA IN THE SECOND HALF OF 18 TH CENTURY: THE REFORM OF PARISHES
---	--

87–108

Нино Делић ПРАВОСЛАВНО СТАНОВНИШТВО ДАЛМАЦИЈЕ ПРЕМА ПОПИСИМА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ (1835–1850)	Nino Delić THE ORTHODOX POPULATION OF DALMATIA DUE TO SERBIAN ORTHODOX CHURCH CENSUSES (1835–1850)
---	--

109–128

Петар В. Крестић Petar V. Krestić
ТЕСТАМЕНТ МИЛАНА Ђ.
МИЛИЋЕВИЋА TESTAMENT OF MILAN Đ.
MILIĆEVIĆ

129–135

ИСТОРИОГРАФИЈА и МЕТОДОЛОГИЈА
HISTORIOGRAPHY and METHODOLOGY

Михаел Антоловић Mihael Antolović
НЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА
МАЊИНА У ЈУГОСЛАВИЈИ GERMAN MINORITY IN
YUGOSLAVIA AS A SUBJECT OF
КАО ПРЕДМЕТ НЕМАЧКЕ
ИСТОРИОГРАФИЈЕ (1945–2010) GERMAN HISTORIOGRAPHY
(1945–2010)

137–151

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Мирослав Павловић
Political Initiatives „From the Bottom Up” in the Ottoman Empire. (Политичке иницијативе „одоздо нагоре” у Османском царству) Halycon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno 9–11 January 2009, Antonis Anastasopoulos, ed, Crete University Press, Rethymno 2012.

153–156

Стефан Радојковић
ЕВРОПА ДУГОГ 20. ВЕКА – СЛУЧАЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Мари Жанин-Чалић, „Историја Југославије у 20. веку”, Клио, Београд, 2013.

156–158

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

157–159

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗМСИ У 2013. ГОДИНИ

163

Војин С. Дабић

ВОЈВОДСТВО (ВЛАСТЕЛИНСТВО) ПОДБОРЈЕ: ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ (1702–1750)

САЖЕТАК: На основу пореских пописа, пописа десетине и других извора приказане су привредне прилике у Подборском војводству, које је од 1702. до 1750. било под управом Дворске коморе у Бечу. Посебна пажња посвећена је фискалном систему и његовом утицају на величину сељачких поседа, процени величине уroda житарица и сточарству.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Подборско војводство, Дворска комора, сељачки поседи, земљорадња, сточарство

Подборско војводство било је смештено на северозападним, шумовитим обронцима планине Папук и, према нашим прорачунима, имало је површину од око 312 квадратних километара. На том простору било је 1750. године укупно 17 насеља. Већина њих (Подборје, Батињани, Вријеска, Добра Кућа, Бастаји Доњи, Бастаји Горњи, Кореничани, Цјепидлаке, Пуклица, Пакрани, Врбовац, Бијела и Борки) основана је насељавањем Срба за време турске власти у Славонији у XVI и XVII веку, а само су четири села (Брестовац, Ђуричка, Кончаница и Ремовац) насељена после изгона Турака и укључивања Славоније у Хабзбуршку монархију за време Бечког рата (1683–1699). Међу насељеним местима помиње се у попису из 1702. године село Поточани, али је оно касније пописивано као део села Кореничани. Сва поменута села била су до половине XVIII века насељена искључиво православним, српским становништвом, које је у духовном погледу било подређено православном епископу у Пакрацу.¹ Први католици насељавају се на овом поседу после његове продаје Анту-ну Јанковићу, који је на делу атара Подборја утемељио у седмој деценији

¹ В. С. Дабић, Мала Влашка у Славонији. Насеља и становништво од краја XVII до половине XVIII века, *Српске студије*, 1, 2010, 18, 26.

XVIII века трговиште, које је назвао Дарувар. Ту је подигао свој двораци и римокатоличку цркву².

Становници Подборског војводства били су до почетка Бечког рата турски крајишници, а после Хабзбуршког запоседања Славоније наставили су да врше војну службу у корист Хабзбуршке монархије као слободни сељаци – војници. После мира у Сремским Карловцима 1699. године, када су Хабзбуршке државне власти створиле Посавску крајину на својој новој граници према Отоманском царству, пет војводства Мале Влашке (Подборско, Забрдско, Сирачко, Пакрачко и Субоцко) изгубило је свој дотадашњи крајишки статус и претворено је у феудалне поседе, чији је земљишни господар (*dominus terrestris*) била држава, односно Дворска комора у Бечу. Њихови становници престали су 1702. године да буду слободни сељаци – војници и постали су зависни сељаци, оптерећени феудалним обавезама. Ова промена, као и покушај предаје Сирачког војводства у посед приватном лицу крајем 1702. године, изазвали су немире у Малој Влашкој, који су се смирили тек 1708. године. Упркос томе што државне власти нису прихватиле основни захтев незадовољног становништва – да њихова војводства буду укључена у Војну крајину, побуна није била сасвим узалудна јер је Дворска комора, ради смиревања становништва, поново преузела у свој посед Сирачко војводство, али и одложила продају осталих војводства приватним лицима.³ Подборско војводство, које је предмет наших интересовања у овом раду, остало је коморски посед све до 1751. године, када је продано Михаљу Шандору од Славнице (*Mihál Sandor de Szlavnicza*).⁴ Назив војводство, који је подсећао на ранији крајишки статус становништва, задржан је у службеној употреби само неколико првих деценија XVIII века, али то није имало никакав практичан значај – Подборје је било коморско властелинство, а његови поданици зависни сељаци. Од зависних сељака у другим областима Угарске разликовали су се само по томе што им није оспоравано право да се селе и што су им обавезе биле унеколико подношљивије.

Дворска комора је, у име владара, била земљишни господар у Подборском војводству. Истовремено је на његовом простору вршила управну и судску власт до 1745. године, када су у провинцијалним деловима Славоније створене жупаније и они интегрисани у угарски управни

² Ф. В. фон Таубе, *Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема*, Нови Сад 1998, 179–181.

³ В. С. Дабић, *нав. дело*, 13–18.

⁴ E. Laszowski, *Imanja požeške županije od vremena oslobođenja Slavonije do godine 1766*, *Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, V, 1903, 183–187.

систем.⁵ Поданици на коморским поседима, исто као и на славонским властелинствима у поседу црквених установа и приватних лица, имали су пореске и радне обавезе према држави (контрибуција, рад на изградњи тврђава, њихово снабдевање дрвима за огрев и грађу и уконачивање регуларне војске), земљишном господару (плаћање земљарине и откупа од работе) и црквеним установама (десетина од урода житарица и винограда). Међутим, црквену десетину убирала је Дворска комора са образложењем да јој је она неопходна за снабдевање војске и да је држава изгубљене приходе компензовала црквеним установама на други начин (доделом феудалних поседа, исплатом уговореног новчаног еквивалента). Због наплате пореза било је неопходно да се повремено спроводе пописи становништва, његових земљишних поседа и стоке. Ови пописи, а у извесној мери и регистри прикупљене десетине, пружају обиље података о демографским и привредним приликама у војводству за време коморске управе. Како су демографске прилике у Подборском војводству већ обрађене у склопу нашег рада о насељима и становништву Мале Влашке од краја XVII до половине XVIII века, овом приликом већа пажња биће посвећена привредним приликама.⁶

ПОРЕСКЕ СЕСИЈЕ И ОБРАДИВЕ ПОВРШИНЕ У ПОСЕДУ СЕЉАЧКИХ ДОМАЋИНСТАВА

Према одлуци коморско – војне комисије, која је под председништвом Ј. Ф. К. Карафе (Johan Ferdinand Carl Caraffa di Stigliano) довршила 1702. године разграничење насеља под војном (Војна крајина) и такозваног Провинцијала под цивилном (коморском) јурисдикцијом, висина пореских обавеза коморских поданика према земљишном господару, али и висина дажбина држави, зависила је од величине сељачких поседа (површине ораница, винограда и ливада) и сељачких могућности да обраде своје поседе (број грла теглеће стоке). Као пореска основица узет је замишљени сељачки посед – *сесија*, коју су чинила 24 јутра оранице, два косца ливаде и осам волова. Појединачни сељачки поседи, зависно од њихове величине, прерачунавани су на идеалне делове пореске сесије до закључно са једном осмином (1/8). Од јесени 1702. године свака сесија била је оптерећена са 24 форинте фискалних обавеза – давала је земљишном господару три форинте земљарине и осам форинти на име откупа од работе, као и 13 форинти контрибуције држави. Новчане обавезе по сесији повећане су 1. новембра

⁵ С. Гавриловић, *Обнова славонских жупанија и њихово разграничење са Војном границом (1745–1749)*, *Зборник за друшћевне науке*, Матица српска, 25, 1960, 58–60, 62, 88.

⁶ В. С. Дабић, *нав. дело*, 15–16, 25–33.

1716. увођењем посебне дажбине – *хибернала* или *конака* (Quartier – Geldt), који је 1. маја 1725. замењен *ванредном конџирубицијом* (extra ordinarium) у износу од шест форинти и наметом за изградњу тврђава од две форинте и 30 крајцара. Укупно оптерећење по сесији повећано је на 32 форинте и 30 крајцара, што значи да је порески терет по јутру оранице требало да буде једну форинту и 21,25 крајцара.⁷

Пошто је површина ораница и ливада у поседу сељачких домаћинстава била основа за одређивање њихових пореских обавеза, коморски службеници су приликом преузимања управе у Подборском војводству 1702. године сачинили попис свих домаћинстава и њихових поседа. Пописана је укупна површина ораница, ливада и винограда сваког домаћинства, а посебно су исказане засејане површине према културама. Пописом је утврђено да у војводству живе 322 сељачка домаћинства, која поседују око 2.500 јутара ораница, 714 косаца/коса ливаде и 334 мотике винограда. На свако домаћинство долазило је у просеку 7,76 јутара оранице, 2,21 косаца/коса ливаде и 1,03 мотика винограда. Да су коморске власти поштовале прописану структуру сесија (24 јутра ораница и два косца/косе ливаде), било би могуће да се од постојећих ораница створе само 104 пореске јединице – сесије. Оне су, међутим, закључиле да мотика винограда или косац/коса ливаде могу да буду еквивалент јутру оранице. Тако рачунајући, могло је у Подборском војводству да буде највише 136 ½ сесија, али су коморски службеници, правећи *сишине* *ирешке* на штету сељака, израчунали да их има укупно 151 и 1/2. Свака од обрачунских сесија имала је у просеку само 16,54 јутара оранице, 2,20 мотика винограда и 4,71 косца/косе ливаде. На тај начин Дворска комора је већ приликом преузимања Подборског војводства подигла пореско оптерећење јутра оранице са једне форинте на једну форинту и 27 крајцара, односно за 45%. Оваквим обрачунавањем броја сесија тешко су погођена поједина брдска насеља, која су имала мало плодне, обрадиве земље. Тако је, на пример, коморски провизор проценио да становници села Борки (надморска висина 452 метра) уживају 8 ¼ сесија, премда су имали само 105 јутара ораница, 36 косаца ливаде и 7,5 мотика винограда. Просечна сесија у селу имала је само 12,72 јутра оранице. Пошто су тако биле удвостручене фискалне обавезе становништва, иселило се приликом пописа седам од дотадашњих 27 домаћинстава. Као разлог за одлазак из села навели су да су њихова земљишта неплодна и да од њих не могу остварити потребне приходе за плаћање дажбина. Коморски службеник је њихов исказ забележио у текстуалном делу пописа, али

⁷ С. Гавриловић, Извештај коморског саветника Г. И. Еберла о Славонији и Срему прве половине XVIII века, *Зборник за историју*, Матица српска, 22, 1980, 144.

није ни помишљао на могућност да свој обрачун броја сесија усклади са важећим нормама.⁸

У немогућности да поднесу пореске обавезе, али и не прихватајући статус зависних сељака, становници Подборског војводства, а исто тако и других делова Мале Влашке, одбијали су од 1703. до 1708. године да плаћају дажбине, што је у Бечу схваћено као отворена побуна. Према сазнању коморског инспектора Ј. А. Каланека, међу вођама отпора био је кнез Никола Одабашић из Бастаја. У свом извештају из 1706. године предложио је да се становници Мале Влашке принуде на покорност употребом војне силе. То се, међутим, није догодило због незавидних прилика у којима је била Хабзбуршка монархија – рата за *шианско наслеђе* (1701–1714) и устанка Ференца Ракоција у Мађарској (1703–1711). До смиревања незадовољства дошло је 1708. године за време Народно-црквеног сабора у Крушедолу, сазваног после смрти патријарха Арсенија III Црнојевића ради избора новог духовног старешине православног становништва у Хабзбуршкој монархији. Срби из Мале Влашке, највероватније на подстицај пакрачког епископа Софронија Подгоричанина, упутили су у Крушедол као своје посланике пакрачког капетана Радивоја Ситничича, забрдског капетана Вучића Јовичића и већ помунутог кнеза Николу Одабашића. По завршетку саборских заседања, новоизабрани митрополит – архиепископ Исаија Ђаковић, пакрачки епископ Софроније Подгоричанин и царски комесар К. И. Кваријент од Рала (*de Guarient et Raal*) успели су да приволе саборске посланике из Пакрачког, Забрдског, Подборског и Субоцког војводства да се договоре са представницима Дворске коморе у Бечу око измирења пореских дугова својих војводства. Постигнутим споразумом договорен је опрост половине пореског дуга, али под условом да се остатак плати у неколико годишњих рата. Такође су се тада представници Мале Влашке, како је касније речено у једној представци, „са славном Хоф Комором погодили отсеком на годину 8000 fl. порције плаћати (у тому и десетак), да никакве друге дацие не има”. Тиме су сесије као пореске јединице привремено изгубиле свој значај. У време склапања поменуте нагодбе, командант осиечке тврђаве и заповедник Славоније упутио је 4. марта 1708. године проглас становницима Подборског војводства са захтевом да се покоре државним властима. У супротном, претио је да ће их војском затрти и њих и њихова насеља. Неколико година касније државне власти су прекршиле споразум и наметнуле војводствима Мале Влашке нови новчани намет у износу од 4.000 форинти, као и обавезу да у новцу и намирницима допри-

⁸ Архив Хрватске у Загребу (даље: АХЗ), Acta urbarialia et conscriptiones bonorum (даље: Urb. et con.), фасц. 137, бр. 28.

носе издржавању немачких регименти које су пред почетак и током трајања Аустро-турског рата 1716–1718. биле смештене у Славонији.⁹

Нови попис имовине и становништва Подборског војводства спроведен је у оквиру општег пописа Славоније и Срема 1721. и 1722. године. Он је извршен по наређењу цара Карла VI од 7. септембра 1720. године, а после жалби карловачког митрополита Вићентија Поповића на тежак положај и превелико пореско оптерећење тамошњег становништва. Прикупљени подаци требало је да буду основа за „уређење порције”, односно усклађивања пореских обавеза са имовинским стањем сељачких домаћинстава.¹⁰ Пописом је утврђено да је у Подборском војводству између 1702. и 1721. године смањен број сељачких домаћинстава са 322 на 225, јер је скоро трећина породица напустила своја насеља у потрази за сношљивијим условима за живот. У исто време површина ораница у поседу сељака смањена је за 1.064 јутра, односно за 42,56%. Међутим, нису запарложене само оранице исељених, већ су и сељаци који су остали у својим селима унеколико смањили своје поседе, да би им се умањиле дажбине. На основу резултата пописа 1721. године извршен је нови обрачун сељачких сесија, којим је утврђено да је њихов број смањен са 144 и 7/8 на 93 и 1/8. При томе је просечна пореска сељачка сесија имала још неповољнију структуру него што је то било после пописа 1702. године. Њу је чинило само 15,43 јутра оранице, односно 8,57 јутара мање него што је то било предвиђено решењима комисије Ј. Ф. К. Карафе. То значи да су становници овог војводства по јутру оранице имали за трећину веће пореске терете него што би имали да су поштовани важећи прописи. После пописа пореске обавезе сељачких домаћинстава поново су разрезиване у складу са тим колико су поседовала идеалних делова пореске сесије. То је изазвало даље смањивање ораничних површина.¹¹ Како сељаци нису могли да измире пореске обавезе, њихови нагомилани дугови наплаћивани су уз помоћ војне егзекуције. Ове мере, које су практиковане и на другим поседима, продубиле су привредну и друштвену кризу, која је потресала Славонију наредних деценија. Када су државне власти 1731. схватиле да је стање у овој области неодрживо, упутиле су у њу коморског саветника

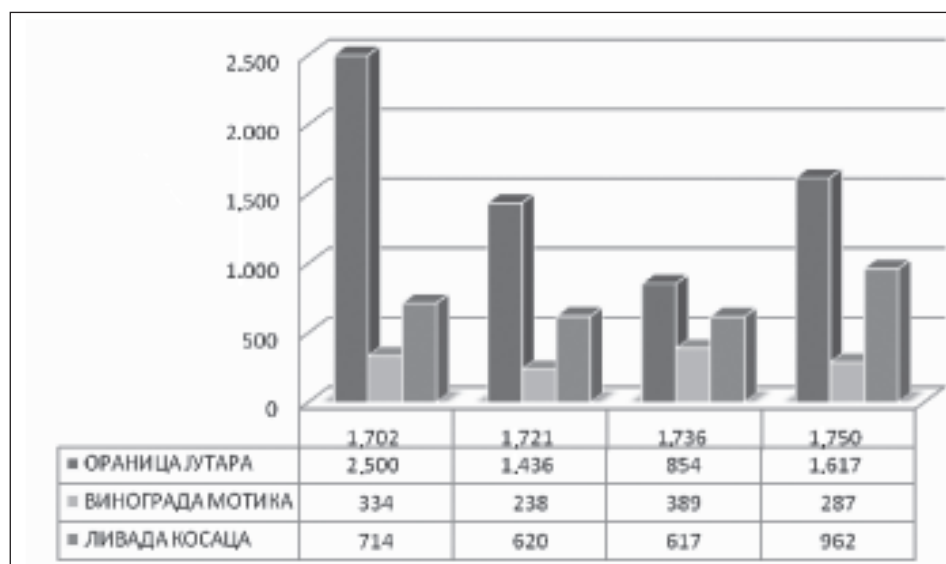
⁹ С. Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, III, Београд 2003, 125, 138–139, 154–155, 169; С. Гавриловић, *Извори о Србима у Угарској почетком XVIII века*, V, Београд 2005, 217–218, 230–231; Р. Грујић, *Грађа за културну историју Славоније*, *Starine JAZU*, XXXV, 1913, 206; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, *Osijek* 1993, 54–56.

¹⁰ И. Точанац Радовић, Резолуција цара Карла VI из 1720. године, *Мешовића праћа (Miscellanea)*, XXXII, 2011, 245–256.

¹¹ В. С. Дабић, Сумарни попис насеља, имовине и становништва Пакрачког, Субоцког, Забрдског и Подборског војводства у Малој Влашкој из 1721. године, *Мешовића праћа (Miscellanea)*, XXXI, 2010, 149–160.

Г. И. Еберла, чији је задатак био да истражи тамошње прилике, али и да преиспита рад коморских чиновника. Резултати његове једногодишње истраге били су поразни јер је открио бројне финансијске злоупотребе коморских службеника, како на штету државе тако и на штету поданика. У погледу коморских поседа у Малој Влашкој (Подборје, Сирач и Субоцка) утврдио је да се „њихово становништво проредило, села скоро опустела, поља остала готово необрађена, а поданици сасвим осиромашили”. Његов извештај потврдили су и резултати пописа 1736. године, извршеног током припрема за доношење урбара цара Карла VI за Славонију и Срем. Тада је утврђено, као што се види на приложеном графикону, да сељаци у селима Подборског војводства обрађују само 854 јутра ораница, односно скоро три пута мање него 1702. године.¹²

Графикон 1: Површина ораница, винограда и ливада у поседу сељачких домаћинстава у Подборском војводству од 1702. до 1750. године

После пописа и доношења урбара за Славонију и Срем 1737. дошло је до убрзаног повећавања обрадивих површина у поседу сељачких домаћинстава. Ова промена уочена је приликом стварања жупанија у Славонији и Срему 1745. године. Тада је спроведен попис којим је утврђено да су осетно повећане површине сељачких поседа, али је, упркос томе,

¹² С. Гавриловић, *Извештај коморског саветника Г. И. Еберла о Славонији и Срему*, Нови Сад 1980, 112–117; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek 1993, 712–726.

процењено да у Подборском војводству има само 78 и $\frac{1}{2}$ пореских сесија. Тамошњи становници нису били задовољни ни овом проценом и разрешним порезима, због чега су се неки иселили у Вараждински генералат. Међутим, она није промењена и била је важећа и после пописа 1750. године, када је утврђено да сељаци у војводству уживају 1.617 јутара ораница, 962 косца ливаде и 287 мотика винограда. Просечна сесија имала је тада 20,60 јутара оранице, 12,25 косаца ливаде и 3,66 мотика винограда.¹³ Због повећања величине сељачких поседа у петој деценији XVIII века могло би се закључити да је урбаријална регулација створила претпоставке за оживљавање привредног живота у Подборском војводству. Њен значај не би требало потцењивати, али чини се да су на то пресудније утицали други чиниоци. Један од њих, сасвим сигурно, био је раст тражње житарица, праћен растом цена. Он је започео пред почетак рата за аустријско наслеђе (1740–1748), а настављен је до краја XVIII века и то не само у Хабзбуршкој монархији већ и у другим деловима Европе. Разумљиво је да повећана тражња на удаљеним тржиштима није непосредно утицала на прилике у Подборском војводству, али су на њих утицали исти они чиниоци који су подстицали раст цена на другим странама.¹⁴ Почетак раста конјуктуре житарица, који је повремено доводио до удвостручавања и утростручавања њихове цене, изазвале су дуготрајне кише 1738. и 1739. године, које су делом уништиле усеве и отежале прикупљање преостале летине и сена. Православни свештеник Уљаничке парохије, која се граничила са Подборским војводством, забележио је тада: „И та лета бисть дождь вели на земли; и бише тешке воде и земла не даде плода своего”. Потом је у октобру 1739. године, неочекивано рано, дошла изузетно хладна зима са великим снегом, који се није отопио до почетка априла следеће године. Њен прерани долазак онемогућио је довршавање јесење сетве, као и сејање јарих жита. Због тога су на нашим просторима, али и у средњој и северној Европи, наредних година, које и даље нису погодиле усевима, расле цена житарица и владала глад. Пораст цена житарица забележио је и уљанички парох: „И бисть жито скупо, ока по три динара”. На основу његове забелешке да је ока жита (1,282 кг) коштала три динара (једна форинта = 100 динара/новчића или 60 крајцара) може се израчунати да је појунски меров пшенице (62,5 литара или 51,50 кг или 40,2 оке) коштао у

¹³ AX3, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3; E. Laszowski, Imanja požeške županije od vremena oslobođenja Slavonije do godine 1766, *Vjestnik kr. HSD zemaljskog arhiva*, V, 1903, 183–187; J. Kepf, *Požega. Zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i Požeške županije*, Požega 1910, 207.

¹⁴ W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, Hamburg – Berlin, 1974, 181–182, 196–197, 260; W. Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg 1978³, 306.

Славонији једну форинту и 20 динара. Према књиговодственим рачунима властелинства Бољ (Bóly) у Угарској, просечна цена пшенице тамо је износила 1736. године око 50 динара, а 1738. се већ удвостручила. Две године касније достигала је чак једну форинту и 50 динара по пожунском мерову. У Аустрији и Немачкој, где су оскудица жита и глад владали до жетве 1742. године, цене житарица биле су далеко више. Рат за аустријско наслеђе допринео је да цене житарица у Хабзбуршкој монархији остану високе и после 1742. године. По његовом окончању привремено су смањене, али су и даље остале знатно веће него што су биле до 1736. године. На простору Подборског војводства 1750. године рачунало се да пожунски меров пшенице кошта 85 динара.¹⁵

ЗЕМЉОРАДЊА

Мале површине ораница у поседу сељачких домаћинстава показују да је ратарска производња у Подборском војводству била првенствено усмерена на задовољавање прехранбених потреба тамошњег становништва и да није могла да даје знатније вишкове жита за тржиште. Није само порески систем, који је почивао на опорезивању ораничних површина и површина под виноградима, био препрека за повећање аграрне производње. На то је утицала и мала потражња за житарицама, која је у првим деценијама XVIII века била последица околности што је у Славонији и Срему било врло мало неаграрног становништва. Скуп превоз, пак, чинио је неисплативом њихову продају на удаљенијим тржиштима. Поред тога, сељацима је на ограниченом локалном тржишту конкурисала Дvorsка комора и то житарицама прикупљеним на име десетине, јер оне нису могле да буду у целини утрошене за исхрану војних посада малог броја славонских и сремских тврђава. Предајом или продајом појединих коморских поседа приватним лицима, која су на њима почела да развијају алодијалну производњу, добили су сељаци новог конкурента на тржишту. Додуше, већина њих је у прво време првенствено развијала сточарску производњу, производњу вина или дувана, а тек са порастом конјунктуре у петој деценији XVIII века посвећивали су већу пажњу ратарству. Када се то догодило, поседници властелинстава почели су да врше притисак на државне власти да урбаријалним прописима укину новчани откуп од работе и обавезу сељаке да одређени број дана у години работају на њиховим поседима, јер је без тога алодијална производња житарица била неисплатива.

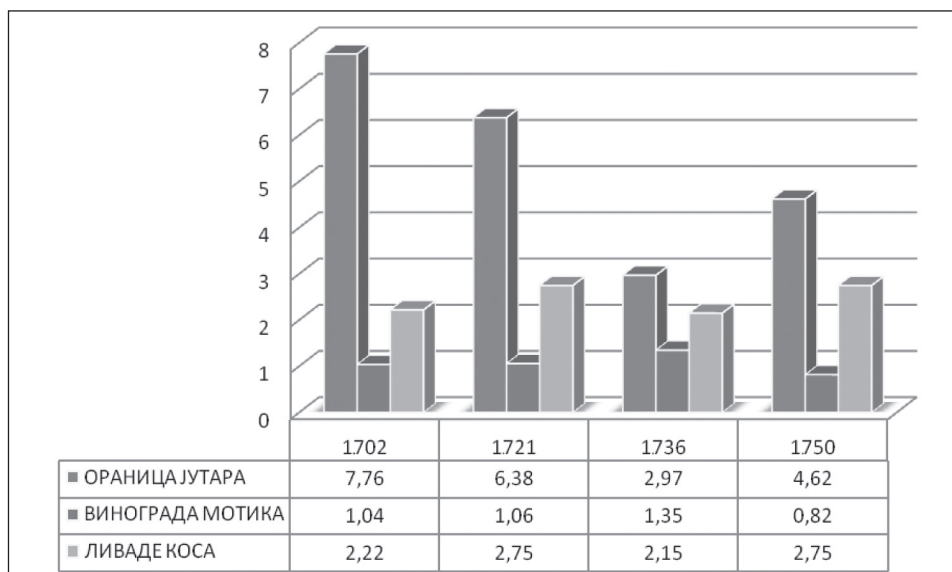
¹⁵ W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, 180–181; K. P. Krauss, *Deutsche Auswanderer in Ungarn. Ansiedlung in der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert*, Stuttgart 2003, 48–51, 87–88; Љ. Стојановић, *Сјџари српски записи и најџисци*, V, Ср. Карловци 1925, запис бр. 7747.

Пошто су сељачка домаћинства морала ратарском производњом да обезбеде житарице за своје потребе, величина њихових поседа није се могла смањивати испод граница која је ова околност наметнула. Обично се рачуна да је од 200 до 250 килограма жита по особи годишње било довољно за нормалну прехрану, што значи да је за једну просечну породицу, која је по нашим прорачунима имала 1721. године шест чланова, требало обезбедити најмање 1.200 килограма. Како нема поузданих података колики је тада био просечан урод по јутру оранице, могуће је о томе само правити претпоставке које могу да имају оријентациону вредност. Као полазна основа за то може да послужи чињеница да је на простору Пожешке жупаније, којој су од 1745. године припадала и насеља Подборског војводства, просечни урод пшенице између 1901. и 1905. године износио само 598 килограма по јутру.¹⁶ На основу тога може се са сигурношћу рачунати да је он у првој половини XVIII века, због лошије обраде земље и лошијих плугова, био још мањи. Највероватније је да се кретао између 400 и 500 килограма по јутру оранице, осим у изразито неродним годинама. Ако се од његове претпостављене величине (400 или 500 кг) одбије потребно семе (125 кг) и десетина (40 или 50 кг), сељачким домаћинствима могло је по јутру оранице да остане између 235 и 325 килограма жита. На основу тога рачуна се да је за прехрану једне породице требало засејевати између 3,70 и 5,10 јутара ораница. Према попису из 1702. године, једином који садржи податке о засејаним површинама, било је у Подборском војводству засејано житарицама 1.332 јутра, односно 4,14 јутара по домаћинству. Исто толико житарица могло је да засеје просечно домаћинство и 1721. године и да једну трећину просечног поседа од 6,38 јутара ораница остави на угару. Међутим, после 1721. године просечна величина сељачких поседа (видети графикон 2) почела је да пада испод критичне границе и многи сељаци вероватно нису били у могућности да произведу довољно житарица ни за сопствена домаћинства. Повећањем површина ораница почетком пете деценије XVIII века поново је обрађивала довољно земље да задовољи своје потребе. Према жупанијском сумарном попису просечни сељачки посед у Подборском војводству имао је 1745. већ 5,86 јутара, а по детаљном попису из 1750. године 4,6 јутара.¹⁷

¹⁶ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, Zagreb 1913, 410–411.

¹⁷ AX3, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3; кут. 15, фасц. 137, бр. 26. и 28; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 712–726.

Графикон 2: Просечна величина сељачких поседа у Подборском војводству (1702–1750)

За бављење ратарством, поред довољно обрадивих површина, сељачка домаћинства морала су да поседују и стоку за вучу, првенствено за орање земље. Неки истраживачи уверени су да постоји велика повезаност између „броја волова и величине обрађених ораница из чега се може закључити да би повећање броја волова резултирало повећањем величине обрађених ораница”.¹⁸ Државне власти сматрале су да је у Славонији и Срему за обраду 24 јутра ораница било потребно осам волова, па су у складу са тим и одредиле величину пореске сесије – замишљеног идеалног сељачког поседа. И приликом расподеле земљишта на основу одредби урбара Марије Терезије добијала су целу сесију само она сељачка домаћинства која су поседовала осам волова. Разлог за то је околност што су волови коришћени у спреси, а због лоших плугова једна спрега приликом разоравања угара морала је да има најмање три пара волова. Становници Подборског војводства поседовали су 1702. године 110 таквих пуних спрега на укупно 2.500 јутара земље. На једног вола, што се види на приложеној табели, долазило је у просеку око 3,8 јутара, а на спрегу од шест волова 22,7 јутара, односно приближно толико дана орања. Међутим, подборски сељаци обрађивали су у време овог пописа само око половине својих ораница (1.332 јутра), због

¹⁸ М. Vrbanus, *Skrivena povijest – tajnoviti svijet brojki, Povijesni prilozi*, 39, 2010, 46–48; Исти, *Demografski preduvjeti za razvoj ratarstva u Požeškoj kotlini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, Scrinia slavonica*, 7, 2007, 138–139.

чега је у стварности била мања просечна површина земљишта по једном волу (2,01 јутро), односно једној спрези (12,06 јутара).¹⁹

Табела 1: Површине ораница и број волова у насељима Подборској војвођине 1702–1750. године

Н а с е љ е	1702			1721			1736			1750		
	Ораница јутара	Волова за вучу	Јутара на једног вола	Ораница јутара	Волова за вучу	Јутара на једног вола	Ораница јутара	Волова за вучу	Јутара на једног вола	Ораница јутара	Волова за вучу	Јутара на једног вола
Подборје	500	148	3,38	370	123	3	114	53	2,1	264	48	5,5
Багињани	390	58	6,7	99	31	3,2	98	63	1,5	97	39	2,5
Вреска	125	57	2,2	121	38	3,2	43	33	1,3	54,5	20	2,7
Добра Кућа	22	5	4,4	18	6	3	18	12	1,5	16,5	6	2,7
Бастаји	290	73	4	128	31	4,1	69	49	1,4	181	31	5,8
Кореничани	270	59	4,6	93	27	3,4	52	39	1,3	258	17	15,2
Цјепидлаке	268	78	3,4	57	16	3,7	60	40	1,5	182	27	6,7
Пуклица	52	14	3,7	19	11	1,7	11	8	1,4	36	6	6
Пакрани	256	58	4,4	93	24	3,8	70	45	1,5	113	24	4,7
Бијела*				68	27	2,5	35	10	3,5	42	7	6
Врбовац	80	14	5,7	38	14	2,7	27	22	1,2	29	9	3,2
Борки	105	37	2,8	111	40	2,8	88	53	1,7	66	36	1,8
Поточани**	56	14	4									
Брестовац	86	46	1,9	130	92	1,4	88	69	1,3	104	43	2,41
Ђуричка				42	14	3	32	18	1,8	61	11	5,5
Редовац				11	3	3,7	15	9	1,7	27	5	5,4
Кончаница				38	20	1,9	34	25	1,4	86	16	5,4
УКУПНО	2.500	661	3,8	1436	517	2,8	854	548	1,6	1617	345	4,7

* 1702. Село Бијела пописано је 1702. заједно са Пакранима

** Поточани су 1721, 1736. и 1750. пописани заједно са Кореничанима

Наредних година смањивале су се површине сељачких ораница, али је број волова у поседу просечног домаћинства између 1702. и 1721. године порастао са 2,05 на 2,29 грла. То показује да волови нису држани само ради пољопривредних радова, већ и ради продаје.²⁰ Драстично смањење оранич-

¹⁹ АХЗ, Urb. et con., фасц. 137, бр. 28.

²⁰ АХЗ, Urb. et con., кут. 15, фасц. 137, док. 26; В. С. Дабић, Сумарни попис насеља, имовине и становништва Пакрачког, Субоцког, Забрског и Подборског војводства, *Мешовића грађа (Miscellanea)*, XXXI, 2010, 157.

них површина, утврђено пописом 1736. године, није било сразмерно опадању броја грла теглеће стоке, нити је било последица немогућности сељака да са расположивим бројем волова узору веће површине. Непостојање уверљиве корелације између броја волова и ораничних површина најбоље показују промене између 1736. и 1750. године – површине ораница су повећане, а број волова у поседу просечног домаћинства осетно је смањен. Тада је досегнута и граница после које није било могуће даље повећање површине ораница без повећања броја грла теглеће стоке јер је на једног вола долазило у просеку 4,7 јутара оранице. Међутим, одступања од просека била су изразито велика – у селу Борки на једног вола долазило је 1,8 јутара, а Коренчанима 15,2 јутра. У овом потоњем селу једна спрега од три пара волова требало је да изоре у просеку 91 јутро ораница, па тамошњи сељаци у кратком временском периоду, погодном за јесењу или пролећну сетву, тешко да су могли да обраде своје оранице.²¹

Већина сељачких домаћинстава своје поседе није могла да обрађује само сопственим воловима, посебно када је било у питању разоравање земљишта после угара. Довољно волова за самосталну обраду свог поседа, према подацима пописа из 1721. године, имало је свега пет (2,22%) од 225 сељачких породица – две пуне спреге (12 волова на 30 јутара оранице) имао је оберкнез подборски Радослав Радуловић, док су по једну спрегу од по шест волова поседовала само још четири сељака. На међусобно испомагање код разоравања њива било је принуђено 195 (86,67%) домаћинстава, уколико су за орање користили пуну спрегу. У исто време 25 (11,11%) од 225 домаћинстава уопште није имало волове, премда је поседовало укупно 56 јутара ораница. Они су при обради земље зависили од солидарности својих сусељана или били принуђени да плаћају орање. Половином XVIII века, када је број волова у поседу просечног домаћинства драстично опао, јесења и пролећна сетва постале су незамисливе без удруживања по неколико домаћинстава.²²

Повремени порески пописи не пружају податке о структури аграрне производње. Изузетак у том погледу је попис из 1702. године, који је претходио успостављању коморске управе у Подборском војводству. Житарицама су у време пописа, како се види на приложеној табели, била засејана 1.332 од укупно 2.500 јутара, односно 53,28% ораница у поседу сељачких домаћинстава. Незасејане оранице – 1.168 јутара (46,72%) – биле су на угару и коришћене су као ливаде или пашњаци. Највећи удео засејаних површина у укупној површини ораница био је у селу Брестовац (94,1%), које је основано 1700. године у дотадашњим шумама уз реку Илову. Пошто су све сеоске

²¹ АХЗ, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3.; I. Маџуран, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 712–726.

²² АХЗ, Urb. et con., кут. 15, фасц. 137, док. 26.

оранице биле крчевине, није било потребно да се остављају под угаром да би се обновила њихова плодност. На засејавање скоро свих расположивих ораница брестовачко становништво принуђавала је и чињеница што су до пописа успели да искрче само 3,74 јутра оранице по домаћинству. На највећем делу ораница у Подборском војводству били су засејани пшеница и раж (50,1%), односно најважније хлебне житарице.²³

Удео пшенице и ражи у структури засејаних површина 1702. године био је изненађујуће мали, јер је наредних деценија, судећи на основу пописа десетине, само пшеница чинила око 70% укупне производње житарица. Збуњују и врло велике површине (34,1%) под просом (*Panicum miliaceum*), које је и касније доста гајено, а коришћено је за справљање хлеба – погача (проја) или каша (качамак). Оно је спасавало сељаке од глади у годинама у којима због неповољних временских услова (киша) није било могуће засејати довољно озиме или јаре пшенице, као што је то био случај 1738. и 1739. године. Предност проса била је у томе што га је било могуће, а без последица по величину уroda, сејати и у касно пролеће (у другој половини априла и током маја), када се обично време пролепша. Његов удео у структури засејаних житарица у Подборском војводству, судећи на основу каснијих пописа десетине, доста је варирао, али је оно остало једна од најважнијих житарица. Удео проса у укупној количини прикупљених житарица на име десетине у последњим годинама пете деценије половине XVIII века износио је 28,02%, па би се могло закључити да је то одговарало његовом уделу у структури произведених житарица. У неким другим војводствима Мале Влашке, а посебно у војводству Субоцка, већ почетком XVIII века започео је процес замене проса релативно новом пољопривредном културом – кукурузом, али је он у Подборском војводству до половине XVIII века мало гајен.²⁴ Кукуруз се у изворима на латинском и немачком језику обично назива *kukuruz*, *kukurucz*, *turcicum frumentum* и *türrchisch Korn*. Два последња назива увео је у употребу немачки ботаничар Л. Фухс, који је у свом обимном и изузетно лепо опремљеном делу о биљним врстама, објављеном на латинском (1542) и немачком језику (1543), први описао и објавио колорисани цртеж ове раније у Европи непознате житарице за коју је веровао да потиче из Азије. У попису Подборског војводства из 1750. године не срећу се раније поменути називи за кукуруз, већ се помиње житарица „fagoryum”, чији је удео у укупној количини житне десетине тада износио 15,53%. *Fagopyrum esculentum* је латински назив за хељду, али је у XVII и XVIII веку понекад коришћен и за означавање кукуруза. Тако се у латинско-илирском речнику Ј. Белосте-

²³ АХЗ, Urb. et con., фасц. 137, бр. 28.

²⁴ АХЗ, Urb. et con., фасц. 137, бр. 28; Conscriptio decimarum et nonarum, фасц. 2, док. 74. и 78; фасц. 4, док. 73; фасц. 6, док. 10.

неца, објављеном 1740. године, латинска реч *fagopyrum* преводи као *turszka psenicza, kukuruza*. Како се хељда уопште не помиње у ранијим пописима десетине, реч *fagopyrum* у попису из 1750. године, сасвим сигурно, означава кукуруз. У супротном, морало би се закључити да је кукуруз уочи пописа нестало са поља подборских сељака и да га је заменила хељда.²⁵

Табела 2: Број домаћинства, укупна површина њихових ораница и површине земљишта засејане појединим житарицама у насељима Подборској војводства 1702. године

Н а с е љ е	Домаћинства	Укупно ораница јутара	Засејано ораница јутара	Засејано % укупне површине ораница	Врсте засејаних житарица							
					Пшеница и раж јутара		Јечам и зоб јутара		Просо јутара		Кукуруз јутара	
					шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Подборје	51	500	301	60,2	55,7	32,5	10,8	82,5	27,4	18,5	6,1	
Багињани	24	390	144	36,9	85	59	17	11,8	39	27,1	3	2,1
Вреска	30	125	58,5	46,8	12	20,5			36,5	62,4	10	17,1
Добра Кућа	4	22	16	72,7	6	37,5			8	50	2	12,5
Бастаји	40	290	148,5	51,2	66,5	44,8	14,5	9,8	60	40,4	7,5	5
Кореничани	39	270	135	50	64	47,4	9	6,7	57	42,2	5	3,7
Џепидлаке	37	268	184	68,6	91	49,5	14	7,6	74,5	40,5	4,5	2,4
Пуклица	8	52	26	50	18,5	71,2	3,5	13,5	3	11,5	1	3,8
Пакрани и Бијела	28	256	112	43,7	51	45,5	13	11,6	36,5	32,6	11,5	10,3
Врбовац	9	80	41	51,2	21,5	52,5	6	14,6	12,5	30,5	1	2,4
Борки	20	105	59	56,1	32,5	55,1	4	6,8	14	23,7	8,5	14,4
Поточани	9	56	26	46,4	18,5	71,2	3,5	13,5	3	11,5	1	3,8
Брестовац	23	86	81	94,1	33	40,7	2	2,5	28	34,6	18	22,2
УКУПНО	322	2.500	1.332	53,3	667	50,1	119	8,9	454,5	34,1	91,5	6,9

Нема података на основу којих би се могло поуздано утврдити колико су сељачка домаћинства у Подборском војводству произвођила житарица. Додуше, сачувани су годишњи пописи прикупљене десетине која је, формално гледано, требало да представља десети део уroda. Премда се подаци

²⁵ L. Fuchs, *De historia stirpium commentarii insignes...*, Basileae 1542, 824–825; L. Fuchs, *New Kreüterbuch*, Basell 1543, cap. CCCXX; J. Bellosztencz, *Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium*, Zagrabiae 1740, 550; AX3, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 b 3.

о десетини користе у науци за проучавања волумена аграрне производње, добијени резултати нису довољно поуздани.²⁶ Разлог за то је начин на који је до 1737. одређивана величина ове сељачке обавезе. Наиме, сакупљачи десетине користили су као полазну основу за процену величине уroda крстине у које су сељаци садевали пожњевено и у снопове увезано жито. Према владајућим обичајима требало је да у сваком насељу после жетве буде изабрана и потом овршена једна крстина у присуству заинтересованих страна. Тако је утврђивана тежина или запремина (зависно од тога да ли је мерење вршено према тежини или запремени) овршеног жита у изабраној крстини или такозвана *ироба*. Потом је требало да буду избројане све крстине на сељачким поседима да би се множењем њиховог броја са утврђеном величином пробе израчунао урод житарица и висина десетине за свако домаћинство. Овакав начин утврђивања пробе подстицао је сељаке да садевају у крстине исти број снопова (најчешће 21), али ти снопови нису могли увек да буду једнаке величине и да садрже исту количину зрна. Због тога су неминовно постојала одступања између процењеног и стварног урода жита на поседима сељака.

Постоје и посебни разлози који упућују на опрез при коришћењу пописа десетине, коју је Дворска комора убирала на својим поседима и појединим властелинствима у поседу приватних лица у Славонији и Срему. Наиме, коморски саветник Г. И. Еберл утврдио је 1731/1732. године „да су коморски чиновници десетину која припада Двору скупљали по својој вољи, а нису је пописивали ни редово ни уредно”. Они такође нису бележили ни сву прикупљену десетину „јер су вишкове присвајали”.²⁷ Анализа пописа десетине у Подборском војводству, али и на другим поседима у Малој Влашкој, показује да је коморски провизор 1724. године сва насеља поделио у три групе – највећу су чинила села у којима је проба крстине пшенице, суражице, ражи и јечма износила 42 оке, док је у другој групи износила 31 и у трећој 21 оку. На основу тога намеће се закључак да проба није утврђивана за свако насеље посебно, јер је мало вероватно да би овршене крстине у стотињак села давале тако упросечене количине жита. Може се закључити да величина десетине појединачних домаћинстава такође није одређена према стварном броју крстина већ према грубој процени. Тако су домаћинства из прве групе насеља (проба од 42 оке) морала да дају на име десетине пшенице 302, 252, 201, 151, 100, 75 или 50 ока. Очигледно су домаћинства била подељена на више група – од најсиромашнијих (50 ока десетине) до најимућнијих (302 оке). Због тога није искључена могућност да је висина десетине за свако насеље и појединачно домаћинство одређена

²⁶ М. Vrbanus, Proizvodnja pšenice, ječma i zobi u osiječkom okrugu od 1707. do 1712, *Scrinia slavonica*, 12, 2012, 27–94.

²⁷ С. Гавриловић, *Извештај коморској савјетника Г. И. Еберла*, Нови Сад 1980, 114.

неком врстом нагодбе између представника коморских власти и сеоских кнезова, који су били добро упућени у резултате жетве у својим насељима. Без обзира на то шта је било у питању, забележене количине житарица у регистру десетине сигурно су прикупљене, што не би било могуће да је приликом процене била у већој мери нарушена сразмера између одмерене десетине и уroda житарица на поседима појединих домаћинстава. Због тога и подаци о десетини не сведоче само о величини ове пореске обавезе, већ у извесној мери указују на приближну величину ратарске производње сељачких домаћинстава у Подборском војводству.²⁸ Урбаром цара Карла VI промењен је начин убирања десетине – она више није убирана у зрну, већ „у слами” – на име десетине узимана је са сељачких њива свака десета крстина.²⁹ Тиме су избегнуте манипулације са пробом и обрачунима десетине, што је, сасвим сигурно, било повољно за сељаке. Међутим, пописи десетине садржали су од тада углавном само податке о броју крстина узетих од сељака и на основу њих тешко се може утврдити чак и приближна величина ратарске производње.³⁰ Изузетак је само попис Подборја и Пакраца из 1750. године, који је сачињен пред њихову продају Михаљу Шандору од Славнице. У његовом уводном делу коморски инспектор сачинио је преглед просечних прихода од десетине у претходним годинама у пожунским меровима и у новцу.³¹

Попис „велике десетине” из 1724. године садржи податке о количини прикупљене десетине хлебног жита (пшеница, суражица, раж и јечам) и зоби од 198 домаћинстава у Подборском војводству. Како је пописом 1721. године утврђено да је у њему тада било 225 домаћинстава, претпоставља се да двадесетак домаћинстава није дало десетину. Неки су били ослобођени ове обавезе, а други вероватно нису ништа засејали. За мерење житарица употребљавана је тежинска мера – ока, која је имала 1,282 килограма. На име „велике десетине” прикупио је коморски инспектор у Подборском војводству 1724. године укупно 32.217 ока (41.302 кг) житарица, а од тога 23.113 оке (29.631 кг) пшенице, 4.135 ока (5.301 кг) суражице и ражи, 1.033 оке (1.324 кг) јечма и 3.936 ока (5.046 кг) зоби. Свако од 198 домаћинстава дало је на име десетине у просеку 162,7 ока (208,6 кг) хлебног жита и зоби. Да је десетина стварно одговарала десетом делу произведених житарица, просечна производња једног сељачког домаћинства износила би 1.627 ока или 2.086 килограма хлебног жита и зоби. У том случају могло би се рачу-

²⁸ AX3, Conscriptio decimarum et nonarum, фасц. 2, док. 74.

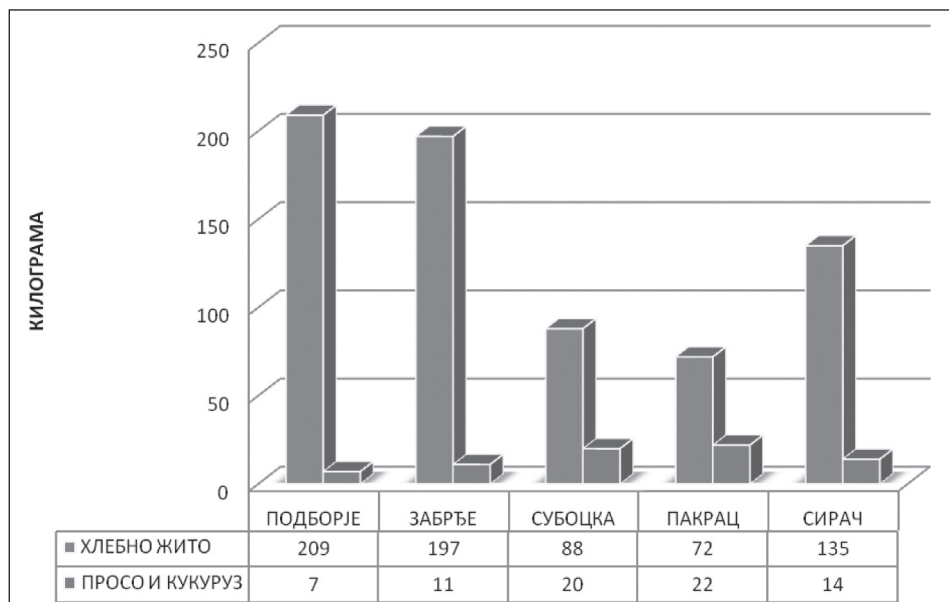
²⁹ J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950, 194–195.

³⁰ D. Rogić, *Akumulacija crkvenog i svjetovnog feuda iz poslovnog odnosa na podlozi zakupa crkvene u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću*, *Spomenica u čast 40-godišnjice osnivanja Saveza komunista Jugoslavije 1919–1959*, sv. II, JAZU, Zagreb, 1960, 396.

³¹ AX3, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3.

нати да је просечном домаћинству остајало 1.057,6 ока или 1.356 килограма хлебног жита и зоби, пошто је од укупног уroda одузето 406,7 ока (521,5 кг) за семе за наредну сетву (под претпоставком да је однос између семена и уroda био 1:4) и 162,7 ока (208,6 кг) за десетину. Просечно домаћинство Подборског војводства је поред наведене количине хлебног жита и зоби могло да користи за исхрану и мање количине проса и кукуруза. Према попису „мале десетине”, сељаци у селима овог војводства предали су Дворској комори 1724. године на име десетине 1.108 ока (1.420 кг) проса и 39 ока (50 кг) кукуруза. Док је просо сејала већина домаћинстава, кукуруз је на својим њивама гајило само њих седам (једно домаћинство у Подборју, четири у Пакранима и два у Бијелој). Сељаци у другим војводствима Мале Влашке, као и на властелинству Сирач, имали су 1724. године, што је приказано на приложеном графикону, мању производњу хлебног жита и зоби него сељаци у Подборском војводству. У посебно тешком положају били су становници војводства Пакрац и Субоцка, који су се тешко могли прехранити сопственом производњом хлебног жита. Његов недостатак делимично су надокнађивали већом производњом проса и кукуруза.³²

Графикон 3: Величина „велике” (хлебно житио и зоб) и „мале” десетине (просо и кукуруз) просечној сељачкој домаћинстви у војводствима Подборје, Забрђе, Субоцка и Пакрац и на властелинству Сирач у Малој Влашкој 1724. године (у килограмима)

³² АХЗ, Conscriptioes decimarum et nonarum, фасц. 2, док. 74. и 78.

СТОЧАРСТВО

Дворска комора за разлику од других земљишних господара (црквених установа и приватних лица) није на својим властелинствима стварала алодије, па су сеоске заједнице могле и даље да користе сва земљишта унутар сеоских атара. Према попису из 1702. године оранице (2.500 јутара или 1.438,66 хектара) и виногради (334 мотике или око 26,72 хектара) заузимају само 4,69% укупне површине овог војводства. Преостале површине (ливаде, пашњаци, утрине и шуме), као и њиве остављене на угару, могле су у мањој или већој мери да буду употребљене за гајење стоке и свиња. Захваљујући томе сељачка домаћинства у првим деценијама XVIII века поседовала су више крупне (коња и говеда) и ситне стоке (овце и козе), несразмерно површини ливада у њиховом поседу – на једну косу ливаде долазило је 1702. године у просеку 3,41 грло крупне и 4,93 грла ситне стоке. Стока је највећи део године држана на пашњацима, чије површине нису у пописима регистроване. Једино је у текстуалном делу пописа из 1702. године наведено за свако насеље да ли у његовом атару има довољно паше и где је напасана стока. Већина је имала довољно или у изобиљу заједничких пашњака („*pasua communia sufficientia*”; „*pasua communia in abundanta*”), а два села (Борки, Брестовац) нису имала пашњаке, већ су напасала стоку само у шуми („*pasua communia in sylvis sufficientia*”). Новостворени Брестовац био је у неповољнијем положају од Борака. Његови становници (23 домаћинства), који су се населили „*in magnis sylvis Garevitza*” и тек започели да крче свој сеоски атар, имали су мало ливада – укупно седам коса, док је на свако домаћинство у Боркима долазило 1,8 коса. Упркос томе, приликом пописа 1702. године утврђено је да становници Брестовца поседују укупно 167 грла крупне стоке, 148 оваца и коза и 107 свиња. Случај овог села неизбежно отвара питање значаја шума у сељачкој привреди.³³

Пре доношења строгих прописа о њиховој заштити, као и њиховог претварања у властеоске алодије, шуме су имале прворазредни значај за сточарство, јер је оно у великој мери почивало на испашаи стоке у њима. На нашим просторима није проучавано питање вредности шумске паше, нити постоје оквирни подаци о количини траве у белогоричним шумама просечног обраста. Постоји могућност да се у трагању за одговором на ова питања пође од резултата истраживања Ј. К. Хундесагена у Немачкој почетком XIX века и новијих истраживања Б. Зелтера, премда њихови резултати могу да имају само оријентациону

³³ АХЗ, Urb. et con., фасц. 137, бр. 28.

вредност³⁴. Полазећи од њих, може се рачунати да је средње добра паша по јутру шуме могла да замени током године најмање 250 кг сена, што је било довољно за прехрану једног говеда од 200 килограма тежине око 30–36 дана, под претпоставком да му је за опстанак било потребно највише седам килограма сена дневно. Ова претпоставка заснива се на чињеници да су у Славонији тада већином гајена говеда расе Буша и у мањој мери Подолац, која су била погодна за екстензивни узгој и незахтевна у погледу хране.³⁵ За прехрану једног таквог говечета од раног пролећа до касне јесени требало је од шест до седам јутара шуме. За прехрану једне овце или козе током године било је довољно јутро шуме.

Становницима новоствореног села Брестовац 1702. године за прехрану њихове стоке, према нашим прорачунима, било је потребно између 1.002 и 1.169 јутара за 167 коња и говеда и 148 јутара за овце и козе. Пошто је брестовачки атар, пре него што су из њега у XX веку издвојена земљишта за оснивање села Стражанац, имао површину од око 2.990 хектара (5.196 јутара), било је у његовим границама довољно паше за неупоредиво већи број грла стоке. Проблем је била само њена прехрана преко зиме. Њега су брестовачки сељаци у прво време највероватније решавали прикупљањем листара и кошењем траве у шумама, чему су прибегавала и нека друга новостворена села у Малој Влашкој, што је у њиховом случају изричито наведено у попису 1702. године („foenilia in sylvis congregant”). У наредне две деценије крчењем шуме уз неколико потока и речицу Топлицу становници Брестовца уредили су ливаде и пашњаке уз потоке (Мала Црнаја, Баковац и Ласовица), па је у попису 1721. забележено да у селу има 72 косе ливаде, али и 288 грла крупне и 304 грла ситне стоке. Највећу ливаду (пет коса) поседовао је Секула Бојчета, који је имао 17 грла крупне стоке, 35 оваца и коза и 40 свиња. Поред њега у селу је било још неко-

³⁴ J. Chr. Hundeshagen, *Die Waldweide und Waldstreu in ihrer ganzen Bedeutung für Forst-, Landwirtschaft und National – Wohlfahrt*, Tübingen 1830, 72–83; B. Selter, Kenngrößen zur Bestimmung von historischen Forstnutzungen, /у зборнику: / *Aufbau und Auswertung „Langer Reihen“ zur Erforschung von historischen Waldzuständen und Waldentwicklungen. Ergebnisse eines Symposiums in Blaubeuren vom 26.–28.2.1998.* (ur. W. Schenk), Tübinger Geographische Studien, 125, Tübingen 1999, 112.

³⁵ Буше су биле нижег раста и постизале мању тежину од Подолаца, који су углавном гајени за вучу (волови) и тржиште (волови, јунад), а краве само ради телаца. Буше краве биле су цењене због лаке муже, квалитетног и изузетно масног млека. Због тога је београдско-карловачки митрополит Вићентије Јовановић тражио 1736. од пакрачког епископа Нићифора Стефановића да за његов рачун набави за митрополитску економију „нџко 10 крава от оныхъ малих бужица млекарѣ кои суть за музене”. Истом приликом тражио је да му се купи и „масло тамошне кравле, что жене въ тиквицахъ праветь”. Р. Грујић, *Грађа за културну историју Славоније*, 249–250.

лико домаћинства која су поседовала неколико десетина грла крупне и ситне стоке и свиња. Сва та домаћинства имала су два или три одрасла мушкарца у кући јер је чување стоке на испашаи тражило целодневно ангажовање једне одрасле особе.³⁶

Свиње су, такође, искључиво гајене у шумама, где су пашом и ровом налазиле довољно хране током целе године.³⁷ Њихово товљење за клање или продају било је могуће тек када постигну одговарајући узраст и тежину (40–60 кг), а то је обично било за две или три године. Товљене су жиром и буквицом, јер су плодови храста и букве представљали одличну замену за житарице. Према истраживањима и експериментима аустријских шумара, који су крајем XIX века проучавали проблем жирења и процењивали урод жира на простору Аустроугарске и у Босни и Херцеговини, рачуна се да је 100 литара жира замењивало 40 литара ражи, а 100 литара буквице 46 литара ражи. Храстове и букове шуме, које су превладале на простору Подборског војводства, омогућавале су током јесенског жирења, које је трајало око два месеца, тов већег броја свиња јер је урод жира и буквице по хектару шуме, зависно од саставине и њеног склопа, износио више стотина литара. Највећи урод био је код најмањег обраста (око 260 стабала храста по хектару), а могао је, према неким проценама, да износи до 1.360 литара жира по хектару, што је по својој хранљивој вредности замењивало 544 литара ражи. Урод буквице такође је зависио од старости и склопа шуме, а процене његове величине крећу се од 389 до 777 килограма плода, што је одговарало количини од 179 до 357 килограма ражи. Зависно од величине, свиња је током жирења могла да поједе и 10 килограма жира или буквице на дан и при томе је за два месеца остваривала знатан пораст тежине.³⁸ Тов свиња у крајевима у којима није било жирородних шума био је неисплатив јер је за њега била потребна већа количина жита. Због тога су, на пример, 2.642 сељачка домаћинства на Илочком и Иришком властелинству, где је било мало храстових шума, поседовала 1722. само 3.763 свиње или у просеку 1,42 по домаћинству, а 1745. године 1,3. Потражња за угојеним свињама била је велика, првенствено ради масти, чија је цена по фунти, судећи на основу жупанијских прописа о највишим дозвољеним ценама, била у XVIII веку чак 3,75 пута

³⁶ АХЗ, Urb. et con., кут. 15, фасц. 137, док. 26 и 28; Kriegsarchiv Wien, *Kartensammlung*, В IX 879, sect. 7.

³⁷ Премда је гајење свиња у шумама имало велики значај у привредном животу села на нашим просторима, наша историографија није ово питање препознала као важну тему за истраживање, што није случај на другим странама. Види, на пример: R. J. Regnath, *Das Schwein im Wald. Vormoderne Schweinehaltung zwischen Herrschaftsstrukturen, ständischer Ordnung und Subsistenzökonomie*, Ostfildern 2008.

³⁸ Šumska žirovina i žiropaša (rov), *Šumarski list*, XXIV, 1900, 466–480.

већа од цене исте количине говедине и свињетине. Због тога су свиње постизале и високе цене на тржиштима Угарске и Аустрије. Према рачуноводственим књигама властелинства Бољ у јужној Мађарској, једна добра свиња вредела је 1736. године исто колико и 10 пожунских мерова (624,8 литара или око 515 кг) квалитетне пшенице.³⁹

Према владајућим нормама шуме су припадале власницима феудалних поседа на којима су се налазиле, а сељаци су имали само право да из њих користе дрво за огрев и градњу. Свесни значаја шума за сељачку привреду, земљишни господари су настојали да право сељака на жирење свиња у шумама услове плаћањем одговарајућих дажбина. Дворска комора почела је, такође, да убире жировину у Малој Влашкој од 1701. године, али се на основу сачуваних извора не може утврдити на основу чега је одређивана висина таксе. У појединим случајевима узимано је 10, 15, 20 и 25 крајцара по свињи. Када је становништво Мале Влашке 1702. године одбило да призна Дворску комору за свог земљишног господара, тражило је, између осталог, да му се призна право да без накнаде жири до 50 свиња по домаћинству. Сигурно је да до 1708. године жировина није убирана, а нема података када је поново уведена. Урбаром цара Карла VI прописано је да земљишни господари на име жировине могу да наплаћују 12 крајцара за већу, девет крајцара за средњу и шест крајцара за мању свињу. Ове тарифе важиле су и половином XVIII века, када је просечан годишњи износ жировине у Подборском војводству износио 200 форинти. За ту суму новца могло се тада купити 20.826 литара ражи. Како су подборски сељаци тада поседовали и жирили 1.040 свиња, наведена количина ражи била би довољна да се оне држе у тову мање од седам дана. Ова чињеница сама за себе речито говори о значају јесење жировине за гајење свиња.⁴⁰

Сељачка домаћинства у Подборском војводству, захваљујући повољним условима за сточарство, имала су у првим деценијама XVIII века доста стоке и свиња (види графикон 4).⁴¹ Због тога се може рачунати да су стока и свиње биле најважнији извор готовог новца, потребног за плаћање пореских обавеза држави и земљишном господару. Њихова продаја није зависила од конјунктуре на локалном тржишту јер их је било могуће без знатнијих трошкова прегнати и на удаљење пијаце, где су за њих постизане више цене. Због тога су волови и свиње из Подбор-

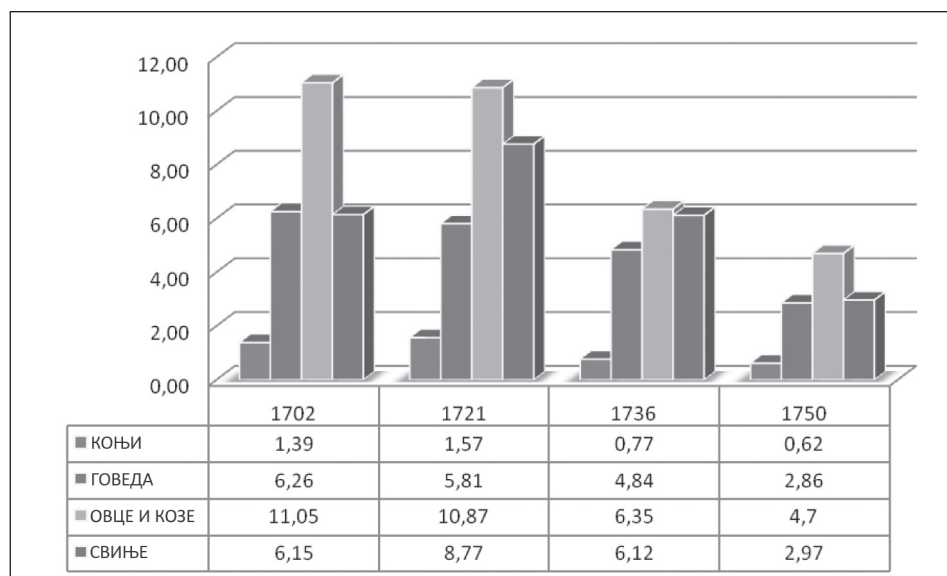
³⁹ Архив САНУ у С. Карловцима, МП А, 102/1754; И. Караман, Основни подаци и неке напомене о славонско-сријемском велепоседу, *Зборник за друшћивене науке*, Матица српска, 20, 1958, 42; С. Гавриловић, Јавни терети и невоље сремског становништва средином XVIII столећа, *Зборник за друшћивене науке*, Матица српска, 26, 1960, 55. К. Р. Краусс, нав. дело, 87, 89.

⁴⁰ АХЗ, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3; . фасц. 137, бр. 28; J. Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, 197; I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, 54.

⁴¹ АХЗ, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3; кут. 15, фасц. 137, док. 26. и 28; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 712–726.

ског војводства прегоњени на сточне тргове у Мађарској и Унутрашњој Аустрији, најчешће у Штајерској. Поједина домаћинства поседовала су већи број грла крупне стоке и крда од 30 до 50 великих свиња, које нису, сасвим сигурно, гајила само за своје потребе, већ за тржиште. Међу такве спадао је већ поменути Радосав Радуловић из Подборја, који је 1721. године поседовао 31 грло крупне стоке, 80 оваца и коза и 50 великих свиња.⁴²

Графикон 4: Број коња, говеда, оваца, коза и свиња у поседу просечной сељачкој домаћинстви у Подборском војводству 1702–1750. године

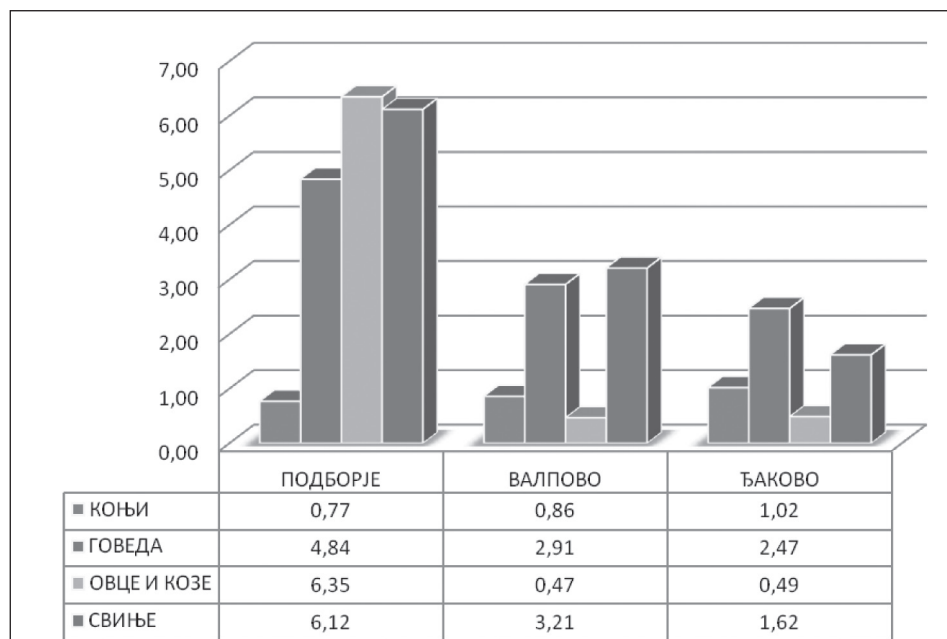

Смањивање броја грла стоке и свиња у поседу сељачких домаћинстава у Подборском војводству између пописа 1721. и 1736. године тешко се може разумети на основу расположивих извора. На исту појаву указују и пописи других властелинстава у Славонији и Срему. Упоредивањем броја грла стоке и свиња у поседу просечне породице на коморском поседу Подборје, приватном властелинству Валпово и црквеном властелинству Ђаково види се да су домаћинства у подборским селима имала више стоке и свиња него домаћинства на поменутиим властелинствима (видети графикон 5). При томе су ресурси за њихово гајање, сасвим сигурно, били најскромнији у Подборском војводству. То је посебно изражено када је реч о свињама, чији је број изразито мали на Валповачком и Ђаковачком властелинству, премда су она била позната по пространим храстовим шумама. Због тога

⁴² АХЗ, Urb. et con., кут. 15, фасц. 137, док. 26.

би се могло претпоставити да је тамошњим сељачким домаћинствима ограничавана могућност коришћења расположивих ресурса забранама или високим таксама. Другачије се, на пример, не може схватити чињеница да је просечна породица на Ђаковачком властелинству под коморском управом 1702. године поседовала 5,60 грла говеда, 2,97 оваца и коза и 5,60 свиња, а три деценије касније, под управом босанско-ђаковачког бискупа, неупоредиво мање. Ово је само једна од више чињеница које указују на потребу да се преиспита врло лоше мишљење у нашој историографији о коморској управи властелинствима у Славонији и Срему пре њихове предаје приватним лицима и црквеним установама.⁴³

Графикон 5: Број грла крујине и сийне стоке и свиња у просечној домаћинству у Подборском војводству и Валповачком и Ђаковачком властелинству 1736. године

Смањење броја говеда и свиња у Подборском војводству после пописа 1736. године било је последица великих недаћа, које су погодиле Славонију и Срем крајем четврте и у петој деценији XVIII века. Прва је започела у лето 1739. године, које је било изузетно кишно, што је отежавало сушење и спремање сена за зиму. Поред тога, „кужна болест” проширила се током

⁴³ I. Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702*, Osijek 1966, 93–136; I. Mažuran, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, 315–416, 712–726.

лета исте године из Пожеге у Малу Влашку. Уљанички парох је забележио да од ње „млохге душе померше”. Поред киша, сасвим сигурно, куга је додатно пореметила свакодневни живот и привредне активности становништва. Када је зараза почела да јењава, неочекивано рано дошла је зима, која је била једна од најхладнијих и најдужих у новом веку. Мразеви су почели већ половином октобра 1739, а за њима су дошли велики снегови, који се нису отопили до почетка априла 1740. године. У севернијим крајевима Европе снег је почео да се топи још касније, а снежних падавина било је још током маја. Због снега, хладноћа и помањкања хране скапало је доста стоке. У једном рукопису манастира Шишатовац о тој дугој зими забележено је: „1740 бист зима зело лута и знегъ 5 недела великога поста големъ стаја; скотъ четвороногъ погибе множество много.”⁴⁴ За обнову сточног фонда било је потребно више година, посебно када је реч о крупној стоци. Фонд ситне стоке и свиња брже се обнављао, па је просечно домаћинство у Подборском војводству 1745. године имало 10,48 оваца и коза и 5,15 одраслих свиња. Међутим, следеће године дошла је нова невоља – „моръ на волове и краве и теоце и проч/им/”. Сточна куга прво је захватила Срем, а потом се 1746. године проширила на Славонију. Нема поузданих података о броју угинуле стоке, али је приликом расправе представника Сремске, Вировитичке и Пожешке жупаније у Осијеку 1747. године о разрезивању контрибуције наведено да је сточној куги у Срему „измакло свако шесто или тек свако десето говече”. На крају је закључено да је највише страдала стока у Вировитичкој жупанији. Подборско војводство, које се граничило са Вировитичком жупанијом, такође је тешко пострадало. Поређењем података из пописа 1745. и 1750. године могло би се закључити да су тамошња домаћинства за време сточне куге изгубила готово половину своје стоке.⁴⁵

Не постоје довољно велике серије података на основу којих би било могуће поуздано утврдити годишњу вредност сточарске производње у првој половини XVIII века, као ни за њено поређење са вредношћу производње житарица. Поред тога, велики проблеми у таквим прорачунима проистичу из природе сачуваних пореских пописа, јер је у њима, због њихове намене, била обухваћена само стока за вучу (коњи и волови) или репродукцију, продају и тов (краве, јунад, овце и козе, свиње). Остали су *невидљиви* телци,

⁴⁴ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски записи и најѣписи*, II, Београд 1903, запис 2809; С. Гавриловић, Писма о Србима Славоније из прве половине XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској*, 6, Београд 2007, 176–179; С. Н. Pfaff, *Über die strengen Winter vorzüglich des achtzehnten Jahrhunderts und über den letzt verflossenen strengen Winter vom 1808–1809*, Kiel 1809, 88–107.

⁴⁵ АХЗ, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3; Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски записи и најѣписи*, V, запис бр. 7759; С. Гавриловић, *Јавни ѣрејѣи и невоље сремској сѣановнишѣва*, Нови Сад 1960, 47; И. Караман, *нав. дело*, 42.

јагњад, козлићи и једногодишње свиње, премда су чинили знатан део сточног фонда. У Подборском војводству, на пример, пописно је 1750. године 1.646 оваца и коза, а попис није обухватио 1260 јагањаца и 342 козлића. Они се помињу само у прегледу коморских прихода од *мале десетине*, која је укинута 1737. године урбаром цара Карла VI, али је на коморским поседима и даље убирана. Део сточног фонда подборских сељака, који није видљив у пописима, није безначајан за процену вредности сточарске производње јер цена јагањаца и козлића, на пример, није на тржишту била много нижа од цене оваца и коза. Телци, прасци и назимад до годину дана такође су се појављивали на тржишту, али не у пописима. Њихов приближан број не може се утврдити ни посредним путем. Мањи проблем представља груба процена величине и вредности аграрне производње јер то, уз све резерве, омогућавају пописи десетине до 1737. године и сачувани подаци о коморским приходима са овог поседа. Тако је, на пример, коморски администратор Ј. П. Пасарди, правећи процену вредности Подборског војводства пред његову продају, утврдио да је 1750. године прикупљено на име десетине 1.288 пожунских мерава разних житарица, чија је тржишна цена била укупно 699 форинти и 83 динара. На основу тога могло би се рачунати да је годишња производња житарица износила најмање 12.880 пожунских мерава, чија је тржишна вредност износила 6998,3 форинте. На просечно домаћинство долазило је 36,8 пожунских мерава (2.299 литара) житарица у вредности од 19,99 форинти.⁴⁶ На основу ових података, као и података о броју и тржишној вредности пописане стоке, могло би се закључити да је сточарском производњом остваривана много већа вредност него аграрном. Међутим, тадашњим сељачким домаћинствима били су и земљорадња и сточарство подједнако важни, јер су им обезбеђивали храну и новац за подмиривање обавеза према држави и земљишном господару. При томе су поремећаји у аграрној производњи, који су се често догађали, били увек праћени тежим последицама него кризе у сточарству, па су у гладним годинама цене житарица неупоредиво брже расле од цена стоке. Захваљујући бројности своје стоке и свиња, чиме су предњачили у тадашњој Славонији, сељаци Подборског војводства некако су успевали да поднесу превелика пореска оптерећења и да без већих потреса преброду дубоку привредну и друштвену кризу у Славонији и Срему у трећој и четвртој деценији XVIII века. Томе је у великој мери допринела околност што између њих и Дворске коморе као земљишног господара није било сукоба ни око коришћења расположивих ресурса за земљорадњу и сточарство, нити око наметања незаконитих радних обавеза.

⁴⁶ АХЗ, Urb. et con., кут. 4, фасц. 75 б 3.

THE VOIVODESHIP OF PODBORJE: ECONOMIC CIRCUMSTANCES
(1702–1750)

by

Vojin Dabić
University of Belgrade
Faculty of Philosophy, Department of History
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: vdabic@f.bg.ac.rs

SUMMARY: Economic circumstances in the Voivodeship (*vojvodstvo*, Squiredom, *vlastelinstvo*) of Podborje in Western Slavonia are presented on the basis of tax records, tithe lists and other sources. Its inhabitants lived under Ottoman rule from the mid-16th century until 1691. At that time they performed military service (kept guards on the border toward the Habsburg Monarchy in Slavonia) and in return enjoyed tax reliefs – they were required to pay only minimum pecuniary duties from their farm holdings. At the time of the Great Turkish War (1683–1699) they agreed to become Habsburg subjects and participated together with the Habsburg army in battles against the Turks in Slavonia. That is why they were recognized the status of free peasants – soldiers, which they enjoyed until 1702. When the Habsburg Monarchy, after the Treaty of Karlowitz in 1699, decided to reorganize its administration in Slavonia, the Voivodeship of Podborje became a feudal estate, in the ownership of the Court Chamber (*Hofkammer*) in Vienna between 1702 and 1750. As a consequence, its inhabitants lost their status of free peasants – soldiers and became serfs, required to pay duties to the state and their landlord (*dominus terrestris*). The basic tax unit was a standard farm holding (session, estate), assumed, according to 1702 regulations, to include 24 acres of plowland, two *kosa* of meadow (1 *kosa* had an area of about 4314 sq.m) and 8 draft oxen. Individual farm holdings, depending on their size, were converted into aliquot parts of a tax session, with one eighth ($\frac{1}{8}$) as the smallest unit. An eighth of a session (3 acres of plowland, $\frac{1}{4}$ *kosa* of meadow and one ox) was the smallest holding that was supposed to provide payment of proportionate duties and sustenance to its owner. The whole session entailed pecuniary duties amounting to 24 forints – 3 forints for land fee and 8 forints for redemption from labour, as well as 13 forints of contribution to the state. The contribution was later increased to 21.5 forints. In addition to this, peasants were required to give a tithe of their cereal crops to the Court Chamber. When converting individual farm holdings into aliquot parts of a tax session and assessing taxes, the Chamber officers did not observe the regulations about the structure of tax sessions. As a consequence, according to their calculations, a tax session contained only 12 to 17 acres of arable land instead of 24. Thus they increased peasants' tax duties per acre of plowland, rendering crop production for the market unprofitable. Its unprofitability was further aggravated by low cereal prices in the first decades of the 18th century. This led to drastic decrease in the size of farm holdings in Podborje Voivodeship between 1702 and 1736 (see Figure 1), and cereals have been produced only in quantities that satisfied the needs of farm households. Regulation of agrarian relations through adoption of *urbarium* by Emperor Charles VI for Slavonia and Sirmium in 1737, as well as market upturn for cereals (since 1738) resulted in the increase of plowland areas owned by farm households. Unlike other landlords (church institutions and private owners), the Court Chamber did not create allodia (land plots on which feudal landlords organized crop production or raised livestock) on its estates and allowed village communities to use all land within the village territory. According to the census taken in 1702, plowland (2500 acres or 1438.66 hectares) and vineyards (334 *motika*

or about 26.72 hectares) accounted for only 4.69% of the total area of this voivodeship. The remaining areas (meadows, pastures, rough grazing and forests), as well as fallow farmland, were available to be used to lesser or greater extent for cattle or pig breeding. Owing to this, in the first decades of the 18th century farm households owned many heavy (horses and cattle) and small livestock (sheep and goats), way out of proportion to the areas under meadows they owned (see Figure 4). Feeding of heavy livestock and pigs over most of the year depended on grazing on pastures and in forests. Since there was no conflict between peasants and landlords in the Podborje Voivodeship over available resources (pastures, forests) for livestock breeding, the livestock population of an average farm household there was larger than livestock population of an average household in other fiefs in Slavonia and Sirmium (see Figure 5). Their numbers dropped down in the late 1730s and during 1740s due to perishing of animals during a long and severe winter 1739/1740 and animal contagion in 1746.

KEYWORDS: Voivodeship of Podborje, Court Chamber, farm holdings, farming, cattle breeding

Тамара Сјанисављевић

КОЛАРЧЕВ НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ (1932–1941)

САЖЕТАК: Овај рад представља тежњу аутора да се на основу истраживања спроведених у Библиотеци Коларчевог народног универзитета, Архиву САНУ и Архиву града Београда допуни претходна историографска литература о раду Коларчевог народног универзитета. Намера је да се кроз призму историјске грађе, из једног другог угла, сагледају одређене просветне прилике, културолошки потенцијал, опсег уметничких интересовања и интензитет научног ангажмана Коларчевог народног универзитета у Београду током међуратног периода. Треба напоменути да тема рада није живот и дело Илије Милосављевића Коларца. Главна пажња рада усмерена је на делатност, развој и организацију Коларчевог народног универзитета у периоду од 1932. до 1941. Реч је о скоро деветогодишњем раду, током којег је ова високошколска установа успела да покаже и да достигне своју пуну намену у ризници разноврсних искустава, која су је и учинила истинском трибином Београдског универзитета.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Коларчев народни универзитет, предавања, семестар, течај, слушаоци

По завршетку Првог светског рата, у време новог полета (типичног за послератне године) престоница Краљевине Србије, као престоница новостворене државе (мултикултуралне, мултиетничке и мултиконфесионалне) Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, настојала је да заузме равноправно место међу европским центрима. Београд је од малог града једне балканске земље постао престоница нове, знатно увећане европске државе. Број становника се вишеструко увећао. Модернизација друштва као неминовност епохе, негде изражена у већој а негде у занемарљиво мањој мери, била је посебно уочљива у Београду, који је у периоду између два светска рата постао својеврсни центар Балкана. Београдско грађанство је за тих двадесет међуратних година достигло свој интелектуални и културни врхунац. У то време културно-уметнички живот буја и на једној је од најузлазнијих линија, што резултира и колективним, а не само индивидуалним прихватањем инвентивних идеја које су обележиле епоху. Тај процес се, између оста-

лог, испољавао кроз оснивање нових установа као и реформу и напредак постојећих.¹ Оне су биле позване да својим просветним, културним и еманципаторским тежњама оплемене дух свих друштвених слојева и учине им доступним научна и културна достигнућа тог времена. Поред државних институција које су систематски спроводиле политику модернизације, у разбијању стега аутархичног друштва и друштвене тромости, веома значајну улогу и посебан допринос дао је Коларчев народни универзитет.

Идеја коју је Илија Милосављевић Коларац² у свом тестаменту завештао српском народу била је оно плодно семе из којег је Народни универзитет и израстао. Ипак, пут који је требало прећи од формирања Коларчеве задужбине до почетка рада Коларчевог народног универзитета био је испуњен многобројним тешкоћама. У раду Коларчеве задужбине можемо разликовати три развојна периода. Први период (1878–1886) обухвата време непрекидне борбе за очување и заштиту Задужбине од разних насртаја. Нижи судови упорно су поништавали тестамент и само се Касационом суду може захвалити што га је својим коначним одлукама оснажио и тако сачувао ову установу српском народу. Тек осам година

¹ У том циљу основане су значајне културне институције: Коларчев народни универзитет, Удружење пријатеља уметности „Цвијета Зузорић“, Музеј кнеза Павла, Академија музичких и ликовних уметности, Балкански институт, као и већи број средњих и високих школа.

² Илија Милосављевић Коларац родио се око 1800. године, у селу Колари, недалеко од Смедерева, по којем је и добио надимак Коларац. Одрастао је уз приче о успесима српске војске у Првом српском устанку. После слома устанка, породица Милосављевић била је принуђена да спас тражи преко Дунава, у Банату, заједно са великим бројем Срба. Склоност ка трговини код Илије Милосављевића Коларца је рано дошла до изражаја. Када се ситуација у Београдском пашалуку смирила, трговачки дух га доводи у Београд. Трговачки занат похађао је у Београду, Панчеву и Вршцу, радећи код познатих трговаца тог времена. Оженио се 1827, Синђелијом, ћерком веома уваженог београдског трговца Милутина Радовановића. После неког времена одлази у Панчево, где су за трговину већих размера услови били знатно повољнији. Након смрти супруге 1855, трајно се настањује у Београду. Већ тада је располагао огромним богатством, и кретао се увек у врху тадашњег друштва. Први добротворни фонд Илија Милосављевић Коларац основао је још 1857. године заједно са војводом Томом Вучићем Перишићем. Коларац је помагао и Матицу српску, чији је члан био још од 1854. године. Никад га није напуштала жеља да помаже српску просвету и књижевност. Био је свестан да образовање има велик значај за младо српско друштво. Оснивање „Књижевног фонда Илије Милосављевића Коларца“ 1861. године било је резултат те његове жеље. Средства су се користила за штампање књига српских писаца, за шта је Коларац издвајао сваке године 100 дуката. Вођен целог живота идејама хуманости, просветитељства и патриотизма, желећи да својом личном иницијативом и несебичним доприносом што више помогне развоју и напретку српског друштва, Илија Милосављевић Коларац је 25. фебруара 1877. сачинио тестамент. Своје целокупно богатство даровао је просвети и култури народа из којег је потекао. Његова последња воља била је да се образује фонд из којег ће се временом подићи српски универзитет који треба да се назове „Универзитет Илије М. Коларца основан сопственим трудом на корист свог народа.“ Коларац је желео да његово имање послужи за подизање правог универзитета, који би ступио у коло светске науке и просвете и који би постао расадник праве науке у народу. Преминуо је 6. октобра 1878. године [Милан Ђ. Милићевић, *Илија М. Коларац добротвор српске просвете*, Београд 1896; Мира Софронијевић, *Даривали су своје отечески*, Београд 1995].

после Коларчеве смрти, када су најзад решени сви судски процеси, Коларчева задужбина почела је са радом. Чланове првог одбора, које је одредио сам Коларац, чинили су Никола Крстић,³ М. Ђ. Милићевић,⁴ Чедомиљ Мијатовић⁵ и Милан Пироћанац.⁶ Други период (1886–1912) је време организовања рада фондова према тестаменту, прописивања њихових статута и почетка рада књижевног фонда. Рад Задужбине у почетку се сводио углавном на откупљивање, помагање и штампање оригиналних и преведених дела, као и у брижљивом скупљању прихода за Универзитетски фонд. Године 1912, када су почели ратови за ослобођење, прекинут је рад Задужбине и обновљен тек 1923. са новим члановима Одбора. Били су то истакнути интелектуалци тога времена: Љубомир Стојановић, Слободан Јовановић, Драгутин Протић, Богдан Поповић, Тихомир Ђорђевић, Срета Стојковић, Александар Белић, Миша Трифуновић и Чедомиљ Митровић. Од тада почиње последња фаза у развоју Коларчеве задужбине. Током тих година (1923–1932) долази до потпуног обнављања Задужбинског одбора, унапређења рада Књижевног фонда и приближавања главном циљу Коларчевог завештања, односно отварању Коларчевог народног универзитета.

³ Никола Крстић (1829–1902), српски историчар, правник и политичар. Студирао је филозофију у Пешти, као стипендиста Матице српске. Докторирао је 1851. После тога отпочео је студије права које је завршио 1853. Предавао је неколико месеци историју, географију и математику у гимназији у Новом Саду. Убрзо је, 1853, прешао у Београд, где је постављен за професора на Београдском Лицеју. Члан друштва српске словесности постао је 1854, а исте године стекао је звање доктора права Пештанског универзитета. Прекинуо је универзитетску каријеру 1862. године када га је кнез Михаило Обреновић поставио за начелника полицијског одељења Министарства унутрашњих дела. Био је члан Касационог суда од 1865, а од 1875 његов председник, члан Државног савета од 1884. до пензионисања 1894. Био је изабран за првог председника Одбора Коларчеве задужбине. Своју имовину тестаментом је оставио Краљевској српској академији наука, многобројним просветним установама и добротворним друштвима.

⁴ Милан Ђ. Милићевић (1831–1908). Завршио је Богословију у Београду и радио као државни чиновник у разним звањима: као учитељ основне школе у Лишници и Топли, као судски практикант у Ваљеву, а затим је био премештен у Београд, где је службовао до краја живота. Краће време уређивао је службене *Српске новине*, био је библиотекар Народне библиотеке и државни саветник. Био је редовни члан Српског ученог друштва, члан Академије наука у Петрограду, Југословенске академије знаности и уметности у Загребу, члан Српске краљевске академије у Београду, председник Српског археолошког друштва и један од оснивача Српске књижевне задруге.

⁵ Чедомиљ Мијатовић (1842–1932), српски економиста, књижевник, историчар, политичар и дипломата. Један од најзначајнијих либерала. Шест пута је био министар финансија кнежевине/ краљевине Србије, три пута министар иностраних послова, кандидат за највише црквене положаје и председник Српске краљевске академије.

⁶ Милан Пироћанац (1837–1897), српски правник и политичар. Студирао је права у Паризу, где је и дипломирао 1860. Запослио се у Министарству спољних послова и достигао положај начелника министарства. По усталичењу намесништва 1868. премештен је у Горњи Милановац и постављен за председника Суда Рудничког округа, што га је довело у стални сукоб са либералима и Јованом Ристићем. Од 1872. бави се адвокатском праксом у Београду и постаје један од најбољих српских адвоката. Од 21. октобра 1880. па све до 21. септембра 1883. био је председник владе Србије. Био је на челу Српске напредне странке од 1880. до 1886.

У том тренутку Одбор Коларчеве задужбине нашао се пред дилемом да ли да се подигне Народни универзитет, за који је било довољно средстава, или да се прикупе додатна средства, неопходна за подизање Универзитета оне врсте какав је био постојећи Београдски универзитет. Око тога је покренута јавна расправа у интелектуалним круговима. Постављало се питање да ли су држави заиста потребна два потпуна универзитета, да ли је луксуз, поред државног, установити још један приватни универзитет и да ли је то преко потребно за једно друштво какво је било оно на простору Југославије. Наиме, радило се о друштву које је било са ниским степеном опште просвећености, културно заостало, са великим процентом неписмених, друштву које је било оптерећено нагативним историјским наслеђем, што је увелико одређивало облике социјалне диференцијације.⁷

Одбор Коларчеве задужбине се са тим питањима обратио ректору Универзитета Слободану Јовановићу. При том је изнета и молба да се у разматрање узме предлог о подизању једног народног универзитета који би носио име „Народни универзитет Илије Милосављевића Коларца”.⁸

⁷ Највидљивији показатељ културне заосталости Краљевине Југославије била је неписменост. Године 1921. 51,5% становништва било је неписмено, што је био драстичан податак за земљу од 12 милиона становника, посебно у поређењу са просветним нивоом високоразвијених земаља западне и средње Европе. Процент неписмености у Македонији и Босни и Херцеговини прелазило је 80%, а био је знатно нижи у земљама које су до 1918. живе у саставу Аустроугарске. Године 1931. писмених је највише било у Дравској бановини 99,4%, а потом у Управи града Београда 89,1%, Савској бановини 72,3%, Дунавској 71,1%, Приморској 42,6%, Моравској 38,0%, Дринској 37,9%, Зетској 34%, Вардарској 29,1%, и Врбаској 27,4%. Неписменост је била нарочито висока међу женама, због патријархалних схватања и верских обзира, што су показали подаци из 1931. године. Морavsка бановина имала је 16,3% писмених жена, Дринска 19%, Зетска 17,1%, Вардарска 14,5%, Врбаска 14,2%, Приморска 30,2%, Дунавска 60,5%, Савска 64,9%, Управа града Београда 84,7% и Дравска бановина 94,2%. Повећање процента писменог становништва за десет година, између два пописа становништва у Краљевини, износило је 5,9%. Писменост се повећавала нарочито код млађег дела популације, због ширења школства и веће потребе за писменим грађанима. У Краљевини Југославији порастао је број школа, ученика и наставника, мада је она и даље била једна од најзаосталијих земаља у Европи у погледу писмености. Од 1918. број основних школа повећао се са 5.610 на 8.357, број ученика са 650.000 на 1.393.422, док је број учитеља 1937/38. достигао 25.000. Осмогодишње образовање уведено је 1929. године и обухватало је децу у Дравској и Дунавској бановини, а донекле и у Приморској. Развиле су се и грађанске школе, тип средње школе који је спајао опште и стручно образовање, у којима је 1937/38. било 39.850 ученика. Са 120, број ових школа порастао је 1937/38. на 189, а број ученика са 42.700 на 116.655. Гимназија је представљала главни и најелитнији облик средње школе, јер је одговарала имућнијим слојевима друштва, који су своју децу слали у овакве школе да би могла да наставе школовање на универзитету. Гимназије су биле фаворизоване у односу на стручне школе. Што се тиче универзитета, поред два постојећа у Београду и Загребу, основан је и трећи у Љубљани 1920, што је био преломни догађај за словеначку науку и културу. Крајем 1937/38. у Краљевини Југославији било је 8 високих школа. Број студената на Београдском универзитету се повећавао из године у годину (Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Kraljevina Jugoslavija 1914–1941*, knj. I, Beograd 1988, 324–359).

⁸ Писмо од 12. маја 1914. године чува се у Ариву Задужбине Илије Милосављевића Коларца [Ranko Bulatović, *Univerzitet za sve. O uticaju engleske univerzitetske ekstenze na slične oblike*

Став руководства Београдског универзитета, на челу са ректором, био је да шири публика нема непосредну корист од постојећег универзитета где резултати научног рада остају у уском кругу научника. Истакнуто је да се „знање које се прибира и умножава на универзитетима, не ставља довољно у промет.” Стога би народни универзитет имао да прузме на себе тај „посао популарисања науке, на који модерни универзитет, сувише заузет око самог научног истраживања, није у стању да обрати пажњу”, каже се у одговору ректора Јовановића.⁹ На Универзитету је научна специјализација узимала толико маха да се ту више нису могла стећи знања нужна за опште образовање. Због тога се у писму Народни универзитет предлаже као „неопходно потребна допуна модерног универзитета.” По мишљењу професора који воде Одбор, Народни универзитет је требало да буде осмишљен као прави Универзитет. На њему би се поједине научне области предавале као и на Универзитету. Сва разлика била би у томе што би се предавања на Народном универзитету држала кроз скраћене курсеве. Предмет би се увек прелазео у целости, а посебна пажња би се усмеравала на утврђене научне истине, а не на спорна питања. Колико год популарна, та би се предавања стриктно држала у научном домену, јер би предавачи били стручњаци који владају науком.

Сигурно је да су добронамерни савети виших кругова Београдског универзитета позитивно утицали на чланове Одбора Коларчеве задужбине. Резултат тих истоветних идеја била је одлука Одбора од 12. јуна 1926. године да управо Слободан Јовановић (тада председник Одбора и члан од 1923) и Александар Белић заједнички проуче цело питање о Народном универзитету у духу жеље Илије Милосављевића Коларца и поднесу Одбору предлог за даљи рад. На прелог се није дуго чекало и Одбор је већ 22. децембра 1926. био упознат са сагласношћу министра просвете о оснивању Коларчевог универзитета.¹⁰ Народна скупштина донела је законодавну одлуку о употреби Универзитетског фонда Коларчеве задужбине, а 30. јануара 1928, на предлог министра просвете, по одлуци Министарског савета, изашао је указ краља Александра Карађорђевића којим се одобрава употреба Универзитетског фонда Коларчеве задужбине

obrazovanja odraslih kod nas do Drugog svetskog rata, Београд 1980, 107–108].

⁹ „Да би рад на народном просвећивању, с којим се било почело радити путем популарних предавања, књига и новина, имао успеха... неопходно је потребно створити један центар из којег ће се он руководити, а тај центар може бити само Народни Универзитет” [Цитирано према: R. Bulatović, *n.d.*, 108].

¹⁰ „Универзитетски фонд Коларчеве задужбине употребиће се према члану 16. Устава и члану 11. Закона о задужбинама, на оснивање универзитета за народно просвећивање, који ће по вољи завештачевој носити име Универзитет Илије М. Коларца, основан сопственим трудом на корист свога народа” [Цитирано према: R. Bulatović, *n.d.*, 108].

за оснивање Народног универзитета који ће стајати под надзором Министарства просвете.¹¹

Зидање зграде Коларчевог народног универзитета почело је 1929. године у дворишту већ постојећег једносратног објекта. У току 1930. године подигнута је велика сала са слушаоницама. С обзиром да је сала већ тада представљала једно од најзначајнијих културних средишта Београда, 1931. године је одлучено да се и према улици подигне нови објекат.¹² Пројектовање је поверено архитекти Петру Бајаловићу.¹³ Изградњом Концертне дворане створено је значајно музичко средиште. У изградњи су спретно примењена у то време најсавременија научна знања о акустици. Дворана је урађена пространо и хармонично у димензијама. Била је намењена предавањима, концертима, забавама, филмским пројекцијама и позоришним представама. Велика дворана Коларчеве задужбине свечано је отворена 4. фебруара 1932. године. Први концерт одржала је Београдска филхармонија под диригентском палицом Стевана Христића, њеног тадашњег руководиоца и директора Опере.¹⁴ Осам месеци касније, 19. октобра 1932. године, свечано је отворен Коларчев народни универзитет. Том приликом поздравни говор одржао је академик Александар Белић, председник Одбора Коларчеве задужбине.¹⁵

Главни задаци Коларчевог народног универзитета били су ширење научних знања и схватање научних појава у свету, њихова примена у свакодневном животу и привреди, као и непосредно подучавање у појединим вештинама. Због чињенице да се наука константно развија и напредује, као нужност и императив сваког модерног друштва наметала се потреба за надоградњом знања. Кроз активности осмишљене на једној тако плодној основи развијала се способност критичке анализе, будила се радозналост

¹¹ Историјски Архив Београда, фонд Коларчев народни универзитет Београд 1838–1941, кут. бр. 40, бр. док. АК 40/2-1.

¹² Одбор Коларчеве задужбине уложио је у куповину земљишта на Краљевом тргу број 5 укупно 4.098.112 динара. У подизање универзитетске зграде са великом двораном и предње зграде до улице за издавање, заједно са целокупним инсталацијама потрошено је 11,5 милиона динара. Цела нова зграда са Коларчевим народним универзитетом, свим инсталацијама, седиштима, биоскопским и пројекционим апаратима, подигнута је из прихода са имања [Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у првом двојгодишњем шечају 1932–33. и 1933–34.* књига бр. 9, Београд 1934, стр. 56].

¹³ Петар Бајаловић (1876–1947), српски архитекта и професор универзитета. Технички факултет завршио је у Београду, а Политехнику у Карлсруеу. Од 1906. до смрти био је је професор нацртне геометрије на Техничком факултету у Београду, где се истакао као одличан педагог. Пројектовао је и извео: Српски павиљон на Међународној изложби у Риму (1911–1912), конаке у манастирима Каленић и Љубостиња, зграду Правног факултета у Београду, као и зграду Коларчевог народног универзитета.

¹⁴ *Полиџика*, 6. фебруар 1932.

¹⁵ *Полиџика*, 20. октобар 1932.

и подстицала практичност. Тиме се стварала атмосфера неопходна за просвећивање целокупног друштва. Са тим циљевима делатност Коларчевог народног универзитета била је, према Статуту, намењена најширим круговима народа, обухватајући у њима и високо школоване људе, као и оне самоуке.¹⁶ Ипак, треба напоменути да су предавања посећивали углавном средње и високо школовани друштвени слојеви. Знање је требало пружити на кратак, јасан, прегледан и привлачан начин. Циљ је био и да се буди интересовање за даље самосталне студије у конкретним областима знања. Било је замишљено да се основа делатност спроводи кроз форму уоквирених предавања и течајева.¹⁷

Предавања су била груписана у четири круга знања: I – Познавање наше земље (и околних земаља): а) геологија, географија са климатологијом, биљни и животињски свет, комуникације природне и створене, природни услови за привреду и њени главни данашњи типови б) етиологија, кретање и развијање насеља, физичко социјално и национално, језик, књижевност, уметност, културна и политичка историја, организација државе – правна и економска, народна просвета и хигијена; II – Општа наука: природна, егзактна и морална; III – Примена наука најновијег времена (у привреди, техници, народном васпитању и хигијени); IV – Специјални течајеви (за стручност, за повремена актуелна питања, за поједине крајеве). Горе наведени преглед био је постављен у Статуту Коларчевог народног универзитета. Било је предвиђено да „круг знања мора ићи од познавања наше земље и народа као и свега што је око њих и најтешње везано за њих у прошлости и садашњости.” Овим је национални карактер студија био наглашен. Нарочита пажња поклањала се хигијени, природним, техничким и привредним наукама, чија су достигнућа омогућила напредак друштва, преокрет у животу појединца и „чије познавање представља услов опстанка младих и малих народа као што је наш.”¹⁸

Интересовање који су слушаоци показивали према одређеним наукама диктирали су груписање предавања у посебне шире области. Због тога су предавања на Коларчевом народном универзитету била распоређена по сродности и вези. Целокупан програм студија обухватао је девет великих

¹⁶ „Како у новом времену велике поделе рада и узане стручности универзитет све више ограничава студије на најуже поље, а средња школа (гимназија и стручна) даје знања или умења не удубљујући се у научно везивање или узрочно објашњење појава, свима тим редовима школованих људи или обдарених самоука, често недостаје дубље познавање и схватање ствари, као што им недостају и средства, прилике и побуде за ту студију” [*Коларчев народни универзитет: Сјоменица о ошвару 19. октобра 1932. у Београду*, Београд 1932, 17–18; Уредба о Народном Универзитету Илије М. Коларца, члан 3, Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386, АБ/III 2353.

¹⁷ Уредба о Народном Универзитету Илије М. Коларца, Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386, АБ/ III 2355.

¹⁸ Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386 АБ/ III 2355.

група. Оне су биле распоређене у три посебна одсека: природне и егзактне науке (географија, геологија са минералогичком, биологија, ботаника, зоологија, антропологија, медицина, хигијена, хемија, физика, математика, механика и астрономија); привреда и право (пољопривреда, занатство, индустрија, трговина, саобраћај, техника, право, социологија, економија и финансије); филологија, историја и филозофија (језик, књижевност, уметност, историја, етнологија, филозофија, логика, психологија, етика и религија).

Један течај трајао је две године, које су биле подељене на четири семестра. Јесењи семестар трајао је од 1. октобра до 31. јануара, а пролећни од 1. фебруара до 15. маја. Семестар је обухватао око 300 часова (општих прегледа и специјалних предавања). Распоред предавања био је тако осмишљен да се у току двогодишњег течаја пређе одређена група студија из појединих наука. Специјални, уско стручни течајеви извођени су уз помоћ јавних стручних установа. Курсеви страних језика организовани су у зависности од слободног времена предавача и слушалаца, као и од слободних учионица на Универзитету. По општем распореду, редовна предавања држана су сваког дана поподне, од 17 до 20 часова, а улазнице су наплаћиване са два и три динара. Код предавања са страним предавачима и предавања са већим бројем пројекција и филмом, цена улазница је била незнатно повишена. Приходи од предавања служили су углавном да се исплате хонорари предавачима. Материјални издаци који су обухватили пројекциони апарат, одржавање просторија, осветљење, грејање, послугу, представљали су највећи део трошкова и они су покривани средствима из Универзитетског фонда Коларчеве задужбине. Предавања са практичним курсевима за поједине техничке области држала су се у договору са другим установама у стручним радионицама или лабораторијама. Поред тога, Универзитет је приређивао и јавна предавања из разних области наука за шири круг повремених слушалаца. Али и та шира и јавна предавања морала су бити одабрана и постављена на научној основи у складу са одредбама о задатку Коларчевог народног универзитета. Истицало се да сва предавања морају имати карактер писаног говора и да се писани текст може користити само као подсетник. У споразуму са предавачем, текст предавања могао се употребити као основа за предавања на осталим народним универзитетима у земљи, с тим што би се увек назначило име аутора према чијој студији се држе актуелна предавања. Она предавања која су привлачила посебну пажњу умножавана су како би била доступна за што шири круг људи. Известан број предавања уношен је у збирку штампаних издања Коларчевог народног универзитета.¹⁹

¹⁹ Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386 АБ/ III 2353.

ОРГАНИЗАЦИЈА КОЛАРЧЕВОГ НАРОДНОГ УНИВЕРЗИТЕТА

На челу Народног универзитета и свих других установа Задужбине налазио се Одбор Коларчеве задужбине.²⁰ У његовој надлежности били су сви послови Коларчеве задужбине. Он је имао задатак да брине о имовини Задужбине, располаже приходима, одлучује о буџету, финансијама, висини хонорара за предаваче, програму предавања, штампању предавања.²¹ Непосредно извођење тих послова и одлуке о појединостима доносе дежурни члан Одбора Коларчевог народног универзитета и директор Универзитета. Одбор утврђује основни програм рада Универзитета, врши избор предавача систематских курсева, одређује размеру и број часова по групама и наукама, све то кроз сарадњу и консултације са наставничким већима и управом Коларчевог народног универзитета. Као саветодавна стручна тела на Универзитету образоване су три научне секције представника утврђених група наука (природних и егзактних, правних и економских и историјско-филолошких). Свака од секција састојала се од највише пет чланова који су се на позив управе Коларчевог народног универзитета састајали у Наставничко веће. Веће је давало мишљење о избору предавача и предавања за науке из те групе, затим о избору предавања за штампу, о набавци дела и

²⁰ Детаљна упутства о успостављању, организацији, овлашћењима и начину рада Одбора дао је сам Илија Милосављевић Коларац у свом тестаменту: „... За управљање овим двама фондовима, и за старање да се исти фондови што пре и што више умноже, како би што већу корист народу принети могли, као и доцније за употребу ових фондова, на цели, за које их установљавам; – постављам један одбор од шест лица: за одборнике постављам г. Косту Цукића, српског посланика у Бечу, г. Николу Крстића, председника у касационом суду, г. Милана Пироћанца, члана у касационом суду, г. Чедомиља Мијатовића, министра на расположењу, г. Милана Ђ. Милићевића, секретара у министарству просвете, и г. Аћима Чумића, члана у Касационом суду. Ови одборници, које на цео живот постављам, имају право по потреби увећавати број одборника. Нове одборнике бираће одбор по већини гласова; а тако исто и за попуњавање којег садањег одборника, који би ма којим случајем упражњено остало. Одбор овај састајаће се ради послова одборских најмање свака три месеца један пут. Сваком одборнику за сваки састанак, даваће се по два дуката из фондова, и то један дукат из фонда књижевног, а један из фонда за универзитет... Годишњи рачуни ових фондова да се предају јавности преко новина, и да се подносе Главној Контроли, под заштиту које такође одржање ових наредба стављам, но само у томе да се ови фондови не употребе на друге цели њего овде означене.” Д. Ћировић, *н.г.*, I, 126–127.

²¹ „... За старање о имању да се оно пажљиво надгледа и у добром стању одржава, да се под кирију издаје, да се нужне оправке на време предузимају, да се кирија на време прикупља и под интерес на време издаје, да се интерес на новце прикупља сваких месеци и под интерес издаје, да се о свему свесни и тачни рачуни воде, и одбору подносе, – за ово ја постављам на цео живот г. Аћима Чумића члана у касационом суду да се у договору са одбором, о овоме као и о извршењу свих мојих наредба стара... По смрти г. Чумића одбор ће одређивати како ће се о овоме старање водити... Остављам аманет ученим патриотима Србима који ће одборници бивати, да овај аманет сачувају кроз сва времена, и да се старају кроз сва времена ове фондове у добром стању одржати, и с њима у границама овог тестамент тако употребљене чинити, како ће народ српски највише користи имати...” Извод из Тестаментa Илије Милосављевића Коларца који се односи на упутства о управљању имовином. Д. Ћировић, *н.г.*, I, 126–127.

часописа из својих наука, као и мишљење о другим питањима наставе и њеног организовања.²²

Управа Коларчевог народног универзитета имала је пет чланова: директора, секретара и три члана који су бирани из редова предузимљивих људи „који имају времена и љубави за овај посао.” Одбор их је бирао сваке године, крајем пролећног семестра, у месецу мају, за наредну годину. Управа је имала задатак да у појединостима разрађује програм и распоред предавања, прави избор посебних предавања (према начелним одлукама Одбора), врши избор предавања предвиђених за штампу, даје мишљење о хонорарима и узима иницијативу о свим мерама које би биле корисне за Универзитет. Директор који се налазио на челу управе непосредно је управљао целокупном административном организацијом. За извођење свих финансијских, управних и техничких послова Универзитет је располагао потребним особљем на челу са секретаром који је био помоћник и заступник директора у целокупном раду.²³

Као једно од најутицајнијих средстава Коларчевог народног универзитета, организован је рад Библиотеке и Читаоница. Библиотека није била општег карактера и њена улога је превасходно била да допуњава и подстиче резултате предавања. У њој су у првом реду биле доступне енциклопедије и велики речници, часописи (књижевни и уметнички, економски и социолошки, природњачки, за познавање земље и човека, затим популарно технички, хигијенски), велика издања – серије груписаних дела из појединих наука са општим карактером (велика издања историје, уметности, историје књижевности, серије најновијих издања из примењених наука и др.), атласи (географије, геологије, биологије, физички, културни и др.).

ЕКОНОМСКИ ТЕЧАЈ

Од свих течајева, својим стручним програмом посебно се издвајао Економски течај. Постепено се развио у школу за више економске студије. Предавања су почела 10. јануара 1934. године. Број слушалаца који су редовно посећивали предавања у току прва два семестра прелазило је стотину.²⁴ Задатак Економског течаја био је да својим слушаоцима омогући систематско упознавање основа економске науке. У том циљу Економски течај је организовао редовна и специјална предавања из појединих области

²² *Коларчев народни универзитет: Споменница о оиварању 19. октобра 1932. у Београду*, Београд 1932, 24.

²³ Уредба о Народном Универзитету Илије М. Коларца, Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386, АБ/ III 2355.

²⁴ Прва школска година Економског течаја трајала је од јануара до краја јуна 1934. године. Друга година почела је у новембру 1934. а завршена је у јуну 1935. године. *Истио*, 46.

економских наука, семинарска вежбања, специјална предавања о практичном пословању у појединим гранама привреде, као и редовна предавања из појединих практичних предмета.²⁵

Недостатак квалификованих и стручно образованих радника за рад у области економије представљао је реалност и јасно изражену црту југословенског друштва. Због тога је оснивање економског течаја наишло на одобравање и подршку свих привредних кругова. Поред новчане помоћи, неке установе су плаћале и школарину за изврстан број слушаца.

Студије Економског течаја у почетку су трајале две године, односно четири семестра. Зимски семестар трајао је од 1. октобра до 15. фебруара, а летњи од 15. марта до 15. јуна. Према првобитној замисли Наставничког већа, Економски течај требало је извести са једном класом слушалаца, дакле без уписивања нових кандидата док се једна класа не изведе потпуно. Управа Економског течаја водила се идејом да не приступа упису нових кандидата пре него што се у току прве две године не обезбеде учбеници неопходни за квалитетно спровођење наставе, у пракси разраде сви делови богато замишљеног програма, и док се у пуној мери не развију специјални помоћни курсеви.²⁶ Међутим, врло брзо након почетка рада првог двогодишњег Економског течаја са разних страна пристизала су питања о могућностима уписа нових полазника. Како је интересовање било велико, Управа је одлучила да у новембру 1934, када је прва класа слуша-

²⁵ На Економском течају предавали су се главни предмети: Општа народна економија – проф. др Александар Јовановић; Социологија – проф. др Мирко Косић; Историја економских доктрина – проф. др Александар Јовановић; Привредна историја – проф. др Милан Жујовић; Привредна географија – проф. др Боривоје Ж. Милојевић; Наука о финансијама – проф. др Ђурађ Николић; Статистика – проф. др Сава Обрадовић и проф. др Милан Жујовић; Наука о привредном пословању – проф. др Милош Вучковић; Аграрна политика – проф. др Сава Обрадовић и проф. Милан Жујовић; Шумарска политика – проф. др Милан Мариновић; Задрugarство – проф. др Ђорђе Тасић; Трговинска политика – проф. др Слободан Драшковић; Саобраћајна политика – Никола Ђурић, Здравко Васковић; Социјална политика – проф. др Никола Константиновић; Комунална политика – проф. др Никола Константиновић; Наука о новцу и кредиту – проф. др Александар Јовановић; Наука о привредим конјуктурама – проф. др Александар Јовановић; Проблеми савременог привредног живота – проф. др Мирко Косић и Елементи привредног права – проф. др Милан Бартош. Помоћни предмети били су: Књиговодство, Технологија, Пословна кореспонденција. – Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у другом двогодишњем течају 1934–1935 и 1935–1936*, књ. 25, Београд 1936, 48; Правилник о Економском течају на КНУ, Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386 АБ/ III 2359.

²⁶ Резултат предавања у првој години Економског течаја биле су и четири књиге економских студија: др Сава Обрадовић – Статистика; др Ђурађ Николић – Наука о финансијама; др Мирко Косић – Проблеми савремене социологије; др Боривоје Ж. Милојевић – Привредна географија. Ова издања била су намењена у првом реду полазницима Економског течаја, а затим и свима који проучавају поменуте науке [Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у првом двогодишњем течају 1932–33. и 1933–34*, књ. 9, Београд 1934, 48–51].

лица улазила у своју другу годину, упоредо са њима упише и нову класу заинтересованих кандидата у прву годину Економског течаја. Такође, показало се да би било корисно продужити течај за једну годину. Замишљено је да трећа година буде посвећена заокруживању економских студија, систематисању стеченог знања и изради завршних дипломских испита.²⁷

За слушаоце Економског течаја могла су се уписати лица која су имала испит зрелости државних средњих школа или завршен испит државних трговачких академија, државне саобраћајне школе, учитељских школа, поморских академија, војне академије и сва лица старија од 17 година која нису имала горе наведене дипломе, али да при пријему докажу да располажу довољним претходним знањем за рад у Економском течају.²⁸ За слушаоце је био обавезан рад у семинару, подељеном на одсеке. Наставни програм као и распоред предавања прописивала је Управа Економског течаја, чијег је председника и чланове бирао Одбор Коларчеве задужбине. Сви наставници главних предмета чинили су Наставничко веће, које је представљало саветодавни орган Управе Економског течаја. Избор наставника вршила је управа течаја у споразуму са Одбором.

По завршетку студија Економског течаја студентима се издавала диплома. За стицање дипломе било је потребно да студент проведе четири семестра на студијама Економског течаја, да изради најмање један добро оцењен семинарски рад и положи све усмене и писмене испите. На крају се полагао писмени дипломски испит из једног од главних предмета по личном избору (Општа народна економија, Економске политике, Науке о финансијама или Социологије). Полагање испита из помоћних предмета није било обавезно. У случају да их студент ипак полаже, постигнути резултати били би унети у диплому. Испити су се полагали у три испитна рока, у првој половини октобра, фебруара и јуна. Студенти нису могли прећи у другу годину ако претходно нису положили све испите из прве године. Сваки студент Економског течаја плаћао је „уписнину” од 200 динара за годину, школарину од 300 динара за сваки семестар и семинарски улог од 100 динара. За полагање испита студенти су плаћали 30 динара за сваки предмет. Такса за писмени дипломски испит износила је 50 динара.²⁹ Одржавање Економског течаја помагали су субвенцијама Народна банка,

²⁷ Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у другој двојгодишњем течају* 1934–1935. и 1935–1936, књ. 25, Београд 1936, 46.

²⁸ Правилник о Економском течају на КНУ, Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386 АБ/ III 2358.

²⁹ *Исто*.

министар финансија, министар трговине и министар саобраћаја из чијих је ресора упућиван један број службеника на студије Економског течаја.³⁰

Програм кроз који су слушаоци Економског течаја пролазили на Коларчевом народном универзитету био је доста обиман. Извесно је да у том обиму и са таквом стручном дифузношћу економске науке нису до тог времена биле заступљене ни на једној стручној школи, па ни на самом факултету. Економски течај на Коларчевом народном универзитету привлачио је марљиве, интелектуалне, амбициозне и широко образоване људе, који су са дипломом Економског течаја могли стати у исти ред са људима који су дипломирали на највишим економским школама и факултетима.³¹

АНАЛИЗА ПРВОГ ДВОГОДИШЊЕГ ТЕЧАЈА (1932/33–1933/34)

Током четири семестра првог двогодишњег течаја (1932/33–1933/34) на Коларчевом народном универзитету одржано је укупно 675 редовних предавања из 21 предмета са 201 предавачем.³² У то нису били укључени течајеви српског језика и цртања. Распоред предавања по групама и семестрима приказан је у следећој табели:

Наука	Семестри				Укупно
	I	II	III	IV	
1. Географија	7	8	8	6	29
2. Географија у филму и путопису	2	15	3	9	29
3. Геологија и минералогича	6	4	5	1	16
4. Биологија	5	7	18	2	32
5. Ботаника и зоологија	3	7	1	2	13
6. Физиологија	8	4	3	6	21
7. Антропологија	1	3	1	1	6
8. Медицина и хигијена	10	22	10	13	55
9. Хемија, физика, математика	7	9	10	7	33
10. Техника и привреда	2	5	2	7	16
11. Право	14	11	21	13	59

³⁰ Министарству просвете задужбинском одељењу, Архив САНУ, Заоставштина Александра Белића, 14.386 АБ/III 266.

³¹ Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у другом двогодишњем течају 1934–1935 и 1935–1936*, књ. 25, Београд 1936, 47.

³² У извештају о раду Коларчевог народног универзитета за први двогодишњи течај стоји да је било укупно 674 предавања. Међутим, провером података који су наведени у Табели 1 установили смо да је тачан број предавања 675.

12. Економија и финансије	7	5	7	15	34
13. Социологија	2	-	11	7	20
14. Наука о језику	5	5	2	-	12
15. Књижевност	18	40	20	25	103
16. Уметност	7	11	22	10	50
17. Историја	4	3	11	28	46
18. Културна историја и етнологија	7	3	7	6	23
19. Филозофија	10	14	10	3	37
20. Психологија	2	12	14	3	31
21. Етика и религија	6	1	-	3	10
Укупно	133	189	186	167	675

Табела 1.

Ако посматрамо предмете наведене у Табели 1, у оквиру три групе наука, највећи број предавања био је из области филологије (са уметношћу и историјом) и филозофије са укупно 312 предавања у оквиру девет предмета. Потом је следила група природних и егзактних наука са 234 предавања подељена на осам предмета. Најмање предавања током целог течаја имала је област привреда и право са 129 предавања у оквиру четири предмета. По броју предавања видимо да је први семестар био мањег обима од осталих, што је и разумљиво с обзиром да је то сам почетак рада Коларчевог народног универзитета, почетна фаза развоја када се тражио одговарајући оквир за амбициозно осмишљену делатност Универзитета. Оно што одмах пада у око јесу предавања из књижевности која су најдоминантнија и која доста предњаче испред осталих.³³ Највише их има у другом семестру (40), што уједно представља и највећи број предавања једне науке током семестра. После књижевности по заступљености предњачила су предавања из права

³³ У предавањима о књижевности осветљавани су крупни датуми, знаменити покрети који су обележили једну епоху, друштво, а затим и велика имена из савремене књижевности. Са тим циљем и тежњом да се јавност упозна са делима познатих писаца на предавањима су пројектована и осветљавана књижевна дела кроз одабране делове са анализом и коментаром предавача. У првом семестру било је најмање предавања из области књижевности, али то се временом мењало тако да је на крају двогодишњег течаја највећи број предавања био из ове области. Нека од првих предавања која су одржана на Коларчевом народном универзитету била су: Владета Поповић: Шекспир као критичар живота; Александар Белић: Вук Караџић (Личност и дела); Вељко Петровић: Један век српско-хрватске лирике (XIX век), Од Лукијана до Бранка и од Штоса до Прерадовића; Мјечислав Малецки: Златно доба полске књижевности, Полска ослободилачка борба у огледалу књижевности; Станко Шкерљ: Поезија Ђакома Леопардија; Евгеније Спекторски: Достојевски и реализам, Александар Блок [К. Н. У. Сјоменица о ошваруњу 19. октобра 1932. у *Београду*, Београд 1932, 21–33].

(59), медицине и хигијене (55) и уметности (50).³⁴ Историја се налази на четвртном месту са 46 предавања у току целог течаја, с тим што се број предавања из семестра у семестар повећавао тако да је у четвртном семестру број предавања из историје највећи у односу на све друге науке. Најмањи број предавања током првог течаја био је из области: антропологија (6), етика и религија (10) и наука о језику (12). Интересовање публике је свакако утицало на то да одређени предмети не буду заступљени у свим семестрима. Тако није било предавања из социологије у другом семестру, у трећем семестру није било ни једног предавања из етике и религије, а у четвртном семестру није било предавања из предмета наука о језику. То су уједно и предмети који су били међу најмање заступљеним током првог течаја.

СТАТИСТИКА СЛУШАЛАЦА ПО НАУЧНИМ ОБЛАСТИМА И ПРЕДМЕТИМА

Природне и егзактне науке

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
Географија	29	4.092	141
Географија у филму и путопису	29	15.651	540
Геологија и минералологија	16	2.245	140
Биологија	32	6.208	194
Ботаника и зоологија	13	1.511	116
Физиологија	21	3.450	164
Антропологија	6	810	135
Медицина и хигијена	55	11.158	203
Хемија, физика, математика	33	4.979	151
Укупно	234	50.104	214

Табела 2.

³⁴ Предавања о уметности обухватала су шире прегледе о појединим епохама, затим монографије великих мајстора – сликара, вајара и архитеката – с пројекцијом на платну њиховог живота, њихове средине и њиховог дела. Предавања о музици ишла су са сличним илустрацијама текста. Истичући и у самим научним предавањима схватање и разумевање изнад формалног познавања ствари, Коларчев народни универзитет тежио је да у часовима о књижевности и уметности главни циљ буде развијање разумевања дела, схватања и уживања лепоте у њеним најразличитијим манифестацијама. Дакле, инсистирало се на стварном естетском образовању. Због тога су курсеви осмишљени тако да буду што занимљивији, а у њима су уз стручне познаваоце и критичаре учешће узимали и уметници – ствараоци: књижевници, сликари, вајари, архитекти и композитори [К. Н. У.: *Сјоменица о ошварању 19. октобра 1932. у Београду*, Београд 1932, 21–22].

Привреда и право

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
Техника и привреда	16	2.035	127
Право	59	10.009	170
Економија и финансије	34	5.804	171
Социологија	20	3.522	176
Укупно	129	21.370	166

Табела 3.

Филологија (са уметношћу и историјом) и филозофија

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
Наука о језику	12	1.612	134
Књижевност	103	13.759	134
Уметност	50	10.884	218
Историја	46	6.714	146
Културна историја и етнологија	23	3.402	148
Филозофија	37	7.978	216
Психологија	31	11.516	371
Етика и религија	10	1.472	147
Укупно	312	57.337	184

Табела 4.

На основу табела о посећености слушалаца предавањима (Табеле 2, 3, 4) уочавамо да је највише слушалаца присуствовало предавањима из области филологија (са уметношћу и историјом) и филозофија. Међутим, када је у питању просечна посећеност предавања на првом месту је област природних и егзактних наука. Најмањи број слушалаца био је на предавањима из области привреда и право, где од укупног броја скоро половину чине слушаоци предавања из области правних наука. Треба имати у виду да је мањи број предмета сигурно утицао и на мању посећеност у односу на друге научне области. Посматрано по предметима највеће интересовање привлачила је географија у филму и путопису где је предавањима у просеку присуствовао 539 слушалаца, што представља импозантну цифру. Свакако да је пажњу публике у великој мери привлачио филм различитог садржаја, а њихове пројекције су представљале неку врсту атракције

за посетиоце. Оно што је веома битно напоменути јесте да су филмови служили искључиво као илустрација предавањима и сходно томе третирали су као помоћно средство у настави. Примећујемо изражену разлику у посећености предавањима из географије, где је знатно већу пажњу привлачила географија у филму и путопису. То ће се и рефлектовати на организацију предавања у другом двогодишњем течају када су та два предмета спојена у један.

После географије у филму и путопису по просечној посећености издвајају се следећи предмети: психологија (371), уметност (218), филозофија (216), медицина и хигијена (203) итд. Ако имамо у виду да је највећи број предавања био из предмета књижевност (103), карактеристично је то да је по просечном броју посетилаца књижевност на последњем месту у односу на све предмете. Посматрано по научним областима просечан број посетилаца био је највећи на предавањима из природних и егзактних наука које су са укупно осам предмета и 234 предавања имале просек од 214 слушаца. Нешто мањи број био је на филологији (са уметношћу и историјом) и филозофији, где је на укупно осам предмета и 315 предавања било у просеку 184 слушаоца. Из области привреде и права на укупно четири предмета и 129 предавања просечна посећеност била је 166 слушаоца.

АНАЛИЗА ДРУГОГ ДВОГОДИШЊЕГ ТЕЧАЈА (1934/35–1935/36)

У току четири семестра другог двогодишњег течаја на Коларчевом народном универзитету одржано је 549 редовних предавања из 21 предмета са укупно 206 предавача. То није обухватало течајеве српског језика и цртања. По групама и семестрима предавања су расподељена на следећи начин:

Наука	Семестри				Укупно
	I	II	III	IV	
1. Географија (са филмом)	6	15	19	20	60
2. Геологија и минералологија	1	1	3	2	7
3. Палеонтологија	3	1	2	2	8
4. Биологија	5	8	12	20	45
5. Ботаника и зоологија	-	2	-	1	3
6. Физиологија	6	5	-	1	12
7. Антропологија	1	1	2	1	5
8. Медицина и хигијена	16	16	18	6	56
9. Хемија, физика, математика, астрономија	7	1	1	5	14

10. Техника и привреда	-	6	6	1	13
11. Право	15	15	11	10	51
12. Економија и финансије	2	3	-	3	8
13. Социологија	9	10	5	15	39
14. Наука о језику	2	-	-	1	3
15. Књижевност	18	8	9	12	47
16. Уметност	13	17	25	27	82
17. Историја	8	4	10	6	28
18. Културна историја и етнологија	4	3	2	5	14
19. Филозофија	11	5	4	5	25
20. Психологија	7	5	8	3	23
21. Етика и религија	1	5	-	-	6
Укупно	135	131	137	146	549

Табела 5.

Распоред предавања по семестрима у другом течају био је знатно уједначенији, тако да можемо рећи да су семестри били подједнако оптерећени, ако имамо у виду број предавања. У другом течају број предавања био је мањи за 18,66% у односу на први. На то је директно утицала чињеница да су уметничке приредбе и филм заузели велик део простора, што је узроковало смањен број других предавања у току недеље.³⁵ Сходно томе, смањен је број предавања из већине предмета. Ако упоредимо број предавања у оквиру научних области, евидентно је да се однос на скали није променио. Као и у првом двогодишњем течају, и даље по бројности предњаче предавања из области филологија (са уметношћу и историјом) и филозофија која су бројала 228 предавања. Следе предавања из области природних и егзактних наука са 210 предавања, а област привреда и право били су најмање заступљени са 111 предавања у току целог течаја. Овде треба имати у виду да је Управа Универзитета, када је планирала предавања за други течај, највише смањила предавања из области

³⁵ Управа Коларчевог народног универзитета водила је рачуна и о предавањима у другим дворанама којих је било све више. На почетку рада Универзитета њих скоро није ни било. Временом су се јављали у организацији разних друштава на Универзитету, у дворанама средњих школа, у дворани Радничке коморе, Јеврејске читаонице итд. Та појава била је од посебне користи јер уколико би се на другим местима повећао број предавања из појединих области, Коларчев народни универзитет је добијао више простора и могућности за организовање систематских курсева из појединих наука. Али за све те послове битан предуслов је било развијање стручног предавачког кадра и обезбеђење савремених техничких наставних средстава [Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевог народног универзитета у другом двогодишњем течају 1934–1935. и 1935–1936.* књ. 25, Београд 1936, 9].

филологије и филозофије, и то за 26,9%. Привреда и право умањени су за 13,95%, а природне и егзактне науке имале су за 10,25% мање предавања него у првом двогодишњем течају. По питању самих предмета, једину промену представљало је увођење палеонтологије која је у оквиру природних и егзактних наука била заступљена са 8 предавања. Поред тога, две географије из првог течаја сада су спојене у један предмет географија са филмом, где се број предавања незнатно повећао. Иначе, у току другог двогодишњег течаја, а нарочито у школској 1935/36. години, истицао се велик број предавања са филмом. То је углавном био документарни филм о познавању света и народа, неколико филмова о природи, о животу у поларним пределима, у морима и о спорту.

Једини предмети код којих је дошло до знатнијег повећања броја предавања у односу на први течај јесу биологија (са 32 на 45 предавања), социологија (са 20 на 39) и уметност (са 50 на 84). Предавања из географије, права и медицине и хигијене задржала су приближно исто интересовање публике, што се и одразило на мало одступање у броју предавања током новог двогодишњег течаја. Код свих осталих предмета приметна је мања заступљеност. Ту се посебно издвајају економија и финансије са мањим бројем предавања за 76,5%; књижевност, која је у првом течају била најзаступљенија, смањена је за 54,4%; хемија, физика, математика, астрономија за 57,6%; ботаника и зоологија за 77%; историја за 39%; културна историја и етнологија су смањене за 39,1%. Интересовање за неке предмете који су били слабије заступљени током првог течаја додатно је опало. Тако су етика и религија са 6 предавања биле заступљене само у прва два семестра, науке о језику која је имала 3 предавања није било у II и III семестру, ботаника и зоологија са 3 предавања била је само у II и IV семестру, економије и финансија са 8 предавања нема у III течају, физиологије са 12 предавања нема у III семестру, технике и привреде са 13 предавања нема у I семестру.

Фонд књига Библиотеке Коларчевог народног универзитета попуњен је током другог течаја. Међутим, број књига још увек није био заступљен у мери која би задовољила потребе Универзитета. У том контексту стављан је акценат на што ширу дистрибуцију издања Коларчевог народног универзитета, где је велику улогу играла сарадња са народним универзитетима широм земље. Мала популарна књига народног универзитета, са ценом од 3 до 5 динара, није представљала уносан посао у продаји књига, и била је потиснута индустријском производњом и продајом књига на отплату.

СТАТИСТИКА СЛУШАЛАЦА ПО НАУЧНИМ ОБЛАСТИМА И
ПРЕДМЕТИМА

Природне и егзактне науке

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
Географија (са филмом)	60	28.532	476
Геологија и минералологија	7	938	134
Палеонтологија	8	1.732	217
Биологија	45	11.041	245
Ботаника и зоологија	3	375	125
Физиологија	12	2.116	176
Антропологија	5	872	174
Медицина и хигијена.	56	12.820	229
Хемија, физика, математ., астрономија	14	2.576	184
Укупно	210	61.002	290

Табела 6.

Привреда и право

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
Техника и привреда	13	2.524	194
Право	51	6.756	132
Економија и финансије	8	1.252	157
Социологија	39	8.214	211
Укупно	111	18.746	169

Табела 7.

Филологија (са уметношћу и историјом) и филозофија

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
Наука о језику	3	393	131
Књижевност	47	9.708	207
Уметност	82	39.132	477
Историја	28	5.089	182
Културна историја и етнологија	14	1.665	119

Филозофија	25	5.799	232
Психологија	23	6.430	280
Етика и религија	6	1.350	225
Укупно	228	69.566	305

Табела 8.

Статистика слушалаца у другом течају (табеле 6, 7, 8) указује на повећано интересовање публике када су у питању природне и егзактне науке и филологија и филозофија. Код ових научних области приметан је пораст укупног броја слушалаца као и повећање просечне посећености предавања из предмета наведених научних области. Предавањима из групе филологија-филозофија присуствовало је највише, скоро седамдесет хиљада слушалаца, што је за преко дванаест хиљада више него током првог течаја. С обзиром на смањен број предавања то је утицало и на већи број слушалаца предавања. Слична ситуација је и са предметима из области природних и егзактних наука где је посећеност увећана за скоро једанаест хиљада слушалаца. Једино предавања из области привреда и право бележе мању посећеност.

Посматрано по предметима, видимо да је највише слушалаца присуствовало предавањима из уметности, где је посећеност овом предмету била дупло већа него свим предметима из привреде и права заједно. Уметност је уједно имала и највећи број предавања током другог двогодишњег течаја. Велику пажњу публике привлачила је и географија са филмом, затим медицина и хигијена, као и биологија. Гледано по просечној посећености прво место деле уметност и географија са филмом, где је предавањима у просеку присуствовало 476 слушалаца. На другом месту је психологија са 280 слушалаца; затим биологија 245 слушалаца, филозофија 232 слушаоца и медицина и хигијена 229 слушалаца. Приметна је слабија посећеност предавањима из психологије у односу на први течај, где имамо мању посећеност за 24,5%. Код књижевности, где је број предавања смањен за 54,4%, просечна посећеност предавања повећана је за 54,5%. На основу анализе наведених података у табелама, можемо да закључимо да је одржана висина просечне посећености предавања, иако је код већине предмета смањен број предавања.

Коларчев народни универзитет је са школском 1935/36. навршио четири године рада. До тада су изведена два двогодишња течаја. Циљ предавања, да се у току једне целине дају заокружене групе студија из појединих наука, био је испуњен. У првом двогодишњем течају избор и распоред предавања остварио је постављени циљ углавном груписањем низа наука. Да би се и у другом течају остварио циљ, спроведено је груписање

органиски повезаних предавања у оквиру већих курсева. Тако су јавности презентовани циклуси предавања.³⁶ И један и други начин послужили су у овим првим годинама као огледи који су требало да допринесу што целисходнијој организацији рада. Искуство је показало да само ужи круг слушалаца долази на сва предавања током једног циклуса. Интересовање за низ предавања о једној теми могло се одржати код питања од посебног значаја која су била део свакодневних дискусија. Такође, од великог утицаја за посећеност предавањима била је сугестивна реч предавача. За развој наставе и илустрацију предавања значајни су били и научни филмови који су временом добијали све више простора у настави. Коришћењем савремених техничких средстава додатно се доприносило популаризацији науке и стварању ширег предавачког кадра. Међутим, организовање наставе уз помоћ модерних наставних средстава било је директно везано за тешкоће приликом набављања научних филмова из иностранства. Ту је главни проблем био недостатак материјалних средстава за набавку научних филмова и пројекционих апарата.³⁷

Када се упореде две узастопне године, а нарочито када се упореде два двогодишња течаја, види се да се размере у којима се поједине науке и вештине јављају у предавањима, не поклапају. На први поглед уочиће се велика размера коју су у првом двогодишњем течају имале економија и психологија, за које је у једном тренутку било изузетно живо интересовање, док је у другом двогодишњем течају било нешто мање.

Током другог двогодишњег течаја значајно су напредовала музичка предавања која су пробудила велику пажњу и постигла велик успех. Одзив уметника био је квалитетан и они су узимали учешћа на часовима музике под изузетно скромним условима. Захваљујући томе слушаоци су имали прилику да присуствују читавом циклусу музичких приредаба. Цена улазница била је симболична. Кретала се у распону од 2 до 5 динара, а само изузетно када су у питању били велики симфонијски концерти

³⁶ У оквиру тако замишљеног рада слушаоци су имали прилику да слушају хомогене целине које су биле састављене из више предавања. Тако су из области биологије одржана предавања: Наслеђе; Основни проблеми од рођења до смрти; Јединка и заједница; Основи физиологије и Рад живчаног система. Из медицине одржана су предавања: Туберкулоза; Физиологија и Патологија сна. Из националне историје дат је читав један период XIX века, од Кочине крајине до „мађарске” револуције 1848. У оквиру филозофије одржана су предавања: Преглед главних момената у развоју новије историје и Историја религије. Из права и социологије дат је: Преглед развојка политичке власти у Србији у XIX веку и савремено схватање државе [Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у другом двогодишњем течају* 1934–1935 и 1935–1936, књ. 25, Београд 1936, 5].

³⁷ Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у другом двогодишњем течају* 1934–1935 и 1935–1936, књ. 25, Београд 1936, 5–6.

улаз је био 10 динара. Ти циклуси музичких часова Коларчевог народног универзитета и приредбе „Collegium musicum-a”, давали су музичкој активности посебан акценат и обликовали укус публике кроз прегледе дела великих епоха и великих мајстора. Управа Универзитета настојала је да и у оквиру ликовне уметности публици представи квалитетан програм. Иако југословенска ликовна уметност у међуратном периоду бележи евидентан развој и напредак, сликари и скулптори нису успевали да продају своја дела. Поред економске кризе објашњење за то лежи у недовољном разумевању и интерсовању за ту уметност. Популаризацијом примењених уметности радило се и на оплемењивању друштвеног духа. Такође, на другој страни тиме се стварала основа за обезбеђивање материјалне потпоре за даљи рад уметника. У том циљу током првог двогодишњег течаја дат је приличан број предавања са пројекцијама скулптура и слика истакнутих југословенских уметника, као и великих светских мајстора. Док је у првом течају већи простор добила епоха ренесансе, у другом течају дат је велик циклус о уметности Истока и старог века. Показало се да интересовање посетилаца у највећој мери привлаче дела великих мајстора која су публици позната из музеја, са изложбаба, репродукција, и уопште за имена и дела која су имала велику популарност.³⁸

АНАЛИЗА ТРЕЋЕГ ДВОГОДИШЊЕГ ТЕЧАЈА (1936/37–1937/38)³⁹

Тенденција смањења броја предавања наставила се и током трећег течаја, тако да је укупан број предавања у оквиру четири семестра трећег течаја износио 440 предавања. То је за 20% предавања мање у односу на други течај, односно 35% мање у односу на први двогодишњи течај. У табелама за трећи течај приказани број предавања по наукама односи се на цео двогодишњи течај.

³⁸ Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у другом двогодишњем течају* 1934–1935. и 1935–1936, књ. 25, Београд 1936, 6–7.

³⁹ За разлику од табеларних приказа за први и други течај који су урађени на основу рукописне заоставштине [Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у првом двогодишњем течају* 1932–1933. и 1933–1934, књ. 9, Београд 1934, 41–43; Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у другом двогодишњем течају* 1934–1935. и 1935–1936, књ. 25, Београд 1936, 43–44]; подаци за табеле трећег и четвртог течаја преузети су из: [Ranko Bulatović, *Univerzitet za sve. O uticaju engleske univerzitetske ekstenze na slične oblike obrazovanja odraslih kod nas do drugog svetskog rata*, Београд 1980, 119–120].

Природне и егзактне науке

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
1. Географија (са филмом)	57	32.744	574
2. Геологија, минералологија, палеонтологија	5	972	194
3. Биологија (са филмом)	26	9.993	384
4. Ботаника и зоологија	-	-	-
5. Физиологија	4	1.105	276
6. Антропологија	1	229	229
7. Медицина и хигијена (са филмом)	52	12.782	246
8. Хемија, физика, математика, астрономија	14	2.895	207
Укупно	159	60.720	382

Табела 9.

Привреда и право

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
1. Привреда и техника	26	6.538	251
2. Право	29	5.802	200
3. Економија и финансије	7	701	100
4. Социологија	24	7.573	316
Укупно	86	20.614	240

Табела 10.

Филологија (са уметношћу и историјом) и филозофија

Наука	Број предавања	Број слушалаца	Просечан број слушалаца
1. Наука о језику	3	156	52
2. Књижевност	26	5.307	204
3. Уметност (са музиком и позориштем)	89	56.819	638
4. Историја	19	3.966	209
5. Културна историја и етнологија	5	421	84
6. Филологија	24	3.626	151

7. Технологија и педагогија	27	5.739	213
8. Етика и религија	2	131	66
Укупно	195	76.165	391

Табела 11.

Оно што уочавамо упоредном анализом података првог, другог и трећег течаја јесте да, и поред смањеног обима предавања, бележи се константан раст броја слушалаца као и већа просечна посећеност предавања. Код природних и егзактних наука, где имамо за 32,05% мање предавања у односу на први течај, укупан број слушалаца током трећег течаја повећао се за 21,18%, док се просечна посећеност увећала за 78,5%. Из области филологија (са уметношћу и историјом) и филозофија, наспрам смањења броја предавања од 37,5%, имамо повећање укупног броја слушалаца за 32,83% у односу на први течај. На предавањима из ове групе наука упечатљиво је повећање просечне посећености која износи 112,5%. До одступања је дошло једино из области привреда и право, где је у односу на први течај број предавања током трећег течаја смањен за 33,33%, притом, укупан број слушалаца смањено само за 3,53%. Међутим, просечна посећеност предавања повећала се за 46,6%. Дакле, можемо да закључимо да је уз тенденцију константног смањења броја предавања током шест година рада Коларчевог народног универзитета, присутан и константан пораст броја слушалаца, што директно указује на постепено повећање интересовања јавности за програм предавања на Универзитету.

Ако посматрамо предмете одвојено, видимо да је из уметности (са музиком и позориштем) повећан број предавања у односу на други течај. Њихов број перманентно расте од првог течаја, тако да је уметност са 89 предавања најзаступљенија у трећем течају. У том оквиру посебно се издваја интересовања публике за музику која је имала 42 предавања.⁴⁰ Уједно, на предавањима из уметности константно је повећање броја слушалаца, тако да је у трећем течају уметност имала највећи просек слушалаца који је износио 638 слушалаца, дакле највише у односу на све предмете

⁴⁰ Популарност музичких часова треба тражити у наглом порасту интересовања за музику у Београду. То је повезано и са великим бројем ђака музичких школа, приватних и државних, друштва „Станковић”. Коларчев народни универзитет је у том циљу омогућио публици а у првом реду дао прилику заинтересованој омладини, да уз скромну цену од 2, 3, 4 и 6 динара слуша музикологе, вокалне и инструменталне уметнике. Организација музичких, као и књижевно-позоришних вечери, изведена је тако да приход иде углавном на предавача и уметнике, док су редовни режиски трошкови ишли на терет Универзитета. Уз ту жртву Коларчевог Народног Универзитета, уметници су такође чинили уступак са своје стране тако што су узимали учешће у приредбама уз изузетно скроман хонорар [Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевог народног универзитета у трећем двогодишњем течају* 1936–1937. и 1937–1938, књ. 38, Београд 1938. 8–9].

током три течаја. Предавања из књижевности највише су смањена, тако да се њихов број задржао на 1/4 у односу на први течај (смањења су за 74,8%). Просечна посећеност предавањима из књижевности одржала се на нивоу из другог течаја иако је укупан број слушалаца смањен за 45,33%. То смањење карактеристично је и за историју, која је са 46 предавања у првом течају (6.714 слушалаца) спала на 19 предавања (3.966 слушалаца). Смањење се у анализама Коларчевог народног универзитета објашњава „размаженом“ жељом публике за илустрованим приказивањем која све мање подноси апстракцију.⁴¹ Овде је књижевност, ипак, била у бољем положају, јер су се предавања могла појачати рецитацијом и позориштем. На другом месту по заступљености предавања и просечном броју слушалаца била је географија (са филмом) са 57 предавања и просеком од 574 слушалаца. Медицина и хигијена (са филмом) одржала је исти ниво у свим параметрима током шест година, тако да су ту одступања веома мала. Филму и пројекцијама придавана је велика улога у даљем раду Универзитета. Истицано је да управо разноврстан садржај предавања има кључни значај у већој посећености. Наглашавана је потреба за набавком што већег броја научних филмова из иностранства. Тражено је да, зарад општег добра, у том послу узму учешћа и државни универзитети, као и народни универзитети у другим градовима.⁴²

До смањења редовних предавања дошло је највише због већег броја књижевних, позоришних и музичких приредаба у организацији самог Коларчевог народног универзитета. Једна таква приредба заузимала је време у којем би иначе била одржана два предавања. Истовремено, на смањење је утицало и уступање простора приватним приређивачима. Током радних дана термин од 18 часова и 15 минута по устаљеном правилу управе Универзитета уступан је само музичким школама, друштву „Цвјета Зузорић“ и „Collegium musicum-у“. Наиме, то време је широј публици највише одговарало, а поготово публици из периферних делова града. Отуда и највећа посећеност управо предавања, приредаба или концерата одржаних у том временском периоду. То је утицало на велико интересовање многобројних културних институција за добијање простора у том термину. Међутим, проблем је представљала чињеница да је Велика дворана Коларчевог народног универзитета била једина дворана тог типа у Београду. Када је подизан дом Коларчевог народног универзитета, он је био пројектован у првом реду за потребе самог Народног универзитета. Стога се и није рачунало на нужност уступања универзитетских просторија за извођење приредаба других културних и уметничких установа. Током

⁴¹ Исто, 7–8.

⁴² Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у шрећем двојгодишњем течају* 1936–1937. и 1937–1938, књ. 38, Београд 1938, 8.

периода о којем је реч долази до наглог пораста манифестација тог типа и Коларчев народни универзитет је у мноме заслужан што се та активност развила у пуној мери. У прилог томе говори и чињеница да при самом уступању простора Универзитет није у први план стављао рентабилност дворане него се тражило само покривање режијских трошкова. То је нарочито било евидентно када се радило о домаћим уметницима. Коларчев народни универзитет је тиме давао велик допринос развоју уметности, што се и уклапало у његов општи културни програм.⁴³

На Коларчевом народном универзитету за првих шест година рада предавао је и гостовао велик број страних научника и професора.⁴⁴ Пораст броја стручних и искусних предавача из године у годину јакао је научне основе предавања, а полазницима курсева обезбеђивао широку лепезу занимљивих предавања. То је додатно будило интересовање јавности и доприносило стварању већег угледа Коларчевог народног универзитета.⁴⁵

АНАЛИЗА ЧЕТВРТОГ ДВОГОДИШЊЕГ ТЕЧАЈА (1938/39–1939/40)⁴⁶

Укупан број предавања током четвртог течаја додатно је смањен у односу на претходне године. Са 432 предавања за две године четврти течај је био најмањег обима у односу на остале. Смањење у односу на трећи течај није толико упадљиво (само 8 предавања), али гледано у односу на

⁴³ Током првог двогодишњег течаја у Великој дворани Коларчевог народног универзитета одржано је 432 приредбе културних, уметничких, добротворних и приватних установа као и појединаца, уметника, домаћих и страних. У другом течају била је 261 приредба. Две сезоне трећег течаја (1936/37. и 1937/38) обухватају: 21 свечану седницу Академије наука и других научних и културних установа и удружења, 12 књижевних вечери, 30 позоришних представа, 28 мешовитих уметничких приредаба културних и добротворних друштава, 60 концерата домаћих уметника и друштава, 9 концерата Collegium musicum-а, 2 концерта камерне музике, 18 концерата филхармоније и симфонијског оркестра Краљеве гарде, 65 концерата страних уметника, 44 приредбе Усмених новина, 28 приредби Дечијих Усмених новина, 6 забава са играчком и 7 привредних изложба. Одржано је укупно 330 приредаба [Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитету у тријехм двогодишњем течају 1936–1937. и 1937–1938*, књ. 38, Београд 1938, 55–56].

⁴⁴ На Катедри Коларчевог народног универзитета говорили су, између осталих и: др Огист Пикер (Брисел), др Антоније Карамопулос (Атина), др Асен Златаров (Софија), Ерик Струкман (Данска), др Георг Филикигер (Цирих), др Евгеније Љацки (Праг), др Герхарт Гезман (Праг), др Станислав Спечак (Праг), др Вацлав Леднички (Краков), др Карел Јирк (Праг), др Тадеуш Лер-Сплавински (Краков), др Вацлав Боровски (Варшава), др Емил Сержан (Париз), др Густав Глоц (Париз), др Луј Хоткер (Париз), др Габријел Мије (Париз), др Андре Сигфрид (Париз), Жил Ромен (Париз), др Ханс Дриш (Лајпциг), др Карл Волф (Дрезден), др Е. Квид (Минхен), др Роберт Остергаг (Берлин), др Роберт Штиглер (Беч), Ервин Колберхајен (Берлин), др Ернест Корнеман (Минхен), др Лудвиг Клагес (Берлин), Џон Волтер (Лондон), др Џозеф Мајер (Вашингтон) и други.

⁴⁵ *Истио*, 9–10.

⁴⁶ За разлику од претходних година, последњи, четврти течај Коларчевог народног универзитета мање је заступљен у документима архивске грађе. Статистика о броју слушалаца на предавањима није пронађена.

први течај у којем имамо највише предавања, њихов број се у последњем течају смањио за 36%, дакле за више од једне трећине. Уједно, разлика између трећег и четвртог течаја по укупном броју предавања је најмања, тако да у том контексту можемо говорити о неким назнакама да се обим предавања по течајевима временом стабилизовао.

Природне и егзактне науке

Наука	Број предавања
1. Географија (са филмом)	29
2. Геологија, минералологија, палеонтологија	7
3. Биологија (са филмом)	20
4. Ботаника и зоологија	-
5. Физиологија	8
6. Антропологија	2
7. Медицина и хигијена (са филмом)	24
8. Хемија, физика, математика, астрономија	16
Укупно	106

Табела 12.

Привреда и право

Наука	Број предавања
1. Привреда и техника	22
2. Право	24
3. Економија и финансије	2
4. Социологија	17
Укупно	65

Табела 13.

Филологија (са уметношћу и историјом) и филозофија

Наука	Број предавања
1. Наука о језику	1
2. Књижевност	71
3. Уметност (са музиком и позориштем)	74
4. Историја	45
5. Културна историја и етнологија	22

6. Филологија	27
7. Технологија и педагогија	19
8. Етика и религија	2
Укупно	261

Табела 14.

У четвртог течају најзаступљенија су била предавања из области филологија и филозофија, која чине више од 60% укупног фонда. Уједно, предавања из тих области једино су повећана у односу на претходни течај. Код друге две области тенденција смањења броја предавања која постоји одраније настављена је и у четвртог течају. Посматрано по предметима, најмногбројнија су предавања из уметности и књижевности. Историја се налази на трећем месту.

На Коларчевом народном универзитету у току последњег, четвртог течаја настављен је рад од ранијих година. Последња година четвртог течаја поклопила се са првом годином Другог светског рата који је беснео Европом и био на вратима Југославије. Свакако да су те околности повећавале осећај неизвесности, несигурности, забринутости и напетости, што се одразило и на предавања, посетиоце, па и на саму делатност Коларчевог народног универзитета. Предавања су држана свакодневно, по једно или два, од октобра до краја маја. Установљени су посебни позоришни и музички часови. Извођена су и дела југословенске и стране драмске књижевности, као и музичка дела домаћих и страних композитора. Приређено је и неколико часова рецитација, на којима су најистакнутији чланови престоничког позоришта рецитовали најлепше песме народне уметничке поезије. Сваке суботе одржавана су предавања из књижевности. То су углавном била предавања посвећена тумачењу познатих дела српске и стране књижевности. Показало се да је интересовање за ову врсту предавања било веома велико.⁴⁷

Поред течаја фигуралног цртања, којим је руководио академик Петар Добровић, био је установљен и сликарски течај којим је управљао академик Младен Јосић. Поред постојећих течајева енглеског и немачког језика, школске 1939/40. поново је организован течај руског језика, који је био престао са радом, а први пут је установљен и течај италијанског језика. Одлучено је да се, поред редовних издања Коларчевог народног универзитета, покрене и „Мала библиотека” са намером да се у њој објављују предавања о великим делима страних аутора. Поред тога покренута је и „Поучна библиотека”. Одржан је и низ предавања о еволуцији на којима

⁴⁷ Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевог народног универзитета у четвртог двогодишњем течају 1938–1939. и 1939–1940.* књ. 45, Београд 1940, 12–13.

је одзив публике био веома добар. Основан је Одсек за научне новине при Коларчевом народном универзитету, са тим да се у другом семестру 1939/40. одрже четири предавања. Међутим, због ратних дешавања у Европи предавања су одложена за следећу школску годину. На челу ове секције налазили су се Александар Белић, Слободан Јовановић и Иван Ђаја. Установљена је и Секција за народно просвећење, на чијем су се челу налазили Александар Белић, Милан Грол и Иван Ђаја.⁴⁸

Поступним развијањем свих радних капацитета, Коларчев народни универзитет је око свог основног задатка ширио делатност. Отварале су се нове катедре и лабораторије за неговање наука. Саопштавани су радови и изуми домаћих и страних научних радника. Коларчев народни универзитет је гранајући своју делатност постао матица мањих народних универзитета који су на великом простору земље популарисали знања. Ширење научне речи указивало је на нужност успостављања тесне сарадње између свих народних универзитета у земљи. У развоју те активности битну улогу је имала не само држава, него и градске општине и културне установе у великим центрима које су требало да пруже помоћ у ширењу делатности народних универзитета. Поред материјалне помоћи, указивано је на неопходност јачања иницијативе у свим друштвеним круговима у циљу повећања интересовања за установу народног универзитета и њиховог међусобног повезивања. Много је битних ствари проистицало из тога, а у првом реду отворана је могућност размене предавача, као и материјала са филмовима и пројекцијама, што је с обзиром на материјалне могућности било од изузетног значаја. Предавања с филмском и адекватним пројекцијама била су посебно привлачна. То је обезбеђивало добру посећеност, а самим тим бржи проток идеја и њихово ширење у јавности. Оно што је било, можда и најважније, у народу се подстицала предузимљивост, радозналост, разбијала тромост, у свести обичног човека стварана је слика о свету који постоји мимо уобичајене свакодневице и указивало се на оне позитивне, прогресивне ствари које су неопходне и потребне за свако „савремено” друштво.

Коларчев народни универзитет изграђен по узору на европске моделе универзитетских екстанзи, био је школа са неограниченим кругом слушаца, исто као што је био школа са неограниченим кругом предавача. Управо је та околност давала ширину у делатности једне такве установе, веома значајне за друштво. Коларчев универзитет је у року од неколико година постао не само саставни део културно-уметничког живота Београда, него једна од његових основних полуга. Главни задаци били су

⁴⁸ Библиотека КНУ, *Извештај о раду Коларчевој народној универзитетској у четвртој двогодишњем шечају 1938–1939. и 1939–1940.* књ. 45, Београд 1940, 12–13.

ширење научних знања и схватање научних појава у свету, развој утицаја примењених наука у свакодневном животу и привреди, као и непосредно подучавање у појединим вештинама и њиховој примени. Предавачка делатност развијала се доследно и марљиво. Тиме су се попуњавале празнине које су остављале друге школске установе. Број предавача се стално увећавао, како са српских и јужнословенских простора, тако и из других земаља. Таквом културном сарадњом и делатношћу Универзитет је допринео успостављању бољих веза и стварао сигурну основу за ширу сарадњу. Коларчев народни универзитет значајан је и као репрезентант идеје о задужбинарству која је остала сачувана до нашег времена, а која је Београд обогатила неким од најрепрезентативнијих грађевина. Коларчев народни универзитет је настанио и надахнуо Београд и Србију идејом универзитетске екстензе по обрасцу енглеских, аустријских, чешких и немачких универзитетских екстанзи. Дужност „Коларца” била је и остала да, као слободна популарна катедра, буде важан мост између науке и оних чију научну радозналост треба будити, развијати и задовољавати.

KOLARAC PEOPLE'S UNIVERSITY (1932–1941)

by

Tamara Stanisavljević
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: stanisavljevic_tamara@hotmail.com

SUMMARY: Based on the researches conducted in the Library of Kolarac People's University, the Archive of SASA and the Historical Archives of Belgrade this paper is an effort of the author to complete previous historiographical literature on the work of the Kolarac People's University. The intention is to consider, through a different historical prism, certain educational opportunities, cultural potential, range of artistic interests and intensity of scientific engagement of the Kolarac People's University in Belgrade during the interwar period. It should be noted that the theme of this work is not the life and work of Ilija Milosavljević Kolarac. The work is focused on activities, development and organization of Kolarac People's University in the period from 1932 until 1941. During the period of almost nine-years, this higher education institution succeeded to reach and show its full purpose in the variety of experiences, which made it a genuine forum of the University of Belgrade.

KEYWORDS: Kolarac People's University, lectures, semester, course, listeners

Дмишар Тасић

ОСНИВАЊЕ И РАД ЈЕДИНИЦА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У СРБИЈИ (ЈЕСЕН 1944 – ЛЕТО 1945)

САЖЕТАК: У раду је приказано оснивање јединица Народне одбране на територији Србије након њеног ослобођења, у јесен 1944. Кроз околности које су у војном и безбедносном погледу постојале на територији Србије, Војводине и Косова и Метохије добија се једна другачија слика војне јединице посебне намене. Рад је заснован на документима Војног архива и домаћој литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Корпус Народне одбране Југославије (КНОЈ), Одељење заштите народа (ОЗН-а), Србија, Војводина, Космет, четници

УВОД

Формирање Корпуса Народне одбране Југославије* (КНОЈ) 15. августа 1944. представљало је један од корака у процесу изградње обавештајно-безбедносног апарата партизанског покрета.¹ Његов почетак везује се за седницу Централног комитета КПЈ (ЦК КПЈ) и Главног штаба Народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије (ГШ НОПОЈ), која је одржана 26. септембра у месту Столице у Западној Србији и у историји остала забележена као Саветовање у Столицама. На саветовању је, између осталог, донесен низ одлука којим је требало да се унапреди обавештајно-безбедносни рад партизанског покрета.² Коначно, наредбом Врховног

* Јединице КНОЈ-а су колоквијално називане јединице Народне одбране [прим. Д. Тасић].

¹ Uputstvo za osnivanje i organizaciju Korpusa Narodne odbrane Jugoslavije, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, 1980, 420.

² Више о томе: *Vojnoistorijski glasnik*, бр. 1 за 1977. Овај број је посвећен саветовању у Столицама. Са самог саветовања није сачуван записник, али су тада донесене мере видљиве из каснијих одлука и наређења покрајинских штабова и комитета, као и усломена и реферата југословенских партијских функционера [прим. Д. Тасић]. Више о унапређивању обавештајно-безбедносног рада партизанског покрета: Stjepan Domankušić, Miodrag Selić, „Organizovanje

команданта НОВ и ПОЈ, Јосипа Броза Тита, од 13. маја 1944. године, формирано је Одељење заштите народа (ОЗН) при Повереништву Народне одбране Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ). У надлежности ОЗН-е били су: офанзивна обавештајна служба према иностранству и на окупираној територији, контраобавештајна заштита ослобођене територије и контраобавештајна заштита НОВЈ.³

КНОЈ је формиран јер је за ефикасан рад органа безбедности било неопходно постојање посебних оперативних јединица. У тренутку формирања КНОЈ је обухватио до тад постојеће јединице безбедности, попут јединица ВДВ (*Vojske državne varnosti*) у Словенији, јединице за борбу против пете колоне (ППК) у Хрватској и јединица Народне одбране у Босни и Херцеговини (ове последње су биле познатије као јединице ОЗН-е).⁴ Основни задаци јединица КНОЈ-а били су: „борба са антинародним устаницима у позадини НОВЈ и ликвидација четничких, усташких, белогардејских и других антинародних банди на ослобођеној територији Југославије”, обезбеђење централних органа власти, чишћење тек ослобођених територија, обезбеђење лука, обала и државних граница, обезбеђење саобраћајница и мостова, завода и фабрика наменске индустрије, аеродрома и других објеката важних за одбрану, извршавање задатака ОЗН-е у потерама, претресима, легитимисању, заседама, спровођењу ухапшеника, заробљеника и др.⁵

У вези са оснивањем КНОЈ-а велику важност има питање веза КПЈ са СССР-ом и узора који су преузимани из прве земље социјализма, између осталог и у формирању обавештајно-безбедносног апарата чији је важан део био и КНОЈ.⁶ У ужем смислу ово питање неодвојиво је од питања карактера оружаног устанка који је, у суштини, уз оружану борбу против окупатора и квислинга, представљао паралелно спроведену револуционарну смену власти.⁷

и развој система безбедности и обавештајно-безбедносних служби у NOR”, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, 1981; Миша Лековић, „Преглед стварања и развика службе безбедности у току Народноослободилачког рата. Поводом петнаестогодишњице стварања Службе унутрашње безбедности и КНОЈ”, *Војноисторијски гласник*, 3, 1959; Sekula Joksimović, „Formiranje i delatnost KNOJ-a”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, 1985; Ivo Martinović, „Obezbeđenje rukovodećih organa narodnooslobodilačkog pokreta za vreme rata”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, 1967.

³ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945/1985, Vojna bezbednost*, VINC, Beograd 1986, 23–24 (у даљем тексту: *Vojna bezbednost*).

⁴ *Vojna bezbednost*, 25.

⁵ Упутство за оснивање и организацију Корпуса Народне одбране Југославије, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, 1980, 420.

⁶ Више о томе: Димитар Тасић, „Совјетски савез и формирање југословенских снага безбедности (1944–1945)”, *Ослобођење Београда 1944*. Зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 2010, 272–281.

⁷ Đoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Iskra, Minhen 1978, 539 [у даљем тексту: Đ. Slijepčević, *n. d.*].

БАЛКАНСКО РАТИШТЕ 1944. И ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ

Успешно одвијање летње офанзиве Црвене армије у правцу Балкана довело је до избацивања Румуније и Бугарске из рата.⁸ У том тренутку, око 300.000 војника немачке Групе армија Е у Грчкој нашло се у тешкој ситуацији јер је успешна офанзива Црвене армије могла да им одсече путеве за повлачење ка северу.⁹

Чињеница да је Црвена армија из Румуније требало да пређе у Југославију истакла је важност Србије.¹⁰ Пре свега, Србија је била природан пут за повлачење немачке Групе армија Е из Грчке. Осим тога, партизански покрет је после повлачења из Србије у новембру 1941. остао у Србији са веома малим бројем људи. На крају, било је јасно да само победа у Србији југословенском комунистичком покрету може да осигура учвршћивање на власти. Вођство партизанског покрета било је свесно ове чињенице и током 1944. учињено је више покушаја продора Оперативних јединица НОВЈ у срце Србије. Међутим, тек у лето исте године, тачније у августу, дошло је до кључних војних и политичких промена које су коначно омогућиле повратак НОВЈ у Србију. Продором Оперативне групе дивизија 1. пролетерског и 12. ударног корпуса у рејон Копаоника и Топлице формирана је чврста основа за даљи продор у друге делове Србије.¹¹

Пред НОВЈ поставило се више задатака. Требало је, практично истовремено, ући у Србију, ступити у контакт са Црвеном армијом, испратити очекивано повлачење бугарске окупационе војске из Србије и спречити повлачење немачких снага из Грчке. Прва три, од поменута четири задатка успешно су изведена.

Кулминацију ратне 1944. године на југословенском ратишту представљала је Београдска операција од 21. септембра до 22. октобра. Пошто су снаге Црвене армије у свом наступању ушле у Југославију на основу претходно склопљеног споразума НКОЈ и СССР и ступиле у контакт са снагама НОВЈ, уследио је њихов заједнички продор у правцу Београда.

Ослобођење Београда и учвршћивање положаја НОВЈ и КПЈ у Србији дало је нови замах њиховом политичком и војном јачању. Привредни, материјални и људски ресурси Србије стављени су на располагање партизанском покрету. Извршена је мобилизација војноспособног станов-

⁸ *Beogradska operacija*, 37.

⁹ *Das Deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*, Band 8, Die Ostfront 1943/44, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2007, p. 1090–1091.

¹⁰ Више о томе: Branko Petranović, „Politika kompromisa u Srbiji 1944. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, 1988, 43; Petar Višnjić, „Oslobodjenje Srbije 1944. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, 1975, 39–61.

¹¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, knjiga II, 322.

ништва при чему је Србија у јединице НОВЈ дала преко 300.000 нових бораца.¹²

Овај период означио је масовљење јединица НОВЈ за чије су опремање биле потребне велике количине оружја и опреме. Поред велике количине заплењеног оружја знатне количине почеле су да пристижу из СССР на основу склопљених споразума. Преоружан је један број дивизија НОВЈ, а формиране су нове јединице. Тиме је НОВЈ дефинитивно трансформисана из герилске у конвенционалну армију. Упркос спорадичном негодовању и отпору мобилизацији који су довели до појаве једног броја војних бегунаца, у Србији није било масовних побуна изузев Дреничке побуне на Косову и Метохији.¹³

У пролеће 1945. године НОВЈ је, променивши назив у Југословенска армија (ЈА), покренула Завршне операције за ослобођење земље.

Ослобођењем Србије и Београда почела је конверзија са привременог и револуционарног на стални модел власти. Ентузијазам, дисциплина и организација партизанског покрета предвођеног комунистичком партијом надокнађивали су недостатак знања, обучености, планирања и традиционалних облика организације друштва. Међутим, поред мобилисања људских и привредних ресурса у циљу помагања ратних напора и привођења рата крају, у Србији се дешавао политички обрачун са противницима, али и свима осталима који би то могли да постану у будућности. Организација власти и сређивање прилика праћени су „масовним и тајним егзекуцијама без судске форме”. Поред колаборациониста, „под видом обрачуна са фашизмом” ликвидирано је на „хиљаде невиних људи, неправедно осумњичених”. Носилац овог репресивног процеса била је ОЗН-а.¹⁴ Са више или мање сличности, у зависности од локалних прилика, организована репресија пратила је темпо ратних операција у Југославији.

ОСНИВАЊЕ ЈЕДИНИЦА НАРОДНЕ ОДБРАНЕ У СРБИЈИ

На територији Србије са покрајинама Војводином и Косовом и Метохијом основане су три дивизије КНОЈ-а – Српска, Београдска и Војвођанска, као и Косметска бригада НО која се у налазила у саставу Црногорске дивизије КНОЈ-а.

¹² Више о томе: В. Petranović, „Politika kompromisa u Srbiji 1944. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, 1988, 53; и В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, VINC, Beograd 1992, 647.

¹³ Savo Drljević, „Kontrarevolucija na Kosovu i Metohiji i zavođenje Vojne uprave februara 1945”, *Zbornik radova sa naučnog skupa Za pobeđu i slobodu – knjiga 9, Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije: Učesnici govore*, 23. i 24. april, 1985. VINC, Beograd 1986, 600.

¹⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, VINC, Beograd 1992, 657.

Формирање јединица Народне одбране (НО) у Србији пратило је темпо њеног ослобађања у јесен 1944. године. У сваком ослобођеном среском месту, упоредо са формирањем локалне ОЗН-е¹⁵, формиране су и мање оперативне јединице, одељења или водови, који су се „у дисциплинском погледу” налазили под локалним руководиоцима ОЗН-е.¹⁶ Људство ових оперативних јединица углавном је било из „пролазећих” оперативних јединица.¹⁷

Прве веће јединице НО које су формиране били су батаљони. У Пожаревцу су, 20. или 24. августа 1944. године, од припадника Партизанског одреда „Вељко Дугошевић” формиран 1. и 2. батаљон НО (тада познати као батаљони ОЗН). Батаљони су имали по 150 бораца. Први батаљон је остао у Пожаревцу, док је 2. дислоциран у Петровац на Млави. Све до децембра 1944. године, то јест до формирања 1. бригаде НО, батаљони су деловали под руководством Окружног ОЗН у Пожаревцу. Задаци батаљона били су чишћење терена од остатака четничких снага и немачких диверзантских група, обезбеђење привредних објеката, мостова, контрола саобраћаја и патролирање градовима.

Нешто касније исте јесени, 8. октобра, у Зајечару је формиран 3. батаљон НО (ОЗН). Батаљон је формиран од бољих бораца Зајечарског партизанског одреда (око 150). Њима се 18. новембра придружило 170 бораца расформираног Књажевачког партизанског одреда. Такође у октобру, тачније 24. октобра, у Врању је формиран батаљон НО. Њега су чинили борци Врањског партизанског одреда, Команде подручја и јединица команди места тог подручја. Истог месеца формиран је и батаљон у Нишу од бораца 8, 10. и 12. бригаде 22. дивизије и људства 46. дивизије.

У Ваљеву је 27. новембра формиран батаљон НО. Његов састав чинили су мобилисани борци из Мачве, припадници батаљона партизанске страже и команди места Ваљевског подручја. Као и другде, основни задатак било је чишћење терена од остатака четничких снага. Такође у новембру, формиран је и батаљон НО у Јагодини од бораца расформираног Горњојабланичког партизанског одреда, мобилисаног људства са Моравског војног подручја, Команде места и бораца 20. бригаде.

У децембру 1944. године формиран су:

¹⁵ О формирању органа ОЗН у Србији видети: Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević, „Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu o likvidacije „narodnih neprijatelja” 1944”, *Istorija 20. veka*, 2, 2010, 9–28.

¹⁶ О ситуацији у Србији у периоду 1944–1945. и мерама револуционарне власти више у: Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944–1953*, Institut za savremenu istoriju Beograd, 2006.

¹⁷ Војни архив (ВА), Југословенска народна армија (ЈНА), Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а, бр. рег. 3/8, К. 222.

- батаљон НО у Неготину од људства локалне чете ОЗН и посадних батаљона Зајечарског подручја,
- батаљон НО у Пироту од људства јединица Команде подручја, команди места и партизанских стража,
- батаљон НО у Шапцу од људства Мачванског партизанског одреда, јединица ОЗН-е, команди места и Команде подручја,
- батаљон НО у Лесковцу од људства из јединица Лесковачког војног подручја и партизанских стражи при командама места,
- батаљон НО у Куршумлији од људства Јастребачког партизанског одреда, јединица Топличког војног подручја и команди места.

Почетком наредне, 1945. године, током месеца јануара формиран су:

- батаљон НО у Младеновцу од људства посадног батаљона Команде места и чета команди места из Орашког среза и Лазаревца,
- батаљон НО у Чачку од људства Чачанског партизанског одреда и јединица са тог подручја,
- батаљон НО у Ужицу од бораца Ужичког партизанског одреда и партизанске страже при Команди места.¹⁸

У функционисању првих једница НО у Србији осећала се неусклађеност и расцепканост. Јединице су претежно чинили људи са локалног подручја и у великом броју случајева у питању су били људи мобилисани тек по ослобођењу тих крајева, при чему није мањкало дезертера са фронта и људи који су избегавали мобилизацију – случај батаљона НО из Младеновца и Чачка. Њихово наоружање није било првокласног квалитета. Предност је била та што су руководиоци у већини случајева били проверени и „отреситији” борци и подофицири оперативних јединица којима се временом придружио и један број официра. Иако је ОЗН-а у Србији прикупљала податке, још увек није постојала прецизна евиденција о томе ко су били обични бегунци, а ко припадници четничких група. Крајем децембра 1944. године, ОЗН-а и КНОЈ имали су грубу слику о обиму и стању четничког покрета у Србији. Сви подаци са терена међусобно су прослеђивани. У околини Краљева налазило се укупно око 300 четника који су у борби са два батаљона НО били разбијени и приморани да се пребаце на други терен. Тако је на пример у неколико потера на територијама Жупе, Копанника, Косаонице, Топлице, Горње Јабланице и Суве планине ликвидирано 12, а ухваћено 29 четника. На територији Неготинске крајине кретало се

¹⁸ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222.

неколико мањих четничких група, док се у околини Беле Паланке скривало 500 дезертера из оперативних јединица НОВЈ.¹⁹

Крајем 1944. године, да би се објединиле команде над батаљонима, почело се са формирањем бригада НО. У Пожаревцу је 19. децембра формиран штаб 1. српске бригаде НО. Командант је био Миодраг Цојић, а политички комесар Жарко Ковачић. У саставу бригаде налазила су се четири батаљона која су оперисала у источној Србији: у Пожаревцу, Петровцу на Млави, Зајечару и Неготину. У првим данима по формирању бригада је имала око 4.000 бораца. У наредним месецима ови батаљони вршили су „чишћење терена” од остатака четничких снага, хватали су јатаке и дезертере. Упоредо са тим спровођене су мере са циљем јачања јединица. Вршена је едукација руководиоца, отклањале су се бројне текуће слабости, поједини борци су прекомандовани у друге јединице, избацивани су непоуздани елементи, доведени су војници и руководиоци из расформираних посадних батаљона. У марту 1945. године у састав бригаде ушла је Ђердапска чета (око 200 бораца) која је имала задатак обезбеђења југословенско-румунске границе на току реке Дунав. До 20. новембра 1945. године 1. српска бригада НО убила је 56 четника, ранила тројицу, а ухватила 107. Такође је ухваћено 2.260 дезертера, а на даљи поступак предата су 692 преступника (јатаци, „петоклонаши”, „шпијуни”).²⁰

Друга бригада НО формирана је 23. децембра 1944. године. Штаб бригаде формиран је у команди КНОЈ-а у Београду и добио је важан задатак да повеже активности батаљона НО на уништењу остатака четничких снага у западној Србији. За командно место 2. српске бригаде НО одређено је Ваљево, а у њеном саставу су деловали батаљони који су преузети од ОЗН-е из Ваљева, Ужица, Чачка, Јагодине и Шапца. У тренутку формирања бригада је укупно имала нешто мање од 3.000 бораца. Стање у јединици није било задовољавајуће, већина бораца била је мобилисана тек по ослобођењу Србије. Били су неискусни и избегавали су да служе у оперативним јединицама. Једино се за батаљон из Ужица могло рећи да је задовољавао јер је људство било искусно будући да је већ учествовало у борбама са Немцима и четницима. Са јединицама се до тада радило стихијски, без плана. Постојао је довољан број руководиоца, али чак и код оних квалитетнијих недостајало је војничке и „политичке” стручности. До марта 1945. године бригада је дефинитивно формирана. Из бригаде су

¹⁹ Војни архив (ВА), Народноослободилачки рат (НОР), кутија (к.) 222, фасцикла (ф.) 1, документ (д.) 10-1, Извештај Главног штаба НОВ и ПО Србије – Обавештајно одељење Врховном штабу НОВ и ПОЈ, II Одељење бр. 4 од 4. 1. 1945. год.

²⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат I бригаде.

издвојени батаљони у Јагодини и Чачку, а остали су 1. батаљон из Ваљева, 2. батаљон из Шапца, 3. из Ужица и 4. из Пецке и Љубовије. Бригада је попуњена људством са Ваљевског војног подручја, такође неискусним. По дефинитивном формирању бројала је око 4.000 бораца.

Пред бригадом се нашао задатак борбе против остатака четничких снага. На дан 8. јануара 1945. у зони одговорности 2. српске бригаде НО налазило се око 710 четника и то:

- 95 четника у Ваљевском округу,
- 35 четника у Шабачком округу,
- 370 четника у Ужичком округу,
- 210 четника у Чачанском округу.

Због тога што су се четничке снаге разбиле у мање групе, најчешће двојке и тројке, јединице НО дејствовале су у мањим групама – одељењима и водовима, често међусобно удаљеним и до 20 км. Такви услови су у великој мери отежали рад на војничком и политичком изграђивању бораца. Поред борбе против одметника, јединице НО биле су ангажоване и у хватању дезертера. По дефинитивном формирању бригаде у њеној зони одговорности нашли су се Ваљевски, Шабачки и Ужички округ.

Од јануара до јула 1945. године бригада је „уништила” и ухватила:

- 660 четника,
- 226 јака,
- 1.809 дезертера.

После разбијања главнине четничких снага на Зеленгори и Сутјесци, у мају и јуну, 2. бригада добила је задатак да спречи прелазак остатака ових снага преко Дрине у Србију. Због залагања бораца и руководилаца, 13. августа 1945. године Председништво АВНОЈ одликовало је 2. српску бригаду НО Орденом братства и јединства II реда.²¹

Два дана после формирања 2. бригаде, 25. децембра 1944. у Нишу је формирана 3. српска бригада НО. Она је у свом саставу обухватила јединице и подручја јужне Србије. Бригада је имала пет батаљона НО:

1. батаљон НО у Лесковцу,
2. батаљон НО у Куршумлији,
3. батаљон НО у Врању,
4. батаљон НО у Пироту,
5. батаљон НО у Нишу.

²¹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат II бригаде.

У тренутку формирања 3. бригада имала је око 4.000 бораца. Оцењено је да је, с обзиром на чињеницу да су борци ове бригаде мобилисани тек по ослобођењу њихових крајева и да су, у увећини случајева, пре тога били у „непријатељским редовима” (четници, Српска државна стража, Српски добровољчки корпус), било потребно да се уложи велики труд како би се изградила војничка дисциплина, учврстиле јединице и „отклонили неправилни политички назори”. Истакнуто је да је један део припадника ове јединице имао непријатељски став према НОБ-у.

Основни задатак 3. бригаде било је чишћење терена од остатака четника Драже Михаиловића и Косте Пећанца, као и припадника Недићевих и Љотићевих јединица. Споредан, али такође важан задатак, било је обезбеђење привредних објеката, путева, саобраћаја и установа. Почетком 1945. године на нишком подручју деловала су 344 одметника, док су се на планинама Копаоник и Гоч појављивале четничке групе са педесетак 50 људи.²²

До септембра 1945. године бригада је формирана као војничка јединица, доведени су нови руководиоци и извршено је „чишћење од непријатељских елемената”. У акцијама против одметника убијена су 162 четника, заробљено је 308 одметника и ухваћено 365 дезертера и војних бегунаца.²³

У јануару 1945. године, тачније 10. јануара, формирана је Српска дивизија КНОЈ. У њен састав ушле су 1, 2. и 3. српска бригада НО. Команда дивизије била је у Крагујевцу, за команданта је постављен потпуковник Никола Љубичић, за политичког комесара потпуковник Милинко Маројевић, а за начелника Штаба мајор Бранислав Кисић. При Штабу дивизије формиран је самостални батаљон, убрзо за њим и коњички ескадрон – који је у јуну прерастао у коњички дивизион. У марту је у састав дивизије ушла и 4. бригада. Укупно бројно стање дивизије било је око 22.000 официра и војника, то јест, како се тада говорило, руководилаца и бораца.²⁴

У марту 1945. године у Краљеву је формирана 4. српска бригада НО. У њен састав ушло је пет батаљона и то:

1. батаљон НО у Смедеревској Паланци,
2. батаљон НО у Јагодини,
3. батаљон НО у Чачку,
4. батаљон НО у Крагујевцу,
5. батаљон НО у Крушевцу.

²² ВА, НОР, к. 222, ф. 1, д. 1/1, Одељење заштите народа (ОЗНА) Повереништва за Народну одбрану НКОЈ, II Одсек од 12. фебруара 1945. год.

²³ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат III бригаде.

²⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222.

У односу на остале батаљоне крагујевачки се издвајао бољим квалитетом људства зато што је формиран од бораца Крагујевачког партизанског батаљона, Ужичког партизанског одреда и 1. шумадијског партизанског одреда, као и од мањег броја мобилисаних бораца са крагујевачког подручја. Такође, већина његовог људства имала је борбеног искуства.

У тренутку формирања бригада је имала нешто мање од 6.000 бораца, при чему је од тог броја око 800 било без оружја, а 1.000 са веома лошим стањем одеће и обуће. Бригада је добила задатак да се стара о безбедности пет округа у којима се налазило „по мањим групама око 600 четничких бандита и неколико хиљада дезертера”. Пролеће су обележили пораст активности одметника, али и убацивање диверзаната-падобранаца.²⁵ Међу првима, у ноћи 5/6. марта, код Брзећа, спуштена је група од 15 „љотићеваца” који су „завршили неке специјалне курсеве у Аустрији”. Један од њих је по спуштању ухваћен и испитиван. Били су наоружани „машингеверима и безвучним пиштољима”, носили су енглеску униформу и имали задатак да се повежу са четницима. Други авион је накнадно избацио додатни материјал од којег су јединице КНОЈ-а успеле да заплене један падобран са санитарским материјалом.²⁶ Неколико дана касније јединице КНОЈ-а на Копаонику су у два наврата ликвидирале седам убачених диверзаната и заплениле једну радио-станицу.²⁷ Иначе је у подручју Копаоника убачен највећи број падобранских група. У Жупском срезу 20. марта ухваћен је један од убачених диверзаната-падобранаца који се пет дана раније спустио на Копаонику.²⁸ У ноћи 23/24. марта у околини Подујева спуштена је група од 14 падобранаца од којих су два погинула, а један био ухваћен. Остатак групе отишао је у правцу Копаоника. Истовремено, после претраге терена на Копаонику, 25. марта пронађен је један падобранец који је погинуо приликом пада, док су у околини Бруса пронађена два падобрана са експлозивом.²⁹

Међутим, бригада је бачена у ватру упркос политичкој и војничкој неизграђености састава, честим случајевима дезертирања, недостатку квалитетног старешинског кадра, лошем стању оружја и позадинског обезбеђења, што све у великој мери демантује уобичајену представу о одлуч-

²⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат IV бригаде. У историјату није напоменуто ко је убацивао ове диверзанте и ко су они били [прим. Д. Тасић].

²⁶ ВА, НОР, к. 222, ф. 10, д. 18/1, Извештај Штаба Српске дивизије КНОЈ Штабу Корпуса народне одбране Југославије пов. бр. 37 од 1. 4. 1945.

²⁷ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 13/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 23. 3. 1945.

²⁸ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 14/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 23. 3. 1945.

²⁹ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 16/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 26. 3. 1945.

ности, обучености и ефикасности „кнојеваца” – за поједине припаднике ове бригаде наведено је да су више личили на „силом мобилисане војнике Краљевске Дражине војске у отаџбини”. У наредних осам месеци догодило се много успона и падова, и поред уобичајене тенденције да се негативне појаве прећуткују или улепшавају за 4. бригаду наведено је да је било много негативних појава, хапшења њених припадника, негативних иступа и силецијског понашања према становништву, пљачкања приликом претреса. Само у марту дезертирало је 40 војника. Тек је пробој Сремског фронта у пролеће 1945. и наговештај скорог краја рата довео до постепеног смиривања и побољшања стања. Јединствена оцена је ипак да је, упркос порасту војничких успеха у борби против непријатеља, политички ефекат деловања на терену према локалном становништву био негативан. За првих пет месеци (март–јул 1945. године) припадници 4. бригаде НО убили су 61 четника, 55 дезертера, 11 јатака, два диверзанта-падобранца и пет шпијуна. Такође, ухватили су 90 четника, 2.017 дезертера и 120 јатака. Акције у којима су учествовале јединице ове бригаде нису оцењене као нарочито успешне, али је напоменуто да су постојали услови да се у блиској будућности „бригада у сваком погледу изгради у модерну јединицу”.³⁰ У лето исте године, због незадовољавајућих резултата у раду на терену, 4. бригада, тачније батаљони из Крушевца, Краљева и Чачка, повучена је из Краљева и послата у Београд. На њено место упућена је 3. београдска бригада.³¹

У развоју српске дивизије КНОЈ уочена су три периода:

1. Од оснивања до пробоја Сремског фронта (јануар–април 1945. године),
2. Од пробоја Сремског фронта до јула 1945. године,
3. Од јула до 18. септембра када је дивизија преименована у 5. дивизију КНОЈ.

У првом периоду дивизију је карактерисала „војничка и политичка неизграђеност” већине састава. Пре свега, већина бораца мобилисана је тек по ослобођењу. Један део је већ служио у „непријатељским формацијама”. Према запажањима политичких руководилаца непријатељски утицај на борце био је веома јак. До тог закључка дошли су на основу великог броја дезертера, неизвршавања задатака, као и помирљивог става према непријатељу. Наиме, непријатељ је често био пропуштан, а јединице „нису имале довољно мржње према остацима непријатељских група”. Са друге

³⁰ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222. Историјат IV бригаде.

³¹ ВА, НОР, к. 222, ф. I/II, д. 23/1, Извештај Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију стр. пов. 493 од 20. 8. 1945.

стране, био је евидентан недостатак борбеног искуства. На терену јединице Народне одбране нису имале, али ни испољавале потребан ауторитет тако да се све одразило у лошим резултатима у акцијама против остатака четничких снага. Зато је као најважнији задатак у првом периоду истакнуто „развијање свести о потреби немилосрдног уништења четничких бандита” – што и не изненађује, ако се узму у обзир критеријуми који су у свести руководиоца изграђени у дотадашњим борбама вођеним у Хрватској и БиХ.

По пробоју Сремског фронта (април 1945) ситуација је почела да се поправља захваљујући интензивнијем пропагандном и политичком раду, као и победама и успесима. Резултати у акцијама били су успешнији, а посебно је истакнуто да је у том периоду извршено „чишћење јединица од непожељних елемената” којим је било обухваћено 5.000 бораца – чишћење је подразумевало прекомандовање или демобилисање, а у најдрастичнијим случајевима и судски епилог уколико је појединац током службовања у непријатељским формацијама починио злочине. Одржан је велики број војничких курсева чиме су донекле отклоњени проблеми везани за недовољну обученост постојећег руководећег кадра. Унутар самог КНОЈ-а одржана су два такмичења која су обухватала резултате у борби против непријатеља и војничкој и политичкој изградњи састава. У овом периоду јединице 2. бригаде биле су ангажоване на обезбеђењу леве обале Дрине будући да се очекивало да ће остаци поражених четничких снага покушати да се пребаце у Србију. Такође, један део бригаде био је упућен преко Дрине у Босну. Истовремено, 4. бригада имала је исти задатак на обалама Западне Мораве. Побољшању ситуације допринео је долазак једног броја руководиоца из расформиране 47. дивизије, као и чињеница да су припадници Народне милиције преузели обезбеђење објеката и градова чиме је већи број бораца могао да учествује у акцијама на терену.

Трећи период обележио је долазак око 250 нижих и виших руководиоца из расформиране 25. дивизије чиме су попуњена сва руководећа места и омогућено формирање свих одсека предвиђених формацијом. Све поменуто, уз интензивно учешће у акцијама против непријатеља, довело је до поправљања односа према становништву, а самим тим и до изградње ауторитета.³²

У јануару 1946. године 3. српска бригада НО преформирана је у 4. гранични одсек за обезбеђење границе према Румунији и Бугарској. Одсек је имао три пододсека (ранг батаљона). Одсек је и даље функционисао у оквиру 5. дивизије КНОЈ.³³

³² ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4763-1, Историјат V дивизије КНОЈ-а. Бр. рег. 3/8, К. 222.

³³ Gr. autora, *Kopnena vojska JNA*, том 3/III, Ed. Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985, VINC, Beograd 1988, str. 438 (У даљем тексту: *Kopnena vojska JNA 3/III*).

Готово истовремено са Српском дивизијом КНОЈ-а формирана је и Београдска дивизија. Као и у другим случајевима њене јединице нису формиране равномерно. Прво је у новембру 1944. године формирана 1. београдска бригада, од људства оперативних јединица које су учествовале у ослобођењу Београда и од бораца мобилисаних у Београду. Бригада је имала три батаљона са укупно 2.939 бораца. Почетком децембра исте године у састав бригаде ушао је коњички дивизион коњичке бригаде 1. пролетерског корпуса са укупно око 300 бораца.

У току децембра формирана је и 2. београдска бригада од дела руководства 1. бригаде и бораца мобилисаних у Београду и околини. Бригада је имала три батаљона са укупно 2.345 бораца. Штаб дивизије формиран је у јануару 1945. године.³⁴

Ове бригаде биле су задужене за контролу Београда и његове околине. Такође, у њиховој надлежности била је и контрола саобраћаја од Београда ка унутрашњости. У марту 1945. године формирана је и 3. београдска бригада НО од одабраног људства 1. и 2. београдске бригаде НО, бораца из македонских јединица, Војвођанске дивизије КНОЈ-а и мобилисаних бораца из Нишко-лесковачког војног округа. Београдска дивизија КНОЈ-а касније је преформирана у 4. београдску дивизију КНОЈ. У априлу 1945. године, 3. батаљон 2. београдске бригаде НО и 1. батаљон 1. београдске бригаде НО учествовали су у чишћењу терена од остатака четничких снага на левој обали Дрине код Зворника.³⁵

У Италији, у логору Гравина, 19. марта 1945. године формиран је Самостални батаљон КНОЈ-а. Батаљон је формиран на иницијативу првог човека ОЗН-е, генерала Александра Ранковића и у свом саставу имао је око 400 бораца. Већина су били борци из 1941. и 1942. године који су по четама пребачени у Београд. По доласку у Београд батаљон је попуњен мањим бројем бораца из Војвођанске дивизије КНОЈ-а. Самостални батаљон је ушао у састав Београдске дивизије КНОЈ-а. Првенствено је био ангажован на личном обезбеђењу функционера, као и на обезбеђењу важних објеката и штабова.³⁶

У саставу ове дивизије налазила се још једна јединица – Саобраћајни батаљон. Он је основан у децембру 1944. године са задатком контроле саобраћаја, пратње транспорта и обезбеђења саобраћајних постројења на територији целе Србије. Батаљон су чинили искључиво „интелектуалци”,

³⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-1, Историјат јединица КНОЈ-а (од формирања до завршетка рата 1945).

³⁵ S. Joksimović, „Formiranje i delatnost KNOJ-a”, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, 1985, 74.

³⁶ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-1, Историјат јединица КНОЈ-а (од формирања до завршетка рата 1945).

то јест писмени људи. Наиме, они су код путника контролисали исправе, дозволе за одсуства, састав терета и друго.³⁷

Београдска дивизија КНОЈ-а била је распоређена у Београду, Панчеву и Земуну. Ситуација у њој није се много разликовала од других јединица КНОЈ и оперативне војске. Недостајали су обућа и одећа, услови смештаја били су лоши, већина људства није имала борбеног искуства. Старешинама је недостајало теоријско знање. Због свега овога трпела је основна обука. Поједине старешине упућене су да заврше школовање у гимназији. Као негативна карактеристика примећено је да је гарнизонски живот довео до удаљавања старешина од бораца. Брига за борца, као важна одлика ратног периода, више није била толико присутна. Штавише, то је било много чешће код старешина који су били радничког или сељачког порекла, порекла истог као и војници. За разлику од тога, „однос бораца према старешинама је правилан” што се закључивало из чињенице да није било случајева отказивања послушности, изузев ситних дисциплинских прекршаја уобичајених за сваку војску.³⁸

У јуну 1945. догодио се озбиљан инцидент у једном батаљону Београдске дивизије КНОЈ-а због чега су командант и политички комесар 1. батаљона 3. бригаде осуђени пред војним судом. Батаљон је добио задатак да спроведе 15.000 заробљених Немаца од Осиека до Београда (марш рутом Осиек – Вуковар – Шид – Сремска Митровица – Рума – Београд). Приликом спровођења припадници батаљона ликвидирали су многе заробљенике. Поред тога, исто су дозвољавали и успутним цивилима. Када су заробљеници у Београду предати 4. батаљону ове бригаде, на путу до Панчева инциденти су се поновили. ОЗН-а је спровела истрагу, али се ситуација закомпликовала због тога што се чланство КПЈ из батаљона побунило. Касније је војни суд „осудио врло строгим казнама другове одговорне за убијање”.³⁹

Током 1945. године три бригаде ове дивизије биле су повремено ангажоване у борби против одметника. Прва бригада налазила се на терену централне Босне где је за шест месеци „уништила 125 најокорелијих бандита, усташа и четника”. Друга бригада се на прелазу 1945/46. налазила на

³⁷ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4190-1, Подаци о формирању IV дивизије КНОЈ-а (1, 2. и 3. бригаде) Београдске.

³⁸ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4190-1, Подаци о формирању IV дивизије КНОЈ-а (1, 2. и 3. бригаде) Београдске.

³⁹ Архив Југославије (АЈ), 507 Опунмоћство ЦК СКЈ за организацију СКЈ у ЈНА, XX-k. Извештаји о раду и политичком стању партијских организација у армији 1945–1946. године. Извештај дивизијског комесара Београдске дивизије КНОЈ Централном комитету КПЈ од 12. 6. 1945. године. (нису наведени место инцидента као ни изречена казна – прим. Д. Тасић); и ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4190-1, Подаци о формирању IV дивизије КНОЈ-а (1, 2. и 3. бригаде) Београдске.

терену у Славонији где је такође за шест месеци „уништила 410 усташа, четника и њихових сарадника”. Трећа бригада провела је четири месеца на терену у Србији. Њени припадници ликвидирали су 89, а похватили 360 четника и њихових помагача. Коњички дивизион Београдске дивизије КНОЈ-а је 27. фебруара у околини Уба после краће борбе заробио групу од 10 четника која је из Босне била упућена са задатком да развије четничку пропаганду, првенствено у шумадијским срезovima. Ова група требала је да одржава везу са групом потпуковника Александра Михајловића која је кренула у правцу Авале.⁴⁰

Приликом боравка на терену важан део укупног држања војника био је однос према локалном становништву и њиховој имовини. Изузев појединачних иступа, највише код 2. бригаде, по том питању војници Београдске дивизије нису се проблематично понашали. Ова дивизија као целина није учествовала у борбама првенствено због тога што већина њених бораца није имала никакво борбено искуство. Међутим, на основу њених резултата у борби са одметницима закључено је да би она могла да се употреби и за конвенционално ратовање. С обзиром на величину јединице, током 1945. године било је само 32 случаја дезертирања, од којих већина из 3. бригаде која се налазила у Србији. У већини случајева то су били војници који су одлазили својим кућама како би помогли у пољопривредним радовима. Само двојица дезертера су побегла да би се придружила одметницима.⁴¹

*Резултати деловања Београдске дивизије од
1. јануара 1945. до 1. октобра 1946. године*

	Убијено	Рањено	Заробљено	Ухапшено	Предало се	УКУПНО
Усташе	244	20	296	-	5	565
Четници	236	126	183	-	55	600
Домобрани	-	-	1	-	-	1
Немци	5	-	15	-	-	20
Јагаци	22	-	648	234	-	904
Ратни зароб.	5	-	47	-	-	52
Дезертери	1	-	1.005	-	108	1.114
Шпијуни	-	-	26	16	-	42
СВЕГА	513	146	2.221	250	168	3.298

⁴⁰ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/III, д. 53/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије начелнику Одељења заштите народа за Југославију стр. пов. бр. 178 од 28. 2. 1945. Командант групе био је мајор Божидар Ивановић звани Зоран.

⁴¹ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4190-1, Подаци о формирању IV дивизије КНОЈ-а (1, 2. и 3. бригаде) Београдске.

У борбама је погинуло 28 припадника дивизије – два официра, пет подофицира и 21 војник, а рањено је 32 – два официра, један подофицир и 29 бораца. Један борац водио се као нестало. Међутим, оно што је било карактеристично за КНОЈ, али и ЈА у целини, били су велики губици због нестручног руковања оружјем или разних несретних случајева који су најчешће премашивали губитке настале као последица борбених дејстава. Тако је у Београдској дивизији у наведеном периоду због неопрезног руковања оружјем страдало 17 припадника – један официр, три подофицира и 13 бораца, а рањено девет бораца. У осталим несретним случајевима смртно је страдало 20 припадника дивизије – три официра, један подофицир и 16 војника, а рањено 15 – један официр и 14 бораца.⁴²

ОСНИВАЊЕ ЈЕДИНИЦА КНОЈ У ВОЈВОДИНИ

Слично као и другде у Југославији, и у Војводини су безбедносне прилике захтевале формирање посебних јединица. Посебан утицај имала је чињеница да је на територији Војводине живео велик број припадника немачке и мађарске националне мањине који су активно учествовали у рату на страни окупатора и самим тим представљали велику опасност за позадину јединица НОВЈ и Црвене армије.

Слично као и на Косову и Метохији, и у Војводини је уведена војна управа. Званично, Војна управа за Банат, Бачку и Барању уведена је 17. октобра 1944. године. На челу управе налазио се генерал Иван Рукавина. Задаци војне управе били су:

1. Отклањање тешкоћа узрокованих од стране Немаца, Мађара и квислинга и кажњавање одговорних,
2. Омогућавање народноослободилачким одборима да врше своју функцију после укидања војне управе.

Увођење војне управе образложено је потребом да се утврди одговорност и улога несловенских националних мањина у Војводини у претходним годинама, као и да се отклоне последице њихове економске и политичке доминације која је укључивала разне врсте терора.⁴³

Војвођанска дивизија КНОЈ-а формирана је половином децембра 1944. године. У њен састав ушле су 9, 10. и 13. војвођанска народноослободилачка ударна бригада. У том тренутку 9. бригада оперисала је у Бачкој и Срему, 10. у Банату и 13. у Бачкој, Барањи и делу Мађарске. За

⁴² ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 4190-1, Подаци о формирању IV дивизије КНОЈ-а (1, 2. и 3. бригаде) Београдске.

⁴³ Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade, 2005. Војна управа у Војводини укинута је почетком фебруара 1945. године.

команданта дивизије именован је потпуковник Мирко Батричевић, за политичког комесара потпуковник Перо Лаловић и за начелника штаба мајор Бранислав Кисић.⁴⁴

У тренутку формирања дивизије, њене бригаде су и званично преименоване:

- 18. децембра 1944. године 9. бригада преименована је у 1. војвођанску бригаду НО,
- 21. децембра 10. бригада преименована је у 2. војвођанску бригаду НО,
- крајем децембра 13. бригада преименована је у 3. војвођанску бригаду НО.

Бригаде су задржале своје постојеће распореде и активно су учествовале у даљим борбама за ослобођење земље. Од 9. марта 1945. године до пробоја Сремског фронта, 1. бригада држала је положаје на левој обали Дунава, од Букина до Богојева и њен главни задатак било је спречавање упада диверзантских група у Бачку, што је она успешно обавила.⁴⁵ Друга бригада, са распоредом у Банату, поред обезбеђења позадине, то јест поред „унутрашњих задатака”, била је задужена за безбедност на југословенско-румунској граници од ушћа Нере у Дунав до тремеђе Југославије, Румуније и Мађарске. Трећа бригада је у току борби на Сремском фронту учествовала у обезбеђењу бока на Дунаву од Вуковара ка северу. Такође, поред „унутрашњих задатака”, бригада је била задужена за обезбеђење границе од тремеђе Југославије, Румуније и Мађарске до Дунава код Батине.⁴⁶

Док је на Косову и Метохији трајала Дреничка побуна, почетком фебруара 1945. дошло је до побуне једне јединице састављене од Албанаца која се налазила у Вршцу у Војводини. Неких 500 бораца Косовске допунске бригаде под претњом оружјем тражило је да се врате у Метохију.⁴⁷ Брзом акцијом војвођанских јединица КНОЈ-а побуњеници су опкољени и приморани на предају. У касарну је враћено 470 побуњеника док су

⁴⁴ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4774-1, Историјат војвођанске дивизије КНОЈ-а.

⁴⁵ Поставља се питање у којој мери је ова тврдња тачна будући да су током јануара 1945. од совјетске контраобавештајне службе стизале детаљне информације о групама немачких падобранаца (три групе од 10–25 људи) који су убачени на територију Бачке (рејон Сомбор–Апатин–Батина), преобучени у цивилна одела или руске и бугарске униформе, са фалсификованим документима, наоружани пиштољима, бомбама и експлозивом. Совјети су успели да ухвате десеторицу, а да југословенске војне и цивилне власти о томе нису имале никаквог сазнања; ВА, НОР, к. 222, ф. 1/III, д. 34/1, Штаб Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа Југославије од 2. 2. 1945.

⁴⁶ *Копнена војска ЈНА 3/III*, 437.

⁴⁷ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/III, д. 40/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 9. 2. 1945.

двојица успела да побегну.⁴⁸ После истраге и суђења у Вршцу је стрељано 11 побуњеника.⁴⁹

Од три бригаде Војвођанске дивизије КНОЈ-а једино је 1. бригада активно учествовала у борбама, како на фронту тако и у обезбеђењу позадине и чишћењу терена. До пробоја Сремског фронта, 1, 2. и 4. батаљон обезбеђивали су положаје на левој обали Дунава, од Букина до Богојева, где су имали задатак да спречавају упаде извиђачких и диверзантских трупа у Бачку јер су Немци, попут Србије јужно од Саве и Дунава, и на територију Војводине убацивали падобранце-диверзанте. Половином марта ОЗН-а за Банат ухватила је једну девојку опремљену радио-станицом која је авионом пребачена из Беча и падобраном спуштена у Банат.⁵⁰ У ноћи 9/10. априла спуштене су две групе, једна од четири падобранца у околину Великог Бечкереча, а друга између Србобрана и Старог Бечеја. Прву групу ухватили су Совјети (НКВД), док су за другом упућена два коњичка ескадрона из састава Војвођанске дивизије КНОЈ-а.⁵¹

У Сремској Митровици се као помоћни органи ОЗН-е налазио њен 3. батаљон, док је 5. батаљон био у Новом Саду. Комбиновани батаљон, састављен од два коњичка ескадрона и једне бициклическе чете, контролисао је источне делове јужне Бачке и био је задужен да врши надзор над фолксдојчерима у Бачком Јарку.

Један од важних задатака који је обављен тих дана било је протеривање Мађара из Чуруга и Жабља, који су били одговорни за стрељања 1942. године.⁵²

После пробоја Сремског фронта јединице 1, 2. и 3. батаљона чистиле су терен Винковаца, Вуковара и шума око Босута. До 23. априла два батаљона која су оперисала око Винковаца и Вуковара убила су 57, а ухватила 353 Немца и усташе.⁵³

На крају, 26. јануара 1945. године формирана је и Косметска бригада НО (од септембра исте године 3. косметска бригада НО). Оснивање Космет-

⁴⁸ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/III, д. 48/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 22. 2. 1945. Касније је утврђено да се већина војника и старешина Албанаца који су учествовали у овој побуни за време рата борила против НОВ или била припадник помоћних италијанских и немачких формација.

⁴⁹ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 1/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 1. 3. 1945.

⁵⁰ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 14/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 23. 3. 1945.

⁵¹ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 21/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију, пов. бр. 337 од 11. 4. 1945.

⁵² ВА, ЈНА, Команда КНОЈ-а и ГЈЈ, Инв. бр. 4774-1, Историјат војвођанске дивизије КНОЈ-а.

⁵³ ВА, НОР, к. 222, ф. 1/IV, д. 26/1, Извештај Штаба Корпуса Народне одбране Југославије Одељењу заштите народа за Југославију од 23.4.1945.

ске бригаде НО спада у контекст напора за угушење масовне побуне Албанаца на Косову и Метохији, која је са различитим интензитетом тињала од повлачења немачких снага у јесен 1944. године све до последњих борби у фебруару 1945. године. Косметска бригада НО се заједно са Црногорском и Санџачком бригадом НО налазила у саставу Црногорске дивизије КНОЈ-а која је формирана у септембру 1945. године са командом у Беранама.⁵⁴

У септембру 1945. године укинута су дотадашњи називи дивизија и бригада КНОЈ-а. Српска дивизија је преименована у 5. дивизију КНОЈ-а, Београдска у 4. дивизију, а Војвођанска у 7. дивизију КНОЈ-а. Косметска бригада преименована је у 3. бригаду не више Црногорске већ 6. дивизије КНОЈ-а.⁵⁵

ESTABLISHMENT AND OPERATION OF
THE NATIONAL DEFENSE UNITS IN SERBIA
(FALL 1944 – SUMMER 1945)

by

Dimitar Tasić
Strategic Research Institute
38 Neznanog junaka Street
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: mitat@eunet.rs

SUMMARY: The establishment of the Yugoslav National Defence Corps (KNOJ) was one of a series of measures that partisan leadership directed towards the development of reliable intelligence and security apparatus. Following the Soviet models, KNOJ merged the existing units which no longer fought the invaders, but protected the organs of the revolutionary government and the People's Liberation Army units backgrounds against all types of threats. In Serbia, these units were founded following the pace of liberation. Including battalions and brigades, till the end of the hostilities, three divisions and one brigade of KNOJ operated in Serbia. Although the KNOJ units should have been made of solid, experienced party cadres, in the Serbian units of KNOJ were initially mobilized inexperienced and untrained young men, as well as former members of the collaborationist formations. Their primary task was mopping up the remains of the Chetnik forces. They also secured vital traffic roads, commercial buildings as well as representatives of the new government.

KEYWORDS: Yugoslav National Defense Corps (KNOJ), Department of National Security (OZNA), Serbia, Vojvodina, Kosovo and Metohija, the Chetniks

⁵⁴ Више о томе: Димитар Тасић, „Оснивање и рад јединица Народне одбране у Јужној Србији 1944–1945. године” *Лесковачки зборник* LI/2011, стр. 299–314.

⁵⁵ ВА, ЈНА, Команда КНОЈ и ГЈЈ, Инв. бр. 3705-2, Прво одељење КГЈЈ – Оперативни одсек, Историја Граничних јединица и КНОЈ-а по организацијско-мобилизацијским пословима за 1945. и 1946. годину.

Исидора Точанац Раговић

БАЧКА ЕПАРХИЈА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ХVIII ВЕКА: РЕФОРМИСАЊЕ МРЕЖЕ ПАРОХИЈА

САЖЕТАК: Током друге половине ХVIII века дошло је до промена у мрежи парохија и до смањења броја активних парохијалних свештеника на подручју Бачке епархије. То је била последица реформи извршених у Карловачкој митрополији под притиском хабзбуршких државних власти. Захваљујући сачуваним пописима и плановима нове расподеле парохија, насталим између 1769. и 1797. године, упоређени су и анализирани подаци о парохијама и свештеницима у Бачкој епархији пре и после спроведене реформе. У прилогу је објављен попис Бачке епархије из 1773. године, као и два списка са именима свештеника који су у периоду од 1770. до 1774. године умрли или су напустили парохијалну службу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бачка епархија, Карловачка митрополија, парохије, свештенство, епископ Мојсије Путник, Срби, Хабзбуршка монархија, ХVIII век

Током владавине Марије Терезије (1740–1780) извршен је низ реформи у Хабзбуршкој монархији и тај талас реформи није зобишао ни Српску православну цркву. Под притиском државних власти спроведене су промене у унутрашњем уређењу Карловачке митрополије, затим на пољу судства, финансија, образовања. Планове реформе припремила је Илирска дворска депутација и они су спроведени, највећим делом, током седамдесетих година ХVIII века.

Промене су подразумевале и преуређење православне парохијалне мреже. Са становишта државних власти, то је значило уједначавање величине парохија на целој територији Карловачке митрополије. Начин на који ће то бити извршено први пут је јавно саопштен на Народно-црквеном сабору 1769. године, и озакоњен је одредбама Регуламенте 1770. године. Парохије је требало организовати тако да на 100 кућа православних верника служи један парохијални свештеник. Будући да су српске парохије обухватале много мањи број кућа од прописаног, реформисање је значило да ће величина парохија бити повећана и да ће број православних свеш-

тника бити смањен. Илирска дворска депутација захтевала је да, током трајања Сабора 1769. године, епископи предају пописе својих епархија са подацима о парохијама и парохијалним свештеницима комесару генералу грофу Хадику. Осим тога, на Сабору је најављена и нова организација протопопијата у Карловачкој митрополији, које је подразумевала смањење њиховог броја.¹

Бачки епископ Мојсије Путник (1754–1774) предао је грофу Хадику тражени попис, према којем је у Бачкој епархији 1769. године било укупно 59 насеља са 9.693 куће православних верника. Епархија је била подељена на седам протопопијата: Новосадски, Футошки, Паланачки, Сомборски, Бајски, Сегедински и Жабалски. У Бачкој епархији тада је служило 258 парохијалних свештеника, а епископ је пријавио и 2 свештеника без парохија, који су живели у Сивцу, тада у Бајском протопопијату. Забележио је и 12 ђакона. Пре реформисања парохијалне мреже, на просечно 35,5 кућа верника у Бачкој епархији служио је један свештеник. У многим насељима парохијални свештеници били су задужени за много мањи број кућа од просечног. Тако су, на пример, у Куцури на 60 српских кућа служила четири, а у Петровцу на 34 куће два свештеника.²

Промене најављене на Сабору 1769. године почеле су да се спроводе већ наредне године редуковањем броја протопопијата у Карловачкој митрополији. Према списку који је гроф Хадик прочитао на Сабору, а који је објављен у посебном прилогу на крају текста Регуламенте, у Бачкој епархији требало је да остане пет протопопијата. Предвиђено је укидање Бајског и његово припајање Сомборском, као и укидање Футошког чија ће територија бити подељена између Новосадског и Паланачког протопопијата. Укидање Футошког протопопијата наређено је декретом од 30. јула 1772. године, о чему је митрополит Јован одмах обавестио епископа Мојсија.³

Увођење промена у мрежи парохија ишло је тешко. Илирска дворска депутација, која је надзирала реформу парохијалне мреже у Карловачкој митрополији, према свему судећи, није била задовољна плановима нове расподеле парохија које су јој слали епископи. Крајем јануара 1773. године митрополиту Јовану Георгијевићу (1769–1773) упућен је још један у низу захтева за новим подацима и плановима. Окружницом од (12) 23. фебруара 1773. године митрополит је обавестио епископе да Илирска депутација

¹ Архив САНУ у Сремским Карловцима, фонд Митрополитско-патријаршијски архив „Б”, 1769/66, 1769/82; J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et aplyssima collectio*, ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis 1907, 543–544, 563–565.

² И. Зеремски, „Попис свештенства и народа у Митрополији Карловачкој из 1769”, *Гласник ИД НС*, IV/1, 1931, 57–58.

³ АСАНУК, МП”Б”, 1769/82, 1772/30; J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum*, 564.

тражи описе епархија са детаљним подацима о парохијама и свештеницима, овога пута начињене према новим формуларима који су стигли из Беча. Депутација је захтевала да се у посебним рубрикама раздвоје свештеници који ће задржати службу у парохијама и они који ће због реформисања парохијалне мреже остати без службе. Будући да се очекивао велик број *излишних*, односно прекобројних свештеника, митрополит Јован је од епископа тражио да му пошаљу и своје предлоге о томе како би могао да се реши проблем свештеника који ће остати без службе. Први описи епархија начињени према новим формуларима почели су да стижу у Карловце већ током марта 1773. године.⁴

Правећи нову расподелу парохија, бачки епископ Мојсије Путник суочио се са многим проблемима. Неке од њих навео је у писму митрополиту Јовану, од (21. марта) 1. априла 1773. године, а на нека питања која је тада поставио одговор је тражен у наредним годинама. Епископ је, прво, нагласио да је одлуку о томе ко ће од свештеника задржати парохијалну службу донео према својој савести, уважавајући мишљење прота, као и Јована Рајића, архимандрита манастира Ковиља. Подржавао је препоруку државних власти да критеријум не треба да буду године старости, него способност извршавања парохијалних дужности, морални квалитети и знање свештеника. Епископ Мојсије је упозорио митрополита да није могао у потпуности да испуни прописе државних власти о величини парохија, наводећи пример слободних краљевских градова. Они имају посебан статус, објашњавао је митрополиту, и регулисали су број свештеника својим статутима које су потврдиле државне власти. Епископ, стога, није интервенисао и у парохијама у слободним краљевским градовима има више свештеника него што би требало да их буде: у Новом Саду 14, а у Сомбору девет. Осим тога, наишао је и на проблем на територији Шајкашког батаљона будући да му *ирефективна*, односно војна команда није дозволила да испита свештенике. Стога, он није био сигуран колико тачно свештеника служи на том подручју и тиме је митрополиту наговестио да износи непроверене податке. Основна замерка епископа Мојсија на прописани принцип реорганизације парохијалне мреже односио се на положај протопрезвитера. Он је сматрао да у парохијама у којима служи прота мора да буде постављен још један свештеник који ће му помагати у вршењу парохијалне службе. Прота би, тиме, био растерећен од парохијалних дужности и имао би више времена да се посвети другим важним пословима у протопопијату, истакао је епископ.⁵ Мојсија Путника занимало је

⁴ АСАНУК, МП”Б”, 1773/115.

⁵ Мишљење Мојсија Путника делили су и други епископи, и изнели су га на заседању Архиепископског Синода 1776/77. године. Двор је тада одбио захтев епископата да се проте издвоје из укупног броја активних свештеника и да се дозволи постављање још једног парохијалног

и то како ће се, после реформисања парохијалне мреже и смањења броја активних свештеника, наплаћивати сидоксија.⁶ У многим парохијалним домовима, односно кућама у парохији, живи по три, четири, па и шест брачних парова „на једном хлебу и оињшију”, приметио је епископ и питао какао ће то бити регулисано убудуће. Бачког епископа је посебно мучио проблем свештеника који ће новом расподелом парохија постати прекобројни. Интересовао се да ли ће ти свештеници и њихове породице бити ослобођени од јавних терета. Није био сигуран како ће решити проблем прекобројних свештеника иако је Регуламентом дата могућност њиховог премештања на упражњене парохије. У Бачкој епархији искрсао је нови проблем – прекобројни су одбијали премештај у друга места, писао је епископ Мојсије.⁷

До последњег тренутка бачки епископ је покушавао да начини најбољи план и сачува што већи број свештеника у активној служби. На савести су му биле тешке одлуке о судбинама парохијалних свештеника и, чини се, ни сам није био сигуран шта је најбоље решење. У Карловце је, зато, послао два описа парохија Бачке епархије, са различитим распоредом парохијалних свештеника. Оба документа настала су у Новом Саду и носе датум (21. март) 1. април 1773. године.⁸

Подаци о парохијама и свештеницима у опису Бачке епархије из 1773. године нису наведени према подели на протопопијате, како је то било уобичајено. Према свему судећи, нови формулари послати из Беча диктирали су распоред података на основу државне, односно административне поделе. Насеља су груписана према томе да ли се налазе на подручју под цивилном управом, односно на територији Горњег и Доњег округа Бачке жупаније (*In Processu Superiori / Inferiori Comitatus Bacsiensis*), Потиског крунског дистрикта (*In Coronali Districtu Tybiscano*), или на подручју Шајкашког батаљона (*In Cohorte Nassadiszarum*). Посебно су издвојени слободни краљевски градови, *Liberarum Regiae Civitates*, Нови Сад, Сомбор, Сегедин, међу које су сврстани и Суботица, у то време слободни коморски град, и Јегра, која се налазила у Хевешкој жупанији.

У документима које је владика Мојсије Путник послао митрополиту 1773. године наведена су имена 247 парохијалних свештеника који су

свештеника у парохији у којој служи прота [А. Г. „Радња Архијерејског Синода 1776”, *Списки Сион* XIV, 1904, 358].

⁶ Сидоксија је годишњи приход који су епископи убирали од парохијалних свештеника и разликовала се од епархије до епархије. Према одредбама Регуламента из 1770. године, сидоксија је уједначена на подручју Карловачке митрополије и износила је 3 крајцаре од сваке кући у парохији [J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum*, 537].

⁷ АСАНУК, МП”Б”, 1773/78.

⁸ АСАНУК, фонд Митрополитско-патријаршијски архив „А”, 1773/375.

служили у 59 насеља, са 10.309 српских кућа.⁹ У Бачкој епархији је, у просеку, на скоро 42 куће православних верника долазио један парохијални свештеник.

Према подацима о датуму постављења на парохију, могло би се закључити да је највећи број свештеника Бачке епархије, у време нове расподеле парохија, био у млађим или средњим годинама старости. У периоду од 1751. до 1760. године 84 свештеника добило је парохије, а од 1761. до 1770. године чак 100. Најкасније постављени парох био је Гаврило Крестић, који је 1772. године добио службу у Јегри. Најстарији свештеници у епархији били су Стефан Михаиловић, постављен на парохију Дeroње давне 1721. године, и Владислав Рајић, постављен на парохију Сивац 1729. године.

Приморан да смањи број активних свештеника, епископ Мојсије имао је доста дилема. Према једном од описа епархије, означио је 133 активна и 114 прекобројних свештеника, а према другом 123 активна и 124 прекобројна. Десет свештеника око којих је Мојсије Путник имао недоумица било је различите старосне доби, а у документима није назначен разлог премишљања. То су били Михаило Стефановић из Риђице (постављен на парохију 1742. године), Гаврило Јовановић из Чеба (1753), Илија Милосављевић из Товаришева (1755), Гаврило Радивојевић из Обровца (1761), Јован Савић из Паланке (1763), Михаило Секулић из Фелдвара (1763), Игњатије Николић из Силбаша (1765), Григорије Георгијевић из Дeroња (1766), Теодор Поповић из Мола (1766) и Нестор Петровић из Парабућа (1770).

При реорганизацији парохијалне мреже, Мојсије Путник се стварно водио принципом да старосна доб свештеника није важна, него његова преданост служби, морални квалитети и знање. О томе сведочи и пример насеља Сивац, у којем је, на 281 кућу верника, било укупно 13 свештеника. Епископ је одлучио да у служби остану напред поменути поп Владислав Рајић, рукоположен 1729. године, Јован Поповић, рукоположен 1737. године, и Манојло Костић, рукоположен 1754. године. Највећи број свештеника које је епископ означио као прекобројне, укључујући и оне око којих се двоумио, добио је парохијалну службу током 50-их и 60-их година XVIII века.

Ако изузмемо слободне краљевске градове у којима владика Мојсије, према сопственом признању, није имао права да интервенише, просечан

⁹ У два документа која је епископ Мојсије Путник послао митрополиту Јовану Георгијевићу разликује се укупан број кућа у Бачкој епархији. Та разлика је настала због грешке у преписивању података за Футог, за који је у једном документу забележено да има 320, а у другом 461 кућу. На основу других извора, посебно статистика изнетих на заседању Архиепископског Синода 1776/77. године, сматрамо да је податак у другом Опису тачнији.

број кућа за које је, према новој расподели, био задужен један парохијални свештеник кретао се између 78 и 86. Иако је просечна величина парохије знатно повећана у односу на ранији период, у Бачкој епархији остале су многе које су имале мањи број кућа од прописаног. Чини се да је епископ желео да избегне спајање више малих насеља у једну парохију и да на тај начин сачува што већи број свештеника у служби. Тако је предвидео да по један свештеник служи у Локу (са 35 кућа), Бајши (39) или Петровцу (40).

Уз описе Бачке епархије, епископ Мојсије Путник послао је митрополиту Јовану и један списак са именима свештеника који су умрли или су напустили службу у периоду од 1770. до почетка 1773. године. Разлог за настанак тог документа можемо тражити у напред наведеном писму митрополиту, у којем је владика објашњавао да се подаци о свештеницима које он износи у опису епархије разликују од оних које је предао комесару грофу Хадику на Сабору 1769. године. На приложеном списку налазе се имена 20 свештеника од којих је 13 у међувремену умрло, тројица су се замонашила у манастиру Ковиљ тројица су напустила службу. Епископ је пријавио само једног свештеника, напред поменутог Гаврила Крестића, који је у том периоду добио парохију. У наведеном документу свакако нису биле забележене све промене у Бачкој епархији будући да је укупан број свештеника смањен са 260, колико их је било 1769. године, на 247 колико их је епископ забележио 1773. године. Осим тога, епископ Мојсије је у истом периоду, упркос забрани државних власти, рукоположио девет нових свештеника и дао им парохије. Будући да су државне власти још на Сабору 1769. године забраниле оснивање нових парохија, тих девет свештеника морало је да буде распоређено у упражњеним парохијама. Седам их је задржало службу после 1773. године.¹⁰

Нови списак са именима умрлих свештеника епископ Мојсије послао је у Карловце најраније јануара 1774. године. После марта 1773. године, када је завршен план расподеле парохија, у Бачкој епархији умрла су четири свештеника, од којих су Стефан Георгијевић из Футога и Јован Аврамовић из Новог Сада били у активној служби, а Јован Поповић и Петар Мирић, оба из Сивца, прекобројни.¹¹ Два наведена списка посредно указују на начин на који је решаван проблем великог броја прекобројних свештеника не само у Бачкој, него и у другим епархијама Карловачке митрополије. Највећи број прекобројних свештеника добијао је службу у парохијама које су биле упражњене после смрти пароха или његовог

¹⁰ АСАНУК, МП”Б”, 1773/78.

¹¹ АСАНУК, МП”Б”, 1773/78.

повлачења из службе. Мањи број прекобројних свештеника је одустао од службе или су помрли.

Државне власти нису биле задовољне расподелом парохија коју је начинио епископ Мојсије Путник те су вршиле притисак и на наредног бачког епископа Арсенија Радивојевића (1774–1780) да смањи број свештеника у епархији. Реформисање парохијалне мреже и редукација броја свештеника у Карловачкој митрополији требало је да буду завршени до заседања Архијерејског Синода, које је трајало од септембра 1776. до јануара 1777. године. На захтев Илирске дворске депутације, епископи су царском комесару на Синоду грофу Јанковићу од Дарувара предали пописе својих епархија са подацима о новој организацији парохијалне мреже. Међу синодским актима сачувани су само сумарни пописи епархија, према којима је у Бачкој епархији 1776/77. године на 10.457 српских кућа служило 112 парохијалних свештеника. У насељима под цивилном управом било их је 95, а у насељима на подручју Шајкашког батаљона 17. Један свештеник био је задужен за просечно 93,3 куће верника. Од укупно 233 свештеника у Бачкој епархији, 122 сврстано је у категорију прекобројних.¹² Будући да није сачуван детаљан попис Бачке епархије, не можемо да потврдимо претпоставку да је ипак пронађен начин и епископу дата могућност да интервенише и смањи број активних свештеника и у слободним краљевским градовима, што раније није могао.¹³

После смрти Марије Терезије почео је да попушта притисак државе на Српску цркву. Реформаторске и идеје просвећеног апсолутизма Јосифа II (1780–1790) довеле су до мењања опште климе у држави. На то је, нема сумње, утицао и Патент о верској толеранцији из 1781. године. Полако, мењао се однос државних али и локалних власти према некатоличком, а тиме и српском становништву у држави. До краја XVIII века дошло је до побољшања у свим епархијама Карловачке митрополије, а то потврђује и попис извршен 1797. године.

У Бачкој епархији 1797. године приметан је пораст бројности становништва који се одразио и на број насеља. Забележена су 62 насеља са укупно 12.749 кућа. Попис извршен те године један је од ретких српских црквених пописа из XVIII века који пружају податке и о *гушама*, односно одраслим особама које су живеле у епархијама Карловачке митрополије. У Бачкој епархији било је тада укупно 89.644 одраслих *гуша*, од којих 45.739 мушкараца и 43.905 жена.¹⁴

¹² АСАНУК, МП"А", 1777/309; М. Костић, „Редукација парохијалних свештеника у Карловачкој митрополији 1770”, *Гласник ИД НС V/1*, 1932, 93.

¹³ Према попису Бачке епархије из 1797. године, у Новом Саду је служило 10 парохијалних свештеника, у Сомбору седам, у Суботици три, у Сегедину један [АСАНУК, МП"А", 1797/33].

¹⁴ АСАНУК, МП"А", 1797/33.

Бачка епархија 1769–1797. године.¹⁵

	Број насеља	Број кућа	Број свештеника		
			активни	прекобројни	Укупно
1769.	59	9.693	258	2	260
1773.	59	10.309	133	114	247
1777.	-	10.457	112	122	234
1797.	62	12.747	120	10	140

Епархија је била подељена на четири протопопијата: Новосадски, Сомборски, Сегедински и Жабалски, у којима је служило укупно 120 парохијалних свештеника. Један свештеник бринуо је, у просеку, о 106 кућа верника. Велик помак у односу на ранији период представља појава помоћника (1), капелана (5) и ђакона (16) у Бачкој епархији. Ђакони (12) су забележени само у попису из 1769. године. То, наравно, не значи да их није било у епархији током 70-их година, него да државне власти нису биле заинтересоване за њих.

У попису Бачке епархије 1797. године налазе се имена 10 прекобројних свештеника. Тај број је занемарљив у односу на то колико их је било 20 година раније. Ако се пажљивије посматрају подаци, слика је другачија. Међу прекобројне, односно *сувернумерарне* сврстани су поп Живан Милутиновић из Петровца, стар 86 година, који се сâм повукао из службе због *слейости* и старости, и поп Михаило Веселиновић из Пироша, стар 60 година, који је био *ајојлексију ударен*, односно имао је мождани удар. Оба свештеника препустила су парохије својим синовима. У категорији прекобројних је и седам свештеника који су удаљени из службе због старости, неспособности или *небрежестива*, тј. небриге. Забележена су само два свештеника који су били *сувернумерани излишестива ради*: Илија Јоцић из Турије и Андреј Добановић из Госпођинаца. Будући да је, истовремено, забележена и смрт два парохијална свештеника, и да су током трајања пописа две парохије упражњене, стварно прекобројних свештеника у Бачкој епархији 1797. године није било.

* * *

У наставку овог рада објављујемо опис Бачке епархије из 1773. године. Тај извор није непознат стручној јавности, будући да га је 1911. годи-

¹⁵ Табела је начињена на основу: АСАНУК, МП”А”, 1773/375, 1777/309, 1797/33; И. Зеремски, „Попис свештенства и народа”, 57–58. У коришћеном документу нема података о броју насеља 1777. године. Будући да нису забележене веће демографске промене, број насеља се највероватније није мењао у односу на претходни попис из 1773. године.

не објавио Димитрије Руварац, у преводу на српски језик.¹⁶ Међутим, приређујући документ Руварац је начинио озбиљан пропуст. Изоставио је слободне краљевске градове Нови Сад, Сомбор, Сегедин, као и Јегру, са укупно 1.997 српских кућа и 27 свештеника. И подаци о појединим насељима и свештеницима разликују се у односу на оригинални извор. Све наведено допринело је томе да збирни подаци у објављеном опису не буду тачни. Стога, сматрали смо да опис Бачке епархије завређује да буде објављен на основу оригиналног документа.

Опис Бачке епархије из 1773. године данас се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, у Митрополитско-патријаршијском фонду „А”. Сачувана су два преписа на латинском језику, а само на једном налази се потпис епископа Мојсија Путника. То је утицало на одлуку да документ са потписом користимо као предлог. Малобројне разлике у тексту два описа назначили смо у напоменама. Звездицом уз име, означени су они свештеници око чијег се статуса епископ Мојсије Путник двоумио предлажући нову расподелу парохија.

Уз Опис, представљамо и два списка са именима свештеника Бачке епархије који су у периоду од 1770. до почетка 1774. године умрли или су напустили службу. Документа се, такође, налазе у Архиву САНУ у Сремским Карловцима, у Митрополитско-патријаршијском фонду „Б” и писана су на латинском језику. Сачувана су два преписа списка из 1773. године, са неким разликама које су могле да настану због непажње преписивача, и оне су наведене у напоменама. Због оштећења докумената, неки подаци остали су непознати. Реконструисани делови текста и назнаке оштећена су у угластим заградама.

Сви датуми у представљеним документима су по старом, Јулијанском календару.

¹⁶ Д. Руварац, „Бачка епархија 1724–1732. и 1773”, *Архив за историју Српске православне Карловачке митрополије* I, 1911, 33–40.

Нови Сад, (21. март) 1. април 1773. године
Опис парохија и свештенства Бачке епархије .
 Соџа.

Descriptio

Dioecesis Bacsiensis Graeci Ritus non Unitorum,
 loca parochialia, hoc est Liberas Regias Civitates, oppida et possessiones, cum numero domorum et presbyterorum parochia fungentium, ac non fungentium, tempus item, quo quis presbyter parochia fungi capit exhibens, secundam prosecus, in quos Comitatus Bacsiensis partiri solet, ac Cohortis¹⁷ Nassadistarum Districtum, qua jurisdictioni militari subjacentem, elaborata.

Nomina Locorum cum Nominibus et Cognominibus Presbyterorum	Numerus Domorum	Presbyteri		Tempus Obtentae Parochiae
		Fungentes	Non fungentes	
In Processu Superiori Comitatus Bacsiensis				
1. Oppidum Baja <u>ubi penes Ecclesiam S. Nicolai</u> Theodor Popovits Protopresbyter Bajensis Joanes Balaitszky <u>penes Ecclesiam B[eata] V[ergine] M[aria]</u> Joannes Popovits Jephthimius Nicolits	178	1 1 1	1 1	20 ^a Maii 1753. 9 ^a September 1761. 1 ^a Januarii 1764. 1 ^a Julii 1768.
2. Possessio Rigycza Michael Steffanovits* Marcus Preradovics Cyrillus Milloschevits	120	1 1	1	25 ^a Martii 1742. 18 ^a Maii 1745. 6 ^a November 1768.
3. Possessio Stanicity Petrus Gruits Nityiphor Petrovits Thimotheus Szelyakovits Gregorius Borgyosky Cyrillys Stojanovits	113	1 1	1 1 1	25 ^a Martii 1743. 8 ^a Junii 1746. 11 ^a December ¹⁸ 1754. 25 ^a Februarii 1759. 30 ^a Martii 1760.

¹⁷ У другом тексту пише *ac Legionis*.

¹⁸ У другом опису је септембар.

4. Possessio Szivacz	281			
Vladislaus Raics cum filio aeque Presbytero		1		16 ^a December 1729.
Dragoil Popovits			1	20 ^a December 1759.
Joannes Popovits		1		15 ^a Aprilis 1737.
Miroszav Veszelinovits cum filio aeque Presbytero			1	25 ^a December 1740.
Joanne Popovits			1	1 ^a Januari 1765.
Michael Joannovits			1	23 ^a December 1749.
Petrus Raits			1	29 ^a Junii 1753.
Manuel Kostics		1		14 ^a Aprilis 1754.
Petrus Mirits			1	13 ^a Augusti 1756.
Andreas Szimits			1	30 ^a October 1757.
Lazar Popovits			1	30 ^a Martii 1759.
Joachim Joanovits			1	22 ^a Augusti 1764.
Nestor Vlaschkality			1	9 ^a Januari 1766.
5. Possessio Stapar	236			
Arsenius Popovits			1	26 ^a December 1747.
Michael Popovits		1		10 ^a Julii 1756.
Basilius Katanics			1	19 ^a Julii 1756.
Michael Popovits		1		20 ^a Martii 1764.
Georgius Popovits		1		10 ^a Julii 1770.
6. Possessio Brestovacz	150			
Michael Popovits		1		10 ^a Maii 1752.
Paulus Georgievits			1	12 ^a December 1753.
Alexius Brkits		1		5 ^a October 1757.
Thimotheus Popovits			1	1 ^a May 1761.
Basilius Maximovits			1	4 ^a Aprilis 1763.
Petrus Popovits			1	6 ^a December 1766.
7. Possessio Miletics	160			
Adam Tyoszity			1	7 ^a Maii 1752.
Basilius Miletics		1		2 ^a December 1759.
Basilius Joannovits			1	10 ^a Januari 1760.
Petrus Lukits			1	15 ^a Augusti 1764.
Basilius Szabadus		1		23 ^a Aprilis 1767.
In Processu Inferiori				
8. Possesio Baisa	39			
Jacobus Michailovits		1	1	26 ^a Maii 1767.
Nicolaus Susits				26 ^a Maii 1767.
9. Possesio Kula	251			
Michael Schivkovits		1		29 ^a Augusti 1735.
Daniel Popovits		1		29 ^a October 1757.
Stephanus Michailovits			1	20 ^a Februarii 1760.
Sava Kompanits			1	2 ^a Julii 1767.
Jacobus Isaakovits		1		21 ^a Februarii 1769.

10. Possessio Lality	134			
Synaith Popovits		1		8 ^a December 1737.
Alexius Nedelkovits			1	24 ^a November 1759.
Ephrem Lukits		1		14 ^a December 1763.
Petrus Paulovits			1	30 ^a Junii 1767.
11. Possessio Parabuty	111			
Marcus Joannovits			1	10 ^a Junii 1745.
Andreas Gruits		1		26 ^a December 1753.
Lazar Joanovits			1	21 ^a November 1761.
Nestor Petrovits*		1		10 ^a Julii 1770.
12. Possessio Deronye	126			
Stephanus Mihailovits			1	21 ^a Maii 1721.
Lazar Novakovits			1	9 ^a Maii 1750.
Basilius Popovits		1		26 ^a Maii 1751.
Gregorius Georgievits*		1		15 ^a Augusti 1766.
13. Possessio Pivnicza	145			
Demetrius Karanovits			1	2 ^a Januari 1740.
Georgius Obrenovits			1	25 ^a Martii 1750.
Moyses Schivityevits		1		20. Februarii 1763.
Petrus Triffonovits			1	9 ^a Maii 1762.
Petrus Panits		1		30 ^a Januari 1765.
Nicolaus Belyanin			1	2 ^a Februarii 1766.
14. Possessio Despot Szent Ivan	130			
Stephanus Popovits			1	6 ^a December 1734.
Georgius Popovits			1	20 ^a December 1744.
Sava Gruits		1		19 ^a Julii 1756.
Simeon Gregorievits		1		15 ^a Aprilis 1762.
Joannes Popovits			1	23 ^a Aprilis 1762.
Cosma Bulits			1	25 ^a Martii 1764.
Athanasius Vujkovits			1	12 ^a October 1765.
15. Possessio Szilbas	109			
Illia Schivkovits		1		4 ^a Aprilis 1735.
Cyrillus Maximovits			1	21 ^a Maii 1747.
Daniel Markovits			1	28 ^a Aprilis 1758.
Ignatius Nikolits*		1		26 ^a December 1765.
16. Possessio Paraga	103			
Stephanus Szavits			1	9 ^a Augusti 1758.
Georgius Joannovits			1	25 ^a November 1760.
Moyses Praeradovits		1		9 ^a Maii 1765.

17. Possessio Tovarissovo	127			
Michael Gabrilovits		1		20 ^a December 1741.
Protopresbyter Palankiensis				
Ilia Miloszavlevits*		1		20 ^a Aprilis 1755.
Lazar Joannovics			1	9 ^a Augusti 1758.
Chariton Popovits		1		9 ^a Aprilis 1759.
Nityiphor Pivarszky			1	29 ^a November 1759.
Procopius Theodorovits			1	11 ^a Julii 1762.
Andreas Stojkovits			1	12 ^a December 1763.
18. Possessio Obrovacz	126			
Alexius Schivkovits		1		14 ^a September 1750.
Gabriel Radivojevits*		1		24 ^a November 1761.
Petrus Joannovits			1	25 ^a Martii 1763.
19. Possessio Palanka	419			
Sava Markovits		1		14 ^a Augusti 1743.
Theodor Batslity		1		14 ^a November 1757.
Gregorisu Protits		1		30 ^a November 1757.
Joannes Savits*		1		23 ^a Aprilis 1763.
Abrahamus Jerkovits			1	20 ^a Augusti 1765.
Theodor Rupits			1	25 ^a Martii 1767.
Basilius Szimits			1	10 ^a Aprilis 1767.
20. Possessio Cseb	115			
Ilia Joannovics		1		15 ^a Augusti 1747.
Gabriel Joannovics*		1		12 ^a November 1753.
Michael Marianovics			1	1 ^a September 1760.
21. Possessio Kulpin	105			
Joannes Vukovits			1	24 ^a November 1745.
Joannes Nesits			1	26 ^a Oktober 1757.
Simeon Popovits		1		6 ^a December 1763.
22. Possessio Petrovacz	40			
Schivan Milutinovits		1		2 ^a Aprilis 1732.
Philippus Aresnovits			1	1 ^a Maii 1761.
23. Possessio Begecs	105			
Nestor Ninkovits		1		15 ^a November 1751.
Stephanus Szimits			1	11 ^a Maii 1763.
Georgius Nedits			1	21 ^a November 1763.
24. Possessio Glosan	95			
Stephanus Krestits		1		1 ^a Maii 1761.
Petrus Radivojevics			1	12 ^a September 1760.
25. Oppidum Futok	461			
Athanasius Bosity		1		2 ^a Februarii 1769.
Stephanus Gregorievits		1		2 ^a Februarii 1769.
Petrus Nikolits		1		2 ^a Februarii 1769.

26. Possessio Piros	85			
Zacharius Veszelinovits Michael Veszelinoviis		1	1	13 ^a Maii 1758. 9 ^a Julii 1759.
27. Possessio Kiszacs	110			
Leontius Popovits Paulus Miladinovits		1	1	8 ^a September 1757. 21 ^a November 1757.
28. Possessio Sove	82			
Georgius Poppovits Maxim Popovits Georgius Krestits Leontius Popovits Basilius Stanimirovits			1 1 1 1 1	2 ^a Januari 1749. 1 ^a Januari 1750. 8 ^a October 1757. 2 ^a Aprilis 1758. 26 ^a Maii 1766.
29. Possessio Kuczura	65			
Stephanus Miladinovits Abraham Gajnovits Cosma Georgievits			1 1 1	14 ^a Aprilis 1732. 4 ^a Junii 1756. 11 ^a December 1756.
30. Possessio Ker	141			
Sava Stojsits Paulus Negovanovits Gabriel Botits Moyses Maximovits Josephus Noviczky		1 1	 1 1 1 1	23 ^a December 1742. 25 ^a Martii 1749. 11 ^a December 1756. 11 ^a December 1756. 1 ^a November 1765.
31. Possessio Verbacz	243			
Lucas Szeclulits Petrus Doviarszky Simeon Radosavlevits Michael Radovanovits Joanes Schivanovits Paulus Alargits Athanasius Gagits		 1 1 1	1 1 1 1 1	24 ^a Maii 1733. 30 ^a Junii 1743. 25 ^a Julii 1745. 1 ^a Januari 1752. 26 ^a Martii 1752. 10 ^a Julii 1756. 7 ^a Februarii 1764.
32. Possessio Temerin	183			
Joannes Miodragovits Theodor Szavits Paulus Popovits Stephanus Ostoits Basilius Schivanovits		 1 1	 1 1 1	3 ^a September 1737. 3 ^a November 1757. 26 ^a December 1760. 28 ^a Februarii 1764. 1 ^a Januari 1766.
In Coronali Districtu Tybiscano				
33. Possessio Szent Tamas	310			
Cosma Popovits Marcus Popovits Sava Popovits Basilius Debellyak Athanasius Theodorovits		1 1 1	 1 1 1	11 ^a Maii 1743. 11 ^a Maii 1743. 26 ^a Arpilis 1747. 9 ^a Aprilis 1759. 16 ^a Aprilis 1770.

34. Possessio Turia	88			
Thimotheus Joannovits Joannes Obradovits Ilia Joczity		1	1 1	2 ^a Julii 1761. 26 ^a Aprilis 1767. 8 ^a Januari 1768.
35. Possessio Fölldvar	108			
Paulus Stojadinovics Maxim Popovits Michael Szekulits*		1 1	1	1 ^a Aprilis 1745. 8 ^a Maii 1748. 21 ^a November 1763.
36. Oppidum Vetus Becse	313			
Georgius Sivkovits Georgius Velimirovits Michael Boschovics Lucas Petrovits Moyses Joannovics Cosma Klyaics		1 1 1 1	1 1 1 1	7 ^a Julii 1745. 8 ^a November 1745. 31 ^a Martii 1748. 9 ^a Martii 1756. 9 ^a Maii 1766. 6 ^a December 1769.
37. Possessio Petrovo Szello	183			
Joannes Popovits Sava Martity Ilia Vukosavlevits Thimotheus Kunits		1 1	1 1 1	25 ^a Martii 1745. 10 ^a December 1756. 12 ^a Martii 1766. 17 ^a December 1766.
38. Possessio Moholly	225			
Nicolaus Popovits Protopresbyter Szegediensis Michael Joannovics Georgius Karakasevits Theodor Popovits*		1 1 1	1	14 ^a Januari 1764. 20 ^a Augusti 1757. 5 ^a Aprilis 1759. 6 ^a Januari 1766.
39. Possessio Ostrovo	147			
Theodor Popovits Paulus Popovits Stephanus Milutinovits Basilius Popovits Theodor Joannovics		1 1 1	1 1 1	14 ^a Februarii 1760. 1 ^a Januari 1761. 8 ^a September 1761. 30 ^a Aprilis 1766. 6. Maii 1766.
40. Oppidum Szentá	148			
Procopius Popovits Ignatius Nicolits Ilia Petrovits		1 1	1	28 ^a Maii 1748. 8 ^a September 1757. 9 ^a December 1758.
41. Oppidum Kanisa	88			
Joannes Steffanovits Theodor Nikolits		1	1	20 ^a Julii 1753. 15 ^a Augusti 1761.

42. Possessio Martonos	173			
Christophor Georgievits		1		25 ^a Julii 1732.
Joannes Stojanovits		1		7 ^a November 1743.
Roman Bosits			1	29 ^a Maii 1759.
Joannes Stojits			1	2 ^a Januari 1761.
Athanasius Popovits			1	4 ^a Januari 1761.
Liberæ Regiæ Civitates				
43. Neoplanta ubi fungentes Presbyteri	944			
<u>penes Ecclesiam S. Georgii</u>				
Andreas Nikolits		1		23 ^a Maii 1739.
Protopresbyter Neoplantensis				
Abrachamus Blagoevits		1		15 ^a Augusti 1754.
Joannes Abrahamovits		1		18 ^a Martii 1756.
Gabriel Popovits		1		19 ^a Junii 1756.
Theodor Stojanovits		1		30 ^a Julii 1761.
Thomas Pesity		1		14 ^a Februarii 1770.
<u>penes Ecclesiam S. Nicolai</u>				
Simeon Mihaillovits		1		10 ^a Augusti 1757.
Abrahamus Petrovits		1		25 ^a Martii 1758.
<u>penes Ecclesiam B[eata] V[ergine] M[aria]</u>				
Theodosius Miroszavlevics		1		5 ^a Augusti 1741.
Michael Ostoics		1		4 ^a December 1754.
<u>penes Ecclesiam Trium Hierarcharum</u>				
Joannes Radanovits		1		4 ^a Junii 1753.
Basilius Popovits		1		15 ^a Augusti 1755.
Basilius Pamukovits		1		1 ^a Martii 1764.
Stephanus Stojanovics		1		18 ^a Januari 1765.
44. Zomborinum	830			
<u>penes Ecclesiam S. Georgii</u>				
Christophorus Popovics		1		1 ^a Maii 1748.
Protopresbyter Zomboriensis				
Sava Szedoglavits		1		30 ^a Januari 1743.
Joannes Maschirevits		1		13 ^a Augusti 1756.
Michael Radojevits		1		15 ^a Augusti 1761.
Stephanus Terencsevics		1		15 ^a Augusti 1761.
Theodor Nikolits		1		21 ^a November 1768.
<u>penes Ecclesiam S. Joannis Baptista</u>				
Gabriel Szavics		1		10 ^a Aprilis 1753.
Georgius Popovits		1		13 ^a Augusti 1756.
Demetrius Popovits		1		5 ^a Martii 1759.

45. Segedinum	143			
<u>penes Ecclesiam S. Nikolai</u> Joannes Popovits Michael Schivanovics		1 1		8 ^a Junii 1741. 26 ^a December 1770.
<u>penes Ecclesiam S. Michaelis Archangeli</u> Joannes Ostoics		1		30 ^a Junii 1766.
46. Coronale Oppidum Sz. Maria	259			
Basilius Popovics Joannes Petrovics Thimotheus Popovits Michael Popovics		1 1 1	1	3 ^a Augusti 1758. 6 ^a Aprilis 1763. 13 ^a Junii 1763. 18 ^a Januari 1766.
47. Oppidum Agrida in Comitatu Hevessiensis	80			
Gabriel Krestics, cum Capellano pro nunc vacante.		1		16 ^a October 1772.
In Cohorte Nassadiszarum				
48. Possessio Superior Kovilly	155			
Petrus Joannovics Petrus Schivanovics Basilius Markovits Athanasius Philipovics		1 1	1 1	25 ^a Augusti 1742. 15 ^a Junii 1745. 8 ^a Junii 1763. 4 ^a Februari 1769.
49. Possessio Inferior Kovilly	113			
Basilius Gladikoszity Petrus Radovanovits		1	1	18 ^a October 1758. 4 ^a October 1761.
50. Possessio Katty	140			
Simeon Vladisavlevits Protopresbyter Schablyensis Simeon Paulovits Gregorius Vladisavlevics		1 1 1		6 ^a Maii 1731. 30 ^a Junii 1750. 15 ^a Junii 1763.
51. Possessio Gardinovcze	54			
Joannes Ivkovits Petrus Popovits		1	1	13 ^a Maii 1759. 15 ^a Augusti 1770.
52. Possessio Schablya	169			
Abrahamus Rigycsky Ilia Gerits Maxim Popovits		1 1	1	25 ^a Martii 1761. 25 ^a Martii 1761. 15 ^a Augusti 1770.
53. Possessio Szent Ivan	84			
Nicolaus Plavschin Thimotheus Theodorovics Cosma Pacsarity Philippus Maximovits		1	1 1 1	1 ^a Januari 1747. 2 ^a October 1757. 25 ^a Martii 1763. 2 ^a Februari 1764.

54. Possessio Villova	44			
Theodor Barjaktarovics		1		28 ^a Junii 1767.
55. Possessio Csuruk	234			
Petrus Szekulits		1		24 ^a Maii 1734.
Joannes Drasity		1		7 ^a Jilii 1742.
Aresnius Popovits		1		14 ^a November 1757.
Michael Vlahovits			1	24 ^a Junii 1765.
Arsenius Nikolits			1	15 ^a Augusti 1770.
56. Possessio Gospodyncze	79			
Michael Dejanovics		1		25 ^a Martii 1753.
Philippus Tuczakovics			1	14 ^a Februarii 1762.
Maxim Dobanovacsky			1	23 ^a Aprilis 1765.
Andreas Dobanovacsky			1	20 ^a Julii 1766.
57. Possessio Moschorin	112			
Kreszta Panteleimonovits		1		15 ^a Aprilis 1737.
Basilius Scivkovits			1	27 ^a December 1748.
Jacobus Joannovics			1	21 ^a Julii 1751.
58. Possessio Tittel	163			
Arsenius Popovits		1		8 ^a Julii 1737.
Moyses Popovits		1		20 ^a Aprilis 1760.
59. Possessio Lok	35			
Michael Popovits		1		13 ^a Maii 1757.

Neoplanta, die 21^a Martii 1773.

Moses Putnik, m[anu] pr[oprio]
Ep[isco]pus

(АЧАҢҢК, МП"А", 1773/375)

II

Нови Сад, 21. март 1773. године.

Списак парохијалних свештеника Бачке епархије који су умрли или напустили парохијалну службу у периоду од 1770. до почетка 1773. године.

Tabella

[--]s Graeci Non Uniti Ritus presbyteros, qui a 1770mo [usq]ue praesentem infrascriptum annum, in Dioecesi Bacsiensi, [sive] per defectum, sive alias, parochias vacuas reliquerunt.

[Poss]essio Kula	
Gabriel Scivkovics mortuus	5 ^a Aprilis 1770.
Paulus Poppovics mortuus	2 ^a Julii 1772.
Possessio Pivnicza	
Joannes Mirkovics ¹⁹ mortuus	17 ^a Januarii 1773.
Possessio Palanka	
Joannes Schevics mortuus	26 ^a Februarii 1771.
Oppidum Futok	
Stephanus Nikolits Protopresbyter	
suocepit monachatum in Monasterio Kovillii	8 ^a Aprilis 1772.
Gabriel Krestics pro parcho ordinatus Agriam	16 ^a Octobris 1772. ²⁰
Thimotheus Joannovics mortuus	9 ^a Decembris 1771.
Possessio Kiszacs	
Philemon Alexievics ex Dioecesi Aradiensis	
ad requisitionem Domini Terrestris ante unum	
annum veniens, eorum rediit	31 ^a Julii 1771.
Possessio Kuczura	
Stephanus Poppovics mortuus	16 ^a Septembris 1770.
Possessio Ker	
Jakobus Radoszavlevics mortuus	27 ^a Januarii 1773.
Possessio Temerin	
Cyrillus Miodragovics mortuus	13 ^a Februarii 1771.

¹⁹ У другом препису Markovics.

²⁰ У другом препису наведена је 1770. година.

Possessio Szent Tamas Petrus Radivojevics mortuus Petrus Deveceseracs mortuus	10 ^a Martii 1771. ²¹ 23 ^a Augusti 1772.
Possessio Petrovo Szello Joannes Vassilievics factus monachus in Monasterio Kovilly	15 ^a Augusti 1772.
Possessio Moholy Joannes Poppovics protopresbyteratum et parochiam ob aetatem, et gravitatem corporis resignavit	1 ^a Junii 1772.
Civitas Neoplanta Cyrillus Novakovics mortuus Jacobus Milovanovics mortuus	23 ^a [-----] 2 ^a No[vembris ----]
Civitas Szegedinum Theodor Veszelinovics mortuus	23 ^a No[vembris ----]
Possessio Gardinovcze Simeon Ranissavlevics Anno 1770. resignans parochiam, mortus est.	13 ^a Januarii [----]
Possessio Csuruk Demetrius Vlahovics suscepit monachatum in Monasterio Kovilly.	25 ^a Januarii 1771.

Neoplanta, die 21^a Marty 1773.

Moses Putnik m[anu] pr[orpio]
Ep[isco]pus

(АСАНУК, МП”Б”, 1773/78)

²¹ У другом препису наведена је 1772. година

III

[Нови Сад, јануар 1774. године]

Списак њарохијалних свештеника Бачке епархије који су умрли њосле марта 1773. године.

Ad Tabellam Sub [//]²²

[De]scriptioni Dioecesis Bacsiensis locorum parochiali[a] et presbyterorum, Exellentissimo Archi-Episcopo et Metropolitae Domino condam Joanni Georgievits [die] 27^a Martii 1773. praesentata advolutam, adduntur sequentes demortui sacerdotes.

Possessio Szivacz

Petrus Mirics mortuus

21^a November 1773.

Joannes Popovics mortuus

7^a December 1773.

Oppidum Futok

Stephanus Grigorievics mortuus

3^a Januarii 1774.

Civites Neoplanta

Joannes Abrahamovics mortuus

21^a Julii 1773.

(АСАНУК, МП"Б", 1773/78)

²² Овде је написан знак који се често користио да означи допуну текста. Нисмо могли да га пренесемо из техничких разлога.

THE EPARCHY OF BAČKA IN THE SOCOND HALF OF 18TH CENTURY:
THE REFORM OF PARISHES

by

Isidora Točanac Radović
The Institute of History, Belgrade
36/II Knez Mihailo Street, Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: isidora.tocanac@iib.ac.rs

SUMMARY: In the early 70's of the 18th century, Habsburg authorities started a process of size equalization of orthodox parishes in the Metropolitanate of Sremski Karlovci. According to the applied principle, one parish should cover at least 100 houses, and there should be only one priest. This meant reducing the total number of orthodox priests. The process of reshaping orthodox parishes and reducing the number of priests lasted a long time. It was not an easy task and it was accompanied with many problems. Bishop Mojsije Putnik, for example, made not one, but two descriptions of new parish organization in the Eparchy of Bačka. In cover letter to Metropolitan Jovan Georgijević, Bishop explained all the problems he faced with. He pointed to the decision by which priests would keep the parochial services according to their conscience, respecting the opinion of protopriests and archimandrite Jovan Rajić. The criterion for the decision were the ability to perform the duties, moral qualities and knowledge of priests. However, Bishop hesitated about the position of then priests, and because of that two descriptions of the Eparchy of Bačka were made in 1773. Several descriptions of parishes and clergy, made from 1769 to 1797, are preserved and allow us today to compare the data for the territory of the Eparchy of Bačka. This paper compares the information about clergy and parishes, before and after the reduction forced by the authorities. While the number of the orthodox settlements and the houses increased over time, the number of priest, especially those in active service, declined.

Episcopacy of Back (1769–1797).

	N° of Settlements	N° of Houses	N° of Priest		
			in active service	supernumerary	in total
1769.	59	9.693	258	2	260
1773.	59	10.309	133	114	247
1777.	-	10.457	112	122	234
1797.	62	12.747	120	10	140

This paper also presents the document *Descriptio Dioecesis Bacsiensis*, written by Bishop Mojsije Putnik in 1773, and two lists with the names of priests who have died or left the service from 1770 to 1774.

KEYWORDS: Eparchy of Bačka, Orthodox Parishes, Orthodox Clergy, Bishop Mojsije Putnik, Metropolitanate of Sremski Karlovci, Serbs, Habsburg Monarchy, 18th century.

Нино Делић

ПРАВОСЛАВНО СТАНОВНИШТВО ДАЛМАЦИЈЕ ПРЕМА ПОПИСИМА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ (1835–1850)

САЖЕТАК: Рад је посвећен презентацији и анализи статистичких података о броју и размештају православног становништва Далмације у периоду 1834–1850. према до сада углавном некоришћеним пописима/шематизмима Српске православне цркве. Подаци су доступни за 12 година (1835, 1840–1850) и информичу о броју православних житеља у читавој покрајини и према нижим црквеним управним областима (дистрикти, парохије). На темељу извора могуће је и реконструисати управни систем Српске православне цркве, јурисдикциона подручја појединих парохија и њихове промене.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: православно становништво, Далмација, шематизми, пописи, статистика, 19. век, демографија

* * *

Историографија је препознала демографска истраживања као одличан инструмент за квалитетнији увид у услове живота, навике и обичаје становништва или етничке и социјалне групе на одређеном простору. Проучавање историје српског народа у Далмацији током аустријске власти (1797–1806, 1815–1918) немогуће је без сагледавања основних података о броју и размештају припадника истог у датој области. За период прве половине 19. века информације таквог карактера доста су оскудне. Коришћењем сачуваних пописа/шематизама Српске православне цркве у Далмацији могуће је унеколико попунити празнину и заинтересованој јавности понудити до сада углавном непознате и квалитетне статистичке податке неопходне за даљи научноистраживачки рад. На темељу расположивих информација представљен је преглед промене броја православног становништва по дистриктима и парохијама Епархије далматинске са годишњим стопама раста.

ИЗВОРИ

Далмација је према одредбама Бечког конгреса 1815. дефинитивно припала Хабзбуршкој монархији и остала у њеном поседу као посебна круновина све до пропасти царства 1918. Православно, махом српско, становништво области било је са верског аспекта организовано у посебној Епархији далматинској, која је јурисдикционо потпадала под Карловачку митрополију, врховну верско-политичку организацију српског народа у Хабзбуршкој монархији. Митрополија је у складу са својим потребама и интересима спорадично водила евиденцију верника са простора читавог царства. У ту сврху локалне црквене власти биле су дужне да по захтеву или самоиницијативно достављају податке о броју верника, свештеника, цркава или других статистичких информација управи у Сремским Карловцима.¹ Најранији документ овакве врсте којим располажемо чува се у Архиву САНУ у Сремским Карловцима (АСАНУК) под насловом „Списаније свештенства, народа, парохија епархије Далматинске” и датира из 1835. Руком писан, састављен је на тражење Митрополије и садржи податке о броју верника, свештеника (са именом), цркава (са именом), за све парохије у епархији појединачно.² Целокупан број православних објавио је академик Славко Гавриловић 1973. године.³ Веома слични (али не у потпуности идентични) подаци за исту годину објављени су у *Србско-далматинском алманаху*.⁴ У каснијем периоду епархија је очигледно слала сличне извештаје веома често, и приступила њиховом публикавању у штампаној форми са још већим обимом информација.⁵ Народна библиотека Србије чува у својим депоима укупно 10 примерака професионално штампаних статистичких прегледа православне цркве у Далмацији (*Шематизама*) који су излазили сукцесивно у периоду 1840–1849. Штампани су на италијанском језику и садрже преглед православног свештенства (са именима свештеника, датумима рукоположења итд.), парохија (са припадајућим местима), број верника, број и имена

¹ Архив САНУ у Сремским Карловцима богат је изворима статистичког карактера. Историчар Славко Гавриловић, Владан Гавриловић и други публиковали су велик број таквих извештаја.

² АСАНУК МПА „А” 1836/461

³ Славко Гавриловић је верно пренео у документу садржани сумарни број 71426 православних душа. Збир свих колона, међутим, износи 71684. С. Гавриловић, Сумарни попис православних Карловачке Митрополије 1821. године, *Зборник за историју Мајице српске*, 7 (1973), 129–133.

⁴ За неке парохије у алманаху недостају средње цифре, неколико бројева се не подударују и укупни збир овде износи 71455, док је према документу из архива он 71684. *Србско-далматински алманах*, 2 (1837), 113–119.

⁵ О томе сведочи писмо упућено Митрополиту Рајачићу од епископа Јеротеја Мутибарића (датирано 6. 3. 1846) у којем стоји да се са писмом шаље и „шематизам” који, међутим, нисмо пронашли у архиву. АСАНУК МПА „А” 1846/140.

ђака богословије у Задру.⁶ Овакви шематизми су очигледно били слати и Митрополији уместо до тада руком исписаних пописа.⁷ Неке податке о броју верника и имена надлежних свештеника по парохијама у 1840. објавио је Петар Олуић 1971. године.⁸ За потребе овог рада коришћен је и знатно познатији попис Епархије далматинске из 1850, који је објављен у *Србско-далматинском маџазину*.⁹ Поменути алманах/маџазин излазио је као часопис од 1837. и у многим издањима садржи драгоцене статистичке податке, који очигледно потичу од црквених власти.

ПРАВОСЛАВНО СТАНОВНИШТВО ДАЛМАЦИЈЕ 1835–1850.

Статистика и техничке могућности тога времена нису биле на нивоу какав је данас уобичајен. Немар, методолошка неусклађеност, недостатак информација и непостојање данас уобичајених помагала условили су засигурно већи број грешака са којима је неопходно рачунати приликом употребе статистичких докумената из 19. века.¹⁰ Извори коришћени за овај рад садрже детаљне податке о броју православних житеља по парохијама и дистриктима али не и појединим селима (осим у случају за 1850). Од изузетне важности је сагледавање јурисдикционих подручја појединих парохија, пошто је временом очигледно долазило до честих и већих промена (посебно 1848) иако су имена парохија остајала иста. Када се то не би узимало у обзир, поређењем броја становника за поједине парохије у различитим годинама стварала би се погрешна слика о демографским процесима који су се тамо дешавали. Потребно је нагласити да у Далмацији многобројна насеља са православним становништвом нису

⁶ Све до 1845. шематизме је штампала штампарија браће Батара а од наведене године штампарија Демарки-Руђер. Шематизми се чувају у Посебним фондовима Народне Библиотеке Србије: *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito in tutta la Dalmazia ed Istria per l'anno 1840*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito in tutta la Dalmazia ed Istria per l'anno 1841*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1842*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1843*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1844*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1845*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1846*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1847*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1848*, Zara; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito della Dalmazia ed Istria per l'anno 1849*, Zara.

⁷ Види напомену 5.

⁸ Чланак не садржи податке за Боку. П. Олуић, *Свештенство епархије далматинске, Срби и православе у Далмацији и Дубровнику*: алманах, Загреб 1971, 43–50.

⁹ Овај попис је детаљнији од осталих јер садржи и податке о броју верника по појединим насељеним местима парохија. *Србско-далматински маџазин* 15 (1850), 14–42.

¹⁰ Многи сумарни бројеви у оригиналним изворима коришћеним за овај рад погрешно су сабрани тако да је било неопходно исправити их како би прорачуни били тачни.

припадала искључиво једној парохији. Различити делови истог насеља јурисдикционо су потпадали под различите парохије, што додатно отежава контролу израчунатих података, пошто није могуће утврдити промене у јурисдикцији и на нивоу појединих домаћинстава. Помало несређено стање било је приметно и савременицима.¹¹ Недостаци статистике 19. века и остали поменути проблеми остављају могућност да су подаци у нашим анализама у неким случајевима неусклађени.¹²

Епархија далматинска према попису за 1835. била је организована у укупно 13 Надзиратељстава (Задарско, Бенковачко, Скрадинско, Кистањско, Стрмичко, Книнско, Шибеничко, Драговићко, Дубровачко, Каstellновско, Которско, Будванско и Истарско). Касније су парохије регруписане у 14 Дистриката (Шематизми на италијанском језику ове управне целине називају Дистриктима док *Србско-галмајински маџазин* користи и назив Покрајине): Задарски, Обровачки, Скрадински, Кнински, Дрнишки, Шибенички, Сињски, Имотски, Неретвански, Дубровачки, Каstellновски, Которски, Будвански и Истарски). Систем се није мењао све до 1846, када је спроведена управна реорганизација којом су формирана још два нова дистрикта (Бенковачки и Врлички), и парохије су нешто другачије распоређене.

Промене у јурисдикцији појединих парохија заједно са бројем верника за читав период представљамо у табеларној форми:

¹¹ Да ни књиге православних парохија нису биле вођене баш како треба сведочи критика на њихов рачун од Ђорђа Николајевића. Изгледа да Епархија далматинска није по аутоматизму брисала поунијаћене из својих парохијских књига. *Србско-галмајински маџазин* 15 (1850), 13–14; К. Милутиновић, *Војводина и Далмација 1760–1914*, Нови Сад 1973, 33.

¹² То вреди посебно за Дрнишки дистрикт од 1848. Детаљније у напомени која се односи на поменути дистрикт у Табели 1.

Табела 1. Број верника и јурисдикција парохија Епархије далматинске 1835–45.¹³

Бр.	Надзир./ Дистрикт		Парохија	Насеља ¹⁴	Број верника						
	1835	1840/45			1835	1840	1841	1842	1843	1844	1845
1	Задарско/и		Задар	Задарь	367	371	368	388	411	418	423
2			Смоковић	Смоковић, Мурвица, Пољица, Црно, Земуникъ	720	822	843	865	909	930	920
3			Ислам	Ислам-Грчки, Ислам--Латински, Суваре, Веляни, Кашић; од 1840: Радовињ, Трлюге, Поседарь, Под-градиномъ, Рупаль ¹⁵	596	681	788	788	804	768	957
4			Мирање	Мирань, Запужань, Ягодня горня, Ягодня долня, Полача, Лишане, Тинь; од 1840: Какма	741	891	891	837	869	907	945
5			Церање	Церань, Пристегъ, Врана, Радашиновцы	526	518	524	560	580	590	610
6	Бенковачко (Обровачки 1840–45)		Обровац	Обровацъ, Затонъ, Мушковцы, Крушево, Трибанъ	425	443	459	483	488	493	500
7			Билишане	Билишане, Мушковцы, Зеленградъ	1007	1131	1128	1129	1179	1186	1210
8			Жегар	Жегарь	1105	1212	1207	1207	1267	1291	1315
9			Крупа	Крупа, Голубић	605	686	791	849	862	828	834
10			Бјелина	Бълина, Парчић, Медвије; само 1835: Модрино-село ¹⁶	401	892	891	891	923	926	962
11			Карин	Каринь, Поповић	971	1015	1020	1031	1065	1104	1124
12			Кула Атлагић	Кула-Атлагић, Корлатъ, Растевић; од 1842: Кличевица	451	518	547	547	576	585	600
13			Биљане	Биљане горњ, Корлатъ, Смилчић, Надинь, Биљане долњ, Трлюге	722	816	808	808	821	815	840
14			Бенковац	Бенковацъ, Буквић, Перушић; од 1840: Булић	618	604	644	674	700	732	750

¹³ Извори: АСАНУК МПА „А” 1836/461; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito in tutta la Dalmazia ed Istria per l'anno 1840–46*.

¹⁴ Имена насеља наведена су старим правописом због бољег препознавања. У шематизмима на италијанском језику имена насеља писана су латиницом у италијанизованом облику, што често ствара потешкоће у идентификацији. Насеља наведена на почетку била су део парохије читав период. За сва касније придодата или одузета насеља наведене су и године на које се промене односе.

¹⁵ До 1842. насеља *Поседарь* и *Под-градиномъ* уписивана су као једно. Од наведене године одвојено.

¹⁶ Насеље *Модрино-село* се помиње од 1840. као саставни део парохије *Петрова-црква*.

15	Скрадински	Коларине	Коларине	176	194	194	188	194	206	212	
16		Бргуд	Бергудъ, Козловацъ; само 1835: Булић; од 1840: Брушка	478	556	556	572	594	594	604	
17		Добропольци	Добропольцы, Островица, Жажвић, Међаре, Морполача, Вукшић, Гоишић; од 1840: Драгишић	765	783	799	792	830	820	831	
18		Ђеверске	Ђеверске, Вариводе; од 1840: Међаре	804	963	965	963	986	1005	1045	
19		Брибир	Брибиръ, Крњуе, Какань	446	515	523	579	590	571	580	
20		Братишковци	Братишковцы, Пластово, Какань, Ићево, Велика-глава, Сонковић, Дубравице, Рупе, Смрдель, Ждрапань, Чистамала; само 1835: Гахелези, Горице, Грачаць, Клань, ? ¹⁷	1467	1600	1605	1630	1690	1657	1683	
21		Скрадин	Скрадинъ, Носъ (или Калицы)	456	478	491	517	530	483	496	
22	Киставско	Клиски	Кистање	Кистањ, Ивошевцы, Руделе, Богетић, Мратово, Оклай; од 1840: Сукновцы	2219	2276	2298	2298	2378	2397	2458
23			Петрова црква	Биовичино-село, Колашаць, Нунић; од 1840: Модрино-село	2069	1320	1310	1310	1370	1368	1330
24			Ервеник	Ервеникъ	1320	1461	1466	1466	1500	1529	1557
25			Мокро Поље	Мокрополь	841	875	815	815	840	815	908
26			Радучић	Радучић	501	507	516	516	530	530	544
27			Пађене	Пађене, Охестово	995	1056	1080	1080	1120	1125	1167
28			Стрмичко	Клиски	Отон	Отонъ, Бендеръ, Радильваць	1058	897	906	906	935
29	Плавно	Плавно, Радильваць			1790	1757	1747	1747	1778	1803	2089
30	Стрмица	Стрмица, Комалић			1107	1035	1042	1042	1094	1140	1162
31	Голубић	Голубић			1343	1264	1289	1289	1395	1388	1445
32	Жарговић	Жагровић, Миликинобрдо			931	1013	1037	1037	1075	1091	1116
33	Клинско	Клиски	Книн	Книнъ, Книнско-поль, Ковачић, Врполь; само 1835: ? ¹⁸	950	925	924 ¹⁹	929	950	925	958
34			Полача	Полача Велика, Полача Мала, Турић	1344	902	905 ²⁰	959	972	988	1005
35			Бискупија	Бискупиа, Лопуже	664	716	728	725	732	735	755
36			Врбник	Врбникъ, Любачъ, Бободоль, Лукарь; од 1840: Книнъ	1417	1487	1461	1458	1463	1480	1464
37			Косово	Шароваць, Марковаць, Орлић, Рађане, Рађе, Уздоль, Рамляни, Звринаць	2572	2704	2640	2675	2684	2654	2690

¹⁷ У извору се помиње још једно насеље које нисмо успели да прочитамо због лошијег рукописа.

¹⁸ Извор помиње још једно насеље које нисмо успели да прочитамо због лошијег рукописа.

¹⁹ У оригиналу је наведено 905 становника. Овај податак знатно више одговара парохији Полача која се налази у непосредној близини. Вероватно се ради о грешци приликом штампања.

²⁰ У оригиналу је наведено 924 становника. Овај податак знатно више одговара парохији Книн, која се налази у непосредној близини. Вероватно се ради о грешци приликом штампања.

38	Шибеничко	Дрнишки	Теплух	Тепло, Съверић, Миочић	580	841	854	854	875	914	954
39			Кањане	Кањане, Кадина-главица, Миочић; од 1845. пише Биочић	736	781	787	786	802	748	758
40			Балке	Балке, Мирловић, Градац; од 1840: Отавице	765	620	633	632	659	649	674
41			Кричке	Кричке, Ружић, Мосећ, Седравнић	295	400	400	400	418	418	432
42			Дрниш	Дрниш, Разваје, Велушић, Житић, Биочић, Штиково	2171	2554	2571	2585	2620	2617	2658
43	Драговичко	Шибенички	Шибеник	Шибеник, Вруљ, Градина, Коньврате, Радонић, Гориш, Данило, Раслина, Рогозница; од 1840: Билице, Сладка-драга	817	808	811	815	830	822	828
44			Врлика	Врлика, Цивљане, Маревац, Котлуша, Читлук, Цетина, Косоре, Кукар, Гориак, Подосое, Маовице; само 1835: Виналић; од 1840: Шушњар, Жежевић	1763	1879	1886	1880	1905	1910	1960
45			Отишић	Отишић	861	872	874	892	930	933	966
46			Драговић	Драговић, Кољане, Лакшац, Дабар, Засеок, Бителић, Боягић, Потрављ	1741	1787	1777	1777	1799	1881	1942
47			Загорје	Дидмо, Сичане, Дугополь, Лучане, Радуна, Зелово, Мућ, Броћанац, Вучевица, Бристеново, Радошић, Убле; само 1835: Радинь; од 1840: Сплеть, Осое, Суачь	991	1053	1037	1035	1043	1036	1052
48	Дубровачко	Имотски	Имотски	Имоскиј, Главина, Пролажац, Црногорцы, Небрижевац, Змиарцы, Свибь, Аржано, Тјорице	852	914	949	945	958	961	984
49			Неретва	Неретва, Метковић, Добрань, Сливно; од 1840: уместо Неретве Опузин, још и Глушцы, Градина; од 1843. опет Неретва уместо Опузина	268	222	236	237	245	245	245
50			Дубровник	Дубровник	363	395	303	383	394	361	355

51	Кастелновско/и	Мојдеж	Мойдежъ; од 1840: Ковачи, Миокусовић	400	415	413	412	420	427	427
52		Ратишевина	Ратишевина; само 1835: Мойдежъ, Сушћепанъ; од 1840: Подпланина, Тртгоръ	206	199	198	203	208	207	190
53		Требесинь	Требесинь, Сушћепанъ	252	278	277	280	286	283	278
54		Мокрине	Мокрине; од 1840: Мокрине горњ, Мокрине долњ, Црлно-брдо	639	679	677	679	689	700	703
55		Камено	Камено; од 1840: Дражевић, Забрђе, Пипери, Нугаль	423	430	430	437	453	436	434
56		Поди	Поди, Брајковина; од 1840: Мельина	460	473	466	478	486	421	448
57		Топла	Топла; од 1840: Игало, Новый, Србина	517	533	524	517	531	522	523
58		Савина	Саввина; само 1835: Кастелновий; од 1840: Србина	222	214	204	206 ²¹	270 ²²	202	197
59		Сасовић	Сасовић; од 1840: Казимиръ	217	232	231	221	233	225	242
60		Ластва и Жљеби	Ластва, Жљеби; од 1840: Преська	317	332	341	366	375	330	335
61		Кути	Кути; од 1840: Руево, Зеленица	512	526	533	527	531	567	526
62		Кумбор	Кумборъ; од 1840: Ђиловићи, Вуиновићи	292	249	253	253	259	259	261
63		Ђеновићи	Ђеновићи; од 1840: Столи	249	239	241	241	252	236	236
64		Баошић	Баошић; од 1840: Заушъ, Грабъ, Подкулина	440	440	468	458	463	464	466
65		Бјела	Бъла; од 1840: Вель-брдо, Клинь	710	720	730	729	748	759	767
66		Јошица	Јошица, Ђурићи, Лепетане; од 1840: Тивагъ	236	269	252	252	262	259	265
67		Крушевица	Крушевица; од 1840: Колиможъ, Репеае, Костаньица	340	357	354	349	359	349	352
68	Которско/и	Морињ	Морињ, Костайница, Лепетани, Липце; од 1840: Морињ долниј, Морињ горниј, Буновићи, Бачочи, Стрпъ, Перастъ	936	938	934	916	907	926	937
69		Убли	Убли	581	586	598	606	613	617	623
70		Кривошије	Само 1835: Кривошије; од 1840: Кнеглазъ, Церовикъ, Унирине, Звечаво, Папратница, Польковацъ, Польице, Мачијстопа	828	885	869	869	897	880	887
71		Леденице горње	Леденице горњ; од 1841: Ластвица, Перастъ, Столиво	146	238	241	230	263	276	341
72		Леденице доње	Леденице долњ; од 1841 без ман. Бања	250	121	200	405	123	384	336

²¹ У оригиналу је наведен број 2060, што је очигледна штампарска грешка. За статистичку анализу смо користили број 206.

²² За овако драстично и привремено увећање нема објашњења. Могуће је да се ради о штампарској грешци (вероватнија цифра 207). За статистичку анализу смо ипак користили број 270.

73	Которско/и	Рисан	Рисанџ; од 1840: Липце	1129	1165	1001	1105	785	785	855
74		Ораовац	Люта, Растовдол, Бриџег, Клявићи, Вель-село, Ежевићи, Степењ, Убалац, Велиниће	953	961	970	993	984	989	1018
75		Котор	Которџ, Шкаљари, Прчань, Ковачи, Богдашић, Мрчевац; само 1835: Пелузица, ²³ ; од 1840: Мула, Доброта	1405	1253	1382	1383	1421	1428	1405
76		Сутвара	Сутвара, Дубь; само 1835: Персица	273	243	288	296	262	259	303
77		Пелиново	Пелиново; само 1835: Шишић	226	346	158	162	150	159	163
78		Наљежићи	Нальжићи	326	310	300	306	285	290	295
79		Шишићи	Шишићи	364	465	371	371	353	346	350
80		Приерад	Приерадџ	160	348	164	167	185	166	169
81		Ластва	Ластва, Кукаљвић	138	144	146	146	152	145	160
82		Горовић	Горовић, Братишић	260	264	271	153	159	281	294
83		Пријевор	Прјеворџ, Свињиште	120	120	143	149	153	150	170
84		Кримовице	Кримовице	224	212	147	211	220	145	309
85		Загорје	Загорџ	246	210	209	203	207	208	216
86		Вишњево	Вишњво	198	176	205	202	218	204	243
87		Ковачи	Ковачи	195	216	201	280	267	201	220
88		Главати	Главати	199	206	203	205	210	201	211
89		Кубаси	Кубаси	183	168	148	152	158	162	169
90		Главатичићи	Главатићи; од 1840: Бигово	254	337	315	320	336	245	460
91		Трешња	Трешња	94	94	126	136	140	145	149
92		Укропци	Укропци	106	111	99	97	100	106	109
93		Побрђе	Побрђе	277	330	294	296	324 ²⁴	295	299
94		Врановић	Врановић, Љшевић	411	167	194	194	229 ²⁵	193	300
95		Ђурашевићи	Ђурашевићи, Божишићи; од 1840: Миловићи	273	217	289	290	296	300	312
96		Никовићи	Никовићи; од 1840: Гошићи	242	180	198	165	299	303	218
97		Радовићи	Радовићи; од 1840: Божишићи	282	255	240	223	230 ²⁶	234	236
98		Гошићи	Гошићи, Миловићи	380	349	442	395	412 ²⁷	416	426
99		Забрђе	Забрђе	227	211	232	238	245	248	253
100			<i>Росе (Порјо-Росе)</i>	1835 не постоји (унутар Клинци); од 1840: Росе, Клинци, Меркове, Бабунци	-	345	387	392	401	409

²³ Извор помиње још једно насеље чије име нисмо успели да одгонетнемо због лошијег рукописа.

²⁴ У оригиналу је наведено 229 становника. Овај податак знатно више одговара парохији Врановић, која се налази одмах иза. Вероватно се ради о грешци приликом штампања.

²⁵ У оригиналу је наведено 324 становника. Овај податак знатно више одговара парохији Побрђе, која се налази у непосредној близини. Вероватно се ради о грешци приликом штампања.

²⁶ У оригиналу је наведено 412 становника. Овај податак знатно више одговара парохији Гошићи, која се налази у непосредној близини. Вероватно се ради о грешци приликом штампања.

²⁷ У оригиналу је наведено 230 становника. Овај податак знатно више одговара парохији Радовићи, која се налази у непосредној близини. Вероватно се ради о грешци приликом штампања.

103		Будва	Будва	443	459	444	478	504	508	512
104		<i>Маини (1835. две парохије: Доње и Средње)</i>	<i>М. долни:</i> Борете, Станишић, Ивановић <i>М. средњи:</i> Машић, Марковић, Дулетић, Лавчић, Лазе Од 1840. <i>Маини:</i> Дулетић, Лазе, Лавчићи, Черчане (1840-43) ²⁸ ; од 1844: Борети, Станишић, Ивановић, Машићи, Марковићи	204 + 368 572	550	283	287	310	500	510
105		Подострог	Подострог; (1835, од 1844) Вучикаљ	294	246	249	258	279	271	284
106		Побори	Зечево, Прибиловићи, Дијаконовићи, Кнежевићи	342	342	362	362	376	390	426
107		Брајићи	1835, од 1844: Стојановићи, Маргиновићи, Јовичићи, Угљшићи; 1840-43: само Брајићи, Маини	586	599	599	587	603	630	652
108		Дуљево	Дабковиће; од 1840: Куляча, Славњина	129	126	126	126	130	135	140
109		Подличак	Подличак, Пержно, Рустово, Маровиће, Дукљанбриегъ, Буране, Подбабацъ, Луканъ-брдо; само 1835: Славнина	263	257	257	237	251	260	274
110		Прасквица	Бечићи, Битов-дол, Врѣсно, Чело-брдо, Ђенаше, Близикуће, Св. Стефанъ; од 1841: Славнина	719	525	525	512	537	558	578
111		Тудоровићи	Тудоровићи, Врба, Близикуће	358	413	413	398	412	428	445
112		Режевић	Режевић, Дуковица (од 1841. Жуковица), Новосель; од 1841: Брда	628	700	745	771	798	826	856
113		Кастел Ластва	Кастел-Ластва, Голубовићи	299	303	306	322	326	340	378
114		Калуђерац	Калудерац; од 1840: Ђуровићи	220	198	198	200	210	218	230
115		Градиште	Градиште; само 1835: ? ²⁹	209	152	152	154	160	167	175
116	Истарско/и	Перој	Перој, Пола	201	214	193	195	200	208	218
-	Укупно	-	-	71624	73501	73418	74218	75774	76276	78854

Систем дистрикта и распоред парохија доживели су значајније промене 1846, формирањем Бенковачког и Врличког дистрикта.

Због бољег прегледа и могућности компарације, податке за период 1846–50. груписали смо према управној организацији каква је постојала у периоду 1840–46 (због тога су подаци за Бенковачки дистрикт раздвојени). За сваку парохију наведена је и припадност дистрикту према новој организацији, уведеној 1846. Списак насеља под јурисдикцијом појединих

²⁸ Нејасан топоним у шематизмима (Czercznane).

²⁹ Извор помиње насеље Луђ или Луч, због нечитког рукописа тешко је тачно одредити.

парохија, уколико нису посебно наведене промене, исти је какав је важио за 1845. према Табели 1.

Табела 2. Број верника и јурисдикција парохија Епархије далматинске 1846–50.³⁰

Бр.	Дистрикт		Парохија	Промене у јурисдикцији у односу на 1845.	Број верника				
	1840/45	1846/50			1846	1847	1848	1849	1850
1	Задарски	Задарски	Задар	-	434	432	400	450	354
2			Смоковић	-	965	950	965	1004	977
3			Ислам	Од 1849: Трибањ (из Обровац)	976	767	790	880	923
4		Бенковачки	Мирање	-	963	963	969	990	990
5			Церање	-	622	505	614	630	630
6	Обровачки	Обровачки	Обровац	Од 1849: без Трибањ (у Ислам); Зеленградъ (из Билишане)	518	536	685	700	634
7			Билишане	Од 1849: без Зеленградъ (у Обровац)	1302	1354	1214	1230	1023
8			Жегар	-	1345	1385	1149	1160	1176
9			Крупа	-	861	868	800	900	917
10			Бјелина	-	996	1030	1030	1065	1065
11			Карин	-	1146	1188	1189	1205	1172
12		Бенковачки	Кула Атлагић	-	625	650 ³¹	662	680	672
13			Биљане	1846-47 без помена Смилчић али очигледно убрајан (грешка?) ³²	902	940	992	998	978
14			Бенковац	-	786	820	838	853	843
15			Коларине	-	214	219	229	204	205
16			Бруд	-	616	608	628	664	570
17			Скрадински	Скрадински	Добропољци	-	844	822	852
18	Ђеверске	-			1054	1050	1080	1038	1038
19	Брибир	-			590	587	600	590	589
20	Братишковци	1850: Гаћелези, Жажвић			1710	1717	1750	1673	1735
21	Скрадин	-			522	501	520	391	385
22	Кнински		Кистање	-	2477	2560	2500	2405	2405

³⁰ Извори: Schematismo della diocesi di rito Greco non unito in tutta la Dalmazia ed Istria per l'anno 1846–49 *Србско-далматински маџазин* 15 (1850), 14–42.

³¹ Овај податак у шематизму у потпуности недостаје. Добили смо га одбијањем броја верника за остале парохије дистрикта од укупног броја верника наведеног дистрикта. Добијена цифра се веома добро уклапа, и вероватно представља приближно онај број који је првобитно требало да буде штампан.

³² Насеље *Смилчић* се не помиње тих година, али је наведени број насеља које парохија обухвата већи за 1 од збира свих поименце поменутих насеља, што упућује на то да је насеље *Смилчић* само грешком изостављено у штампи, док је број становника у њему обухваћен укупним бројем верника парохије.

23	Кнински	Кнински	Петрова црква	-	1356	1404	1362	1877	1877
24			Ервеник	-	1574	1634	1576	1584	1584
25			Мокро Поље	-	926	956	969	975	975
26			Радучић	-	559	579	568	576	576
27			Пађене	-	1188	1194	1196	1262	1262
28			Отон	-	1013	1025	1043	1051	1042
29			Плавно	-	2144	2161	2204	2225	2216
30			Стрмица	-	1183	1201	1205	1219	1232
31			Голубић	-	1466	1488	1465	1483	1482
32			Жарговић	-	1122	1134	1144	1151	1143
33			Книн	-	977	1089	1110	908	1017
34			Полача	-	1025	1050	1090	1047	1337
35			Бискупија	-	770	787	910	800	820
36				Врбник	1848-49 без помена Любачь али очигледно убрајан (грешка?) ³³	1492	1500	1530	1499
37		Косово	-	2743	2724	2750	2740	2742	
38	Дрнишки	Тепљух	Од 1848: Биочић, Штиково (из Дрниш)	973	636	1716	1705	1705	
39		Кањане	-	774	744	757	768	768	
40		Баљке	-	681	695	593	637	637	
41		Кричке	-	440	500	367	362	362	
42		Дрниш	Од 1848: без Биочић, Штиково (у <i>Тейљух</i>)	2698	2706	1060	1097	1097	
43	Шибенички		Шибеник	1850. одвојени подаци за Шибеник-град и Шибеник-варош; Водице	844	823	819	801	801
44	Сивьски	Врлички	Врлика	-	1999	1941	1848	1864	2002
45			Отишић	-	992	992	994	997	1106
46			Драговић	-	1989	1825	1852	1888	1988
47		Сивьски, Трогирски и Сплитски	Загорје	-	1062	1102	1070	1082	1096
48	Имотски		Имотски	-	1002	1006	1013	1027	1019
49	Неретвански		Неретва	1850: Стоњ, Корчула, Трстеник	249	251	258	249	237
50	Дубровачки		Дубровник	-	362	332	324	322	341

³³ Насеље *Любачь* се не помиње тих година, али је наведени број насеља које парохија обухвата већи за 1 од збира свих поименце поменутих насеља, што упућује на то да је насеље *Любачь* само грешком изостављено у штампи, док је број становника у њему обухваћен укупним бројем верника парохије.

51	Кастелновски	Мојдеж	-	455	476	473	471	407	
52		Рагишевина	-	196	207	204	205	207	
53		Требесинь	-	283	296	283	285	287	
54		Мокрине	-	712	753	717	729	735	
55		Камено	-	443	461	422	426	430	
56		Поди	-	456	472	443	439	455	
57		Топла	-	536	552	445	471	488	
58		Савина	1850: Мельина, Новый	200	210	183	173	171	
59		Сасовић	-	246	256	245	245	250	
60		Ластва и Жљеби	-	347	358	352	348	362	
61		Кути	-	537	528	522	522	528	
62		Кумбор	-	264	278	274	282	285	
63		Ђеновићи	-	240	249	228	251	253	
64		Баошић	-	477	490	419	495	491 ³⁴	
65		Бјела	-	778	789	767	804	821	
66		Јошица	-	270	278	276	271	256	
67		Крушевица	-	358	334	328	340	352	
68		Которски	Морињ	-	943	961	966	965	980
69			Убли	-	635	649	592	590	597
70	Кривошије		1850: Малов-до, Драгаль	953	969	964	999	1055	
71	Леденице горње		-	347	383	300	383	324	
72	Леденице доње		-	342	447	250	309	306	
73	Рисан		-	872	890	1180	1177	1375	
74	Ораовац		-	1036	1051	1006	1001	969	
75	Котор		-	1427	1442	1392	1383	1403	
76	Сутвара		-	319	327	305	310	316	
77	Пелиново		-	165	177	168	197	178	
78	Наљежићи		-	299	307	304	297	304	
79	Шишићи		-	357	371	376	317	375	
80	Приерад		-	180	186	170	186	194	
81	Ластва		-	165	176	152	179	255	
82	Горовић		-	300	318	285	288	323	
83	Пријевор		-	173	191	80	111	182	
84	Кримовице		-	313	327	156	307	318	
85	Загорје		-	220	231	214	221	227	
86	Вишњево		-	248	259	212	249	221	
87	Ковачи		-	225	235	206	228	229	
88	Главати	-	213	224	211	214	217		
89	Кубаси	1850. спојена са парохијама Трешња и <i>Укројци</i>	172	179	185	185	602 (185) ³⁵		

³⁴ У оригиналу је наведено 914 становника, што се чини нереалним. Вероватно се ради о пермутацији, односно грешци приликом штампања. Број 491 који се добија преслагањем цифара знатно боље одговара.

³⁵ Сами Кубаси су имали 185 становника, али читава парохија са *Трешњом* и *Укројцима* 602.

90	Которски	Главатићи	-	469	480	333 ³⁶	360	360
91		Трешња	1850. укинута (у <i>Кубаси</i>)	152	159	167	291	(290)
92		Укропци	1850. укинута (у <i>Кубаси</i>)	112	118	124	126	(127)
93		Побрђе	-	305	320	303	303	305
94		Врановић	1850: без Љшевић (формирана посебна парохија <i>Лешевић</i>)	321	338	331	328	204
95		Ђурашевићи	Од 1849: без Миловићи (у <i>Никовићи</i>)	318	339	350	278	282
96		Никовићи	Од 1849: без Гошићи; са Миловићи (из <i>Ђурашевићи</i>)	324	340	354	218	367
97		Радовићи	Од 1849: без Богишићи	240	419	435	269	250
98		Гошићи	Од 1849: без Миловићи	434	454	470	375	252
99		Забрђе	-	260	272	267	261	230
100		Росе (Порто-Росе)	-	423	438	408	387	378
101		Клинци	-	386	398	414	537	415
102		Радовановићи	-	406	425	425	386	352
103		Лешевић	Настала 1850. Издвајањем из <i>Врановић</i>	-	-	-	-	126
104	Будвански	Будва	-	521	519	523	522	539
105		Маини	-	540	541	560	580	572
106		Подострог	-	332	273	285	280	267
107		Побори	-	434	440	534	413	432
108		Брајићи	-	665	685	598	523	603
109		Дуљево	1850: без Дабковиће (у <i>Прасквица</i>); са Радовићи	143	149	119	90	109
110		Подличак	-	279	289	289	250	270
111		Прасквица	1850: Куляче, Дабковиће (из <i>Дуљево</i>)	590	620	547	570	591
112		Тудоровићи	-	454	474	300	424	423
113		Режевић	1850: Чами-довъ	872	789	795	789	788
114		Кастел Ластва	-	385	570	328	329	339
115		Калуђерац	-	235	243	240	258	262
116		Градиште	1850: без Градиште; са Попова њива, Магазини, Буљвица	177	185	180	184	189
117		Истарско/и	Перој	-	222	231	236	226
-	Укупно	-	-	80.772	81.726	79.419	80.135	81.160

³⁶ Занимљиво је да је драстично смањење уследило управо у години када је на чело парохије постављен нови парох. Да ли се ради о ревизији пописа становништва, преласку једног броја домаћинства под другу јурисдикцију или о неком стварном демографском поремећају (исељења) није могуће утврдити.

Сагледавање промена у јурисдикцији појединих парохија омогућава да се објасне многе, на први поглед нелогичне разлике у броју становника из године у годину (нпр. у случају парохија Маини, Радовићи, Гошићи итд.). Постоји и велик број случајева у којима нисмо сасвим у могућности да објаснимо драстичне промене броја становника (нпр. у случају парохија Горовић, Кривомице, Горње и Доње Леденице итд.). Узроке тих промена треба тражити у јурисдикцијама парохија на нивоу појединих домаћинстава (у случају насеља која припадају различитим парохијама), нетачностима или ревизијама пописа (случај парохије Главатићи 1848) и преписивачко-штампарским грешкама. Без обзира на поменуте проблеме, квалитет расположивих података сасвим је довољан како би се сагледале основне тенденције развоја православног становништва како на нивоу дистриката, тако и у читавој Далмацији. Због територијално-управних промена које су се одиграле у периоду који истражујемо, било је неопходно прилагодити податке једном унифицираном систему. Веома мали број насеља која су јурисдикционо мењала не само парохије него и дистрикте, омогућава да се подаци групишу готово савршено.³⁷ Узимајући за узор систем дистриката из периода 1840–45, у могућности смо да прикажемо развој православног становништва за свих 12 година, односно за период 1835–1850.

Табела 3. Број верника Епархије далматинске према дистриктима 1835–1850 (према систему дистриката 1840–45).³⁸

Дистрикт	1835	1840	1841	1842	1843	1844
Задарски	2950	3283	3414	3438	3573	3613
Обровачки	6305	7317	7495	7619	7881	7960
Скрадински	4592	5089	5133	5241	5414	5336
Кнински	21121	20195	20164	20252	20816	20930
Дрнишки	4547	5196	5245	5257	5374	5346
Шибенички	817	808	811	815	830	822

³⁷ Веома је мали број насеља (тима и становника) која су јурисдикционо променила Дистрикт (нпр. насеље *Трибань* 1849. из Бенковачког у Задарски). Због недостатка података о броју верника по насељима, нисмо у могућности да исправимо и те неправилности. Недостаци су, међутим, готово безначајни, и не утичу битно на резултат, односно слику о тенденцијама развоја становништва.

³⁸ Важно је нагласити да током истраженог периода није била на снази идентична управна организација. Зарад бољег прегледа и компарације, податке смо груписали према дистриктима какви су постојали у периоду 1840–45.

Многи сумарни бројеви за дистрикте и укупни збирови у оригиналу су погрешни. Табела је сачињена на темељу наших исправки. Извори: АСАНУК МПА „А” 1836/461; *Schematismo della diocesi di rito Greco non unito in tutta la Dalmazia ed Istria per l'anno 1840–49* (свих десет годишта); *Србско-далматински маџазин* 15 (1850), 14–42.

Сињски	5356	5591	5574	5584	5677	5760
Имотски	852	914	949	945	958	961
Неретвански	268	222	236	237	245	245
Дубровачки	363	395	303	383	394	361
Кастелновски	6432	6585	6592	6608	6825	6646
Которски	12818	12822	12650	12952	12691	12857
Будвански	5062	4870	4659	4692	4896	5231
Истарски	201	214	193	195	200	208
Укупно	71 624	73501	73418	74218	75774	76276

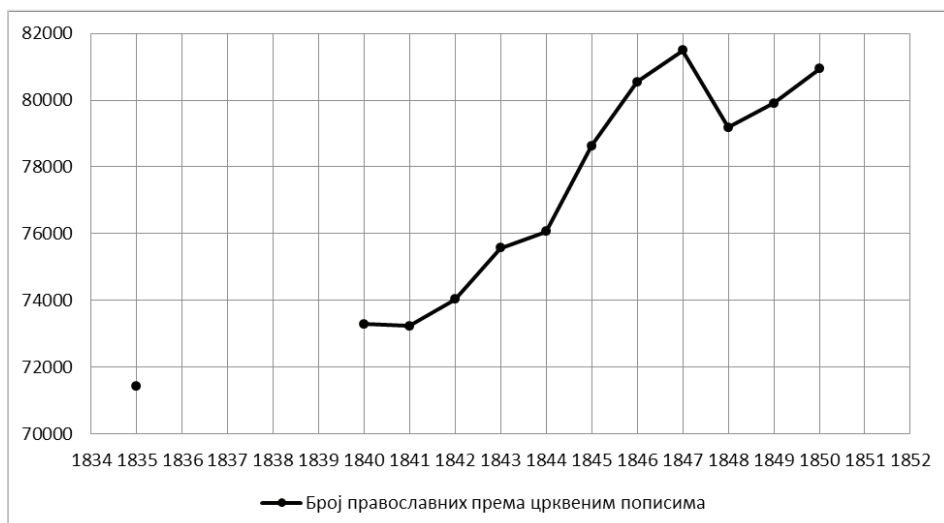
Дистрикт	1845	1846	1847	1848	1849	1850
Задарски	3855	3960	3617	3738	3954	3874
Обровачки	8135	8481	8771 ³⁹	8559	8791	8480
Скрадински	5451	5550	5504	5659	5379	5344
Кнински	21650	22015	22486	22622	22802	23221
Дрнишки	5476	5566	5281	4493 ⁴⁰	4569	4569
Шибенички	828	844	823	819	801	801
Сињски	5920	6042	5860	5764	5831	6192
Имотски	984	1002	1006	1013	1027	1019
Неретвански	245	249	251	258	249	237
Дубровачки	355	362	332	324	322	341
Кастелновски	6650	6798	6987	6581	6757	6778
Которски	13627	14054	14800	14055	14215	14471
Будвански	5460	5627	5777	5298	5212	5384
Истарски	218	222	231	236	226	220
Укупно	78854	80772	81726	79419	80135	81160

Развој укупног православног становништва Далмације у периоду који посматрамо могуће је и графички приказати, чиме се добија бољи и прегледнији увид у интензитет прираштаја.

³⁹ За парохију Кулу-Атлагић недостаје податак, али рачуницом за цео дистрикт добили смо број 650 који савршено одговара за ову парохију.

⁴⁰ Очигледно је те године извршено неколико промена у дистрикту што се тиче јурисдикција појединих парохија, пошто је број становника у парохији Дрниш смањен за 1700 људи а у Тепљу увећан за 1000. Уколико су можда и нека села из овог дистрикта пребачена у други дистрикт, то не утиче на закључак да је у читавој Епархији забележен очигледан пад броја становника.

Графикон 1. *Крећање православног становништва у Далмацији 1835–50. према црквеним пописима.*⁴¹

Уочљиво је да интензитет прираштаја није био равномеран током читавог периода. Поређењем података из наведених година произилази да су тридесете године у начелу биле доста неповољне по развој православног становништва, док је у четрдесетим, све до 1848, забележен значајан раст. Тада, међутим, настаје нагли пад, који ће бити заустављен 1849. Чиме објаснити овако драстичан пад православног становништва у 1848? Да ли се ради о већем помору, исељењу или такође некој грешци пописа? Према неким подацима смањење броја православних становника можда је узроковано смањењем наталитета и повећаном смртношћу крајем четрдесетих година.⁴²

Неравномерност прираштаја није се односила само на поједине периоде, него су видљиве и знатне варијације на локалном нивоу. Поређењем података пописа за неколико периода по појединим дистриктима постају видљиве велике разлике у стопама прираштаја по областима епархије. Северне области у унутрашњости, са већим бројем православних становника, бележе знатно позитивније трендове од мањих заједница. Простор око Боке исказује доста осцилација у различитим временским интервалима.

⁴¹ Извор: Табела 3.

⁴² Према подацима аустријске статистике 1848. број преминулих православних становника Далмације превазилази је број новорођених. *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, I Teil, XX und XXI Jahrgang 1847/48*, Wien 1853; *Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie, II Teil, XX und XXI Jahrgang, 1847/48*, Wien 1853.

Табела 4. Увећање православног становништва Епархије далматинске у различитим интервалима током периода 1835/50. у %, и према годишњем геомејријском просеку у % (према систему дистрикација 1840–45).⁴³

Дистрикт	1835/40		1840/45		1845/50 ⁴⁴	
	У %	Год. геом. просек у ‰	У %	Год. геом. просек у ‰	У %	Год. геом. просек у ‰
Задарски	11.29	21.62	17.42	32.64	0.49	0.98
Обровачки	16.05	30.22	11.18	21.42	4.24	8.34
Скрадински	10.82	20.77	7.11	13.84	-2.15	-3.96
Кнински	-4.38	-8.93	7.20	14.01	7.26	14.11
Дрнишки	14.27	27.04	5.39	10.55	-16.56	-35.57
Шибенички	-1.10	-2.21	2.46	4.90	-3.26	-6.61
Сињски	4.39	8.63	5.88	11.50	4.59	9.02
Имотски	7.28	14.15	7.66	14.87	3.56	7.01
Неретвански	-17.16	-36.96	10.36	19.91	-0.41	-6.62
Дубровачки	8.82	17.04	-10.13	-21.13	-3.94	-8.01
Кастелновски	2.38	4.71	0.99	1.97	1.92	3.82
Которски	0.03	0.06	6.28	12.25	6.19	12.09
Будвански	-3.79	-7.70	12.11	23.13	1.39	-2.80
Истарски	7.96	12.61	1.87	3.71	0.92	1.83
Укупно	2.62	5.19	7.28	14.16	2.92	5.78

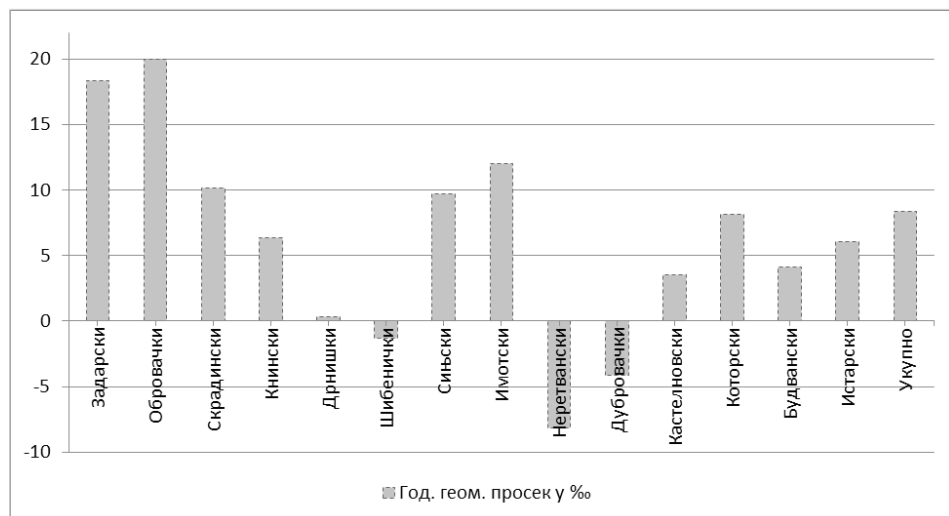
Дистрикт	1847/48	1835/50	
	У %	У %	Год. геом. просек у ‰
Задарски	3.35	31.32	18.33
Обровачки	-2.42	34.50	19.95
Скрадински	2.82	16.38	10.16
Кнински	0.60	9.94	6.34
Дрнишки	-14.92	0.48	0.32
Шибенички	-0.49	-1.96	-1.32
Сињски	-1.64	15.61	9.72

⁴³ Извор: Табела 3.

⁴⁴ Током 1846. реорганизоване су парохије и дистрикти. Овде су парохије организоване по систему који је важно до те године. У 1848. су очигледно уследиле и неке мање промене у јурисдикцији појединих парохија (пребацивање села итд.). Наведени проблеми су можда незнатно утицали на резултате анализе по дистриктима (за поједина насеља не познајемо конкретне податке да бисмо их могли искористити за коректуру) али остаје као чињеница да је током 1847/48. нагло опао број православних становника Далмације.

Имотски	0.70	19.60	12.00
Неретвански	2.79	-11.57	-8.16
Дубровачки	-2.41	-6.06	-4.16
Кастелновски	-5.81	5.38	3.50
Которски	-5.03	12.90	8.12
Будвански	-8.29	6.36	4.12
Истарски	2.16	9.45	6.04
Укупно	-2.82	13.31	8.37

Графикон 2: *Својоје прираштаја православној становништва Далмације 1835–50. по дисјирикцијима (год. геом. просек у %, према систему дисјирикација 1840–45).*⁴⁵

* * *

Православно становништво Далмације током прве половине 19. века чинило је непрестано близу петине укупног становништва.⁴⁶ На темељу расположивих извора могуће је закључити да се православна заједница није развијала у свим областима равномерно, него је позитиван прираштај забележен искључиво у регионима где је становништво живело у већем броју и било хомогеније. Убедљиво највише стопе прираштаја забележене

⁴⁵ Извор: Табела 3.

⁴⁶ Н. Делић, „Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie“ / Табеле за статистику Аустријске Царевине 1828–1848. као извор за историју српског народа у Хабзбуршкој монархији, *Српске студије*, књига 2 (2011), 181–208.

су у областима у унутрашњости Далмације, на њеном северу (Книнска Крајина), док су мање православне заједнице у урбанијим срединама, попут Шибеника или Дубровника, стално биле у опадању. Простор на југу око Боке Которске карактерише раст популације, са већим осцилацијама у појединим периодима. Изгледа да је само већа концентрација становника исте вероисповести на одређеном простору омогућавала и константно позитиван природни прираштај. Током година 1848/49. успорен је прираштај у читавој Далмацији, али је индикативно то да су се негативне последице снажније осетиле на југу него на северу.

THE ORTHODOX POPULATION OF DALMATIA DUE TO SERBIAN ORTHODOX
CHURCH CENSUSES
(1835–1850)

by

Nino Delić
Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: n.delic@aol.com

SUMMARY: Historical population data are of significant importance for the reconstruction of life conditions, family patterns and behaviour of entire populations in the past. The several preserved church censuses of the Serbian Orthodox Church in Dalmatia province from the first half of the XIX century inform about the total number and geographical distribution of the orthodox population of the province (consisting almost entirely of ethnic Serbs). The data provide better understanding of demographic changes during the 1835–1850 period. The results indicate a constant increase in number of orthodox believers until 1848 when a drastic decline occurred. The increase in number of orthodox inhabitants, as the analysis shows, was not equally distributed all over the province, since population growth rates do vary immensely from area to area.

KEYWORDS: Orthodox inhabitants, Dalmatia, schematisms, censuses, statistics, 19th centur, demographics:

Пеџар В. Кресџић

ТЕСТАМЕНТ МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА

САЖЕТАК: У прилогу је представљена и допуњена коментарима последња воља српског књижевника, педагога, преводиоца, историчара и етнолога Милана Ђ. Милићевића (Рипањ, Подунавски округ, Србија, 4. VI 1831 – Београд, 4. XI 1908). Првом женом, Гином, девојком из неослобођеног Ниша, Милићевић се оженио још као учитељ 1852, и провео је с њом у браку тридесет шест година, током којег је добио два сина, Миту, лекара, и Милића, судију, као и пет кћерки, ранопреминуле Драгу и Милеву (Мевицу), као и Ану, Љубу и Иванку. Ана, најстарија од њих, била је супруга преводиоца и публицисте Мите Ракића, и мајка песника Милана Ракића. После Гинине смрти, 1888. године, Милићевић се у шездесетој години 1891. оженио Милицом, која га је надживела. Умро је са 77 година, а сахрањен је, по сопственој жељу, у породичној гробници, покрај својих супруга, непосредно иза цркве, на Новом гробљу у Београду. Као што се то може видети и на основу текста његове последње воље, у породици Милићевић владали су склад и хармонија, а међусобни односи били су испуњени великом љубави, пажњом и разумевањем. Милићевић се и у својој последњој вољи трудио да остане доследан себи и да равномерно, свој својој деци, супрузи, па чак и даљим рођацима и осталим члановима породице остави онај део имовине за који је сматрао да им следује. У својој великодушности опраштајући дугове појединима од њих, он се у свом тестаменту сети и кућне послуге, одређујући им следујући награде за верну службу у његовом дому. Као прави домаћин, Милићевић се пре смрти постарао да обезбеди готовину за подмирење свих евентуалних заосталих дугова у вези са кућом, како они не би пали на терет његових наследника. Тестамент и аманет представљају аутограф Милана Ђ. Милићевића који се чува у Архиву САНУ, у оквиру Породичне заоставштине Милана Грола.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: XIX век, Милан Ђ. Милићевић, аманет, Милан Ракић, Архив САНУ

О животу и раду књижевника, педагога, преводиоца, историчара и етнолога Милана Ђ. Милићевића (Рипањ, Подунавски округ, Србија, 4. VI 1831 – Београд, 4. XI 1908) доста је писано¹, али још увек није дата

¹ О Милићевићу су, поред осталих писали: Ј. Ердџановић, „М. Ђ. М., некролог”, *Српски књижевни гласник*, XXI, 9, 1908, 794–797; Ј. Миодраговић, „М. Ђ. М., некролог”, *Годишњица Николе*

заокружена слика његовог живота и стваралаштва. Стога није необично што сваки, па и најмањи податак из његове биографије изазива пажњу, како истраживача тако и занимање шире јавности.

Првом женом, Ангелином (Гином), девојком из неослобођеног Ниша, Милићевић се оженио још као учитељ 1852, и провео је с њом у браку 36 година, током којег је добио три сина: Миту, лекара; Милића, судију; и Миливоја; као и пет кћерки: ранопреминуле Драгу и Милеву (Мевицу), као и Ану, Љубу и Иванку. Ана, најстарија од њих, била је супруга преводиоца и публицисте Мите Ракића и мајка песника Милана Ракића. После Гинине смрти, 1888. године, Милићевић се 1891. у шездесетој години оженио Милицом, која га је надживела.

Милићевић је водио изузетно уредан породични живот. Будио се и устајао у раним јутарњим сатима, предано је писао до одласка на посао, као и недељом и празницима. Његова кућа увек је била отворена не само књижевницима и пријатељима у Београду него и многим странцима и Србима изван Србије.

Умро је са 77 година, а сахрањен је, по сопственој жељи, у породичној гробници, покрај својих супруга, непосредно иза цркве, на Новом гробљу у Београду.

Као што се то може видети и на основу текста његове последње воље, у породици Милићевић владали су склад и хармонија, а међусобни односи били су испуњени великом љубављу, пажњом и разумевањем. Таквим духом, усталом, одише и целокупан Милићевићев *Дневник*, у којем се у континуитету од пуних 37 година (1869–1905), поред осталог, могу пратити приватни, на моменте крајње интимни моменти његовог породичног живота.

Милићевић се и у својој последњој вољи трудио да остане доследан себи и да равномерно, свој својој деци, супрузи, па чак и даљим рођацима и осталим члановима породице остави онај део имовине за који је сматрао да им следује. У својој великодушности, опраштајући дугове појединима

Чујића, XXVIII, 1909, 295–303; Ј. Р(адонић), „М. Ђ. М.”, *Лейопис Мајице српске*, LXXXV, 260, 1909, 76–78; Ј. Миодраговић, „Педагошки књижевни рад М. Ђ. М.”, *Годишњица Николе Чујића*, XXIX, 1910, 1–31; Исти, „М. Ђ. М.”, *Брасиво*, XIV, 1911, 291–298; Т. Р. Ђорђевић, „Стогодишњица рођења М. Ђ. М.”, *Српски књижевни гласник*, XXXIII, 4, 1931, 255–259; Б. Ковачевић, „М. Ђ. М.” [предговор књизи], *Успомене (1831–1855)*, Београд 1952, 7–18; М. Панић–Суреп, „У спомен ‘Поменика’ М. Ђ. М.” [предговор књизи], у: М. Ђ. М., *Поменик*, Београд 1959, 5–16; Р. Самарџић, „М. Ђ. М., Вуков следбеник”, *Писци српске историје*, III, Београд 1986, 129–142; Петар В. Крстић, прир. [предговор књизи]: М. Ђ. Милићевић *Дневник 1* (1. јануар 1869 – 22. септембар 1872), Београд 2011, 7–18.

Српска академија наука и уметности одржала је 1. и 2. јуна 1982. године научни скуп под називом „Живот и рад Милана Ђ. Милићевића”, посвећен свом бившем члану и председнику, у оквиру којег је изложено 15 занимљивих реферата. Нажалост, из нама непознатих разлога, зборник радова са поменутог скупа никада није публикован.

од њих, он се у свом тестаменту сетио и кућне послуге, одређујући им награде за верну службу у његовом дому.

Као прави домаћин, Милићевић се пре смрти постарао да обезбеди готовину за подмирење свих евентуалних заосталих дугова у вези са кућом, како они не би пали на терет његових наследника.

Интересантно је да је Милићевић посебну бригу посветио својим дневничким забелешкама, тако да их је оставио на старање старијем сину.

Милићевићев тестамент (4 странице А4 формата) и аманет (2 странице такође А4 формата) писани су руком. Реч је о аутографу Милана Ђ. Милићевића који се чува у Архиву САНУ, под бројем 14.575, у оквиру „Породичне заоставштине Милана Грола”. Уз рукопис последње воље и аманета, које објављујемо у овом прилогу налази се и распоредно решење суда вароши Београда издато 26. јануара 1909. у Београду, бр. 2.971, м. бр. 6.833, састављено на осам руком писаних страна формата А4, које садржи потписе судије Д. М. Балића и писара Мих. Живковића.

Језик и ортографија у приређеним документима нису мењани. Ситније допуне стављане су у угласте заграде.

Последња воља

Каг дође час да ја заклоџим очи моје за навек, и да усџа моја занеме, онда ово моје џисмо џоказује како ја желим и наређујем да се учини са мојим имањем, које џо мени осџане:

1/ Кућу моју у улици краља Милана бр. 70 џосле своје смрџи и џосле смрџи моје жене Милице², осџављам у равномерно наследсџиво двојцице мојих синова др Миџи Милићевићу³, физикусу у Нишу, и Милићу Милићевићу⁴, адвокџиу у Беоџраду.

Али док је жива моја жена Милица, она ће џиу кућу уживаџи као своју и нико нема џправо у џоме уживању оџраничаваџи је, сџешњаваџи ниџи узнемираваџи.

2/ Поред џоџа уживања, мојој жени Милици има се даџи од моје џџовине 6.000 (шесџ хиљада) динара.

² Реч је о Милици Д. Милићевић, учитељици родом из Ваљева, другој супрузи Милана Ђ. Милићевића. Милица је била добротвор Фонда Друштва ученица Више женске школе.

³ Димитрије (Мита) Милићевић (1855–1919), лекар, начелник грађанског санитета (1898–1907).

⁴ Милић (Мића) Милићевић, адвокат, бранилац оптужених у атентату на краља Милана, потоњи судија. Наставник правних предмета у Српској вишој трговачкој школи у Екс де Провансу.

3/ Мојему млађему сину Милићу после моје смрти има се даћи две хиљаде четвори стотине (2.400) динара, колико сам ја тојових новаца послао у Париз старијему сину Миши, кад је науке свршио.

4/ Мојим кћерима: Ани⁵, Љуби и Иванки⁶ оирашићам шћа сам којој дао за животиа, и још им остављам свакој по шест хиљада (6.000) динара.

5/ Мом синовцу Таси Милићевићу, сину браћи мој Стојана, остављам хиљаду (1.000) динара.

6/ Мојим сестричинама: Милинки и Милојки од Руже; Сјанији и Радојки од Пејрије и Ранђији и Радојки⁷ од Бурђије остављам свакој по двесто (200) динара.

7/ Сестрићима мојим Јовану и Јовици оирашићам ако који од њих остане шћо гужан у време моје смрти.

8/ Мој златни сати и ланац, и златни прстен с монограмом мојим, остављам мом млађем сину Милићу, а шћако и слику моју и Гинину⁸ (од Св. Тодоровића⁹).

9/ Бриљантски прстен, дар од јок[ојној] кнеза Михаила¹⁰, моје дијломе и ордење (које не би требало враћати) остављам сину Миши, старијему мушкарицу у породици.

Исти шћако њему се имају предаћи моји дневници, уколико су сачувани; а библиотеку моју нека поделе њих два браћски, или нека један другоме свој део усћуи.

Ова алинеја да се изврши за животиа жене ми Милице само ако она пристиане; у прошивном случају нека се библиотека не квари до њене смрти¹¹.

10/ Ако на кући буде шћо дуа у време моје смрти, шћо да се илаћи из тојовине шћако да на кући не остане ни јаре дуа.

11/ Тридесет (30) обвезница лујријској зајма од 1881. остављам да се јодједнако поделе свој деци мојој: Ани, Миши, Љуби, Иванки¹² и Милићу – свакоме по шест (6) комада.

⁵ Ана (Анка) Милићевић, кћи Милана Ђ. Милићевића, потоња супруга Мите Ракића и мајка песника Милана Ракића.

⁶ У оригиналу стоји: Иванци. Реч је о кћерки Милана Ђ. Милићевића удатој за С. Анђелића.

⁷ У оригиналу пише: Радојци.

⁸ Ангелина /Гина/ (?–1888), прва супруга Милана Ђ. Милићевића.

⁹ Стеван Тодоровић (1832–1926), професор, сликар, јавни и културни радник.

¹⁰ Милан Ђ. Милићевић се краће време налазио на положају секретара и начелника Кнежеве канцеларије (1860–1861), када је стекао симпатије кнеза Михаила Обреновића. Међутим, после протеста београдског везира и турске владе због Милићевићевог чланка из 1861. под називом „Уочи Цвети“, објављеног у *Српским новинама* у славу Другог српског устанка, удаљен је из кнежевог окружења и премештан у Министарство просвете.

¹¹ Прецртано је: докле она не умре.

¹² У оригиналу пише: Иванци.

12/ *Колико обвезница прешече преко ових 30, што остављам жени мојој Милици, као и слику моју и њезину од Марка Мураџа*¹³.

13/ *Све покућство, сребро, посуђе, намештај, гуварске слике и хаљине остављају мојој жени Милици, и она има право што све уживају док је жива, а на смрти разделивши како нађе за право, и давши ком колико држи да је право.*

14/ *Млађима, који се зашекну у мојој служби за моје последње болести и смрти, да се сваком да двојна плата месечна, за колико месеци будем боловао и они ме служили.*

15/ *Мој укој да буде проси; тело нека се спусти у велику гробницу коју сам купио у Новом Гробљу (парцела IX, бр. 10).*

16/ *Подушја по обичају али без размешања.*

17/ *О свему овоме да се постара, и да буде послушана моја жена Милица, коју овлашћујем да на што може попрошири до 1.200 динара, што ће се платити из моје земовине.*

18/ *Исти тако овлашћујем своју жену Милицу да она, помајана двојицом мојих синова, Мишом и Милићем, изврши све одредбе овога мојега завештања. Суд у ово да се не меша!*

*Дајући последњи свој благослов својој деци, и жени Милици, остављам им аманет*¹⁴, *да не дозволе да се учини ништа после моје смрти, што не би доликовало мојему имену.*

Бој милосиви нека проси мени, као што и ја прашивам свакому.

На Бадњи дан 1895.

У Београду

М. Ђ. Милићевић

¹³ Марко Мурат (1864–1944), српски сликар и конзерватор пројугословенске оријентације.

¹⁴ Аманет (тур.) – Поверавање на чување или извршење нечега ослањајући се на част и поштење, препорука, завет.

Аманеї

мојим синовима Миїи и Милићу

Ја сам продао део кућњега плаца и кућио сам на Новом Гробљу гробницу за вечни покој свој и своје жене.

И прву жену своју Гину шу сам сахранио.

Кад умре зеи мој Миїа Ракић¹⁵, ја, на молбу Анину, допустих да се и он шу сахрани, макар да је мајка његова прија Марша жалила што он није у своју гробницу обашка¹⁶ сахрањен.

Доцније у шу гробницу сахрањен је и друи зеи мој Светозар и две његове кћери Гора и Живка, ја и кћи Љуба.

Саг управо је и моја садашња жена Милица искала места у тој гробници. А моја је жеља да шу леinem ја и десно од мене Гина а лево Милица – моје две жене, с којих ми је био сладак живои овога света.

Вама, синовима својим, ошављам аманеї: да по мојој смрти ову гробницу раскрчише иако да ја и моје две жене Гина и Милица можемо онде лећи како сам казао.

За све друје покојнике кућише друју гробницу, на коју можеше преи и садашњу ораду и гробни беле, само с њега скинише име Гинино и деце моје. Ораду иак за мој гроб и гробни нов беле начинише изнова како хоћеше и како можеше.

То да извршише Бої вам а душа вам!

4. фебруар 1907. ваш ошац
у Белограду

М. Ђ. Милићевић

¹⁵ Мита Ракић (1846–1890), преводилац, публициста, професор гимназије и министар финансија.

¹⁶ Обашка (тур.) – посебно, засебно.

TESTAMENT OF MILAN Đ. MILIĆEVIĆ

by

Petar V. Krestić
The Institute of History, Belgrade
36/II Knez Mihajlo Street, Belgrade, Republic of Serbia
E-mail: petarkre@open.telecom.rs

SUMMARY: In this work is presented and complemented by comments last will of the Serbian writer, educator, translator, historian and ethnologist Milan Đ. Milićević (Ripanjan, Danube region, Serbia, June 4th, 1831 – Belgrade, November 4th, 1908). His first wife, Gina, a girl from Niš which was not liberated yet, Milićević married as a teacher in 1852, and spent with her thirty-six years, during which he had two sons, Mita, a physician, and Milić, a judge, and five daughters, Draga and Mileva (Mevica) who died early, and Ana, Ljuba and Ivanka. Ana, the eldest, was wife of the interpreter and publicist Mita Rakić, and mother of Milan Rakić. After Gina's death, in 1888, Milićević, then 60, married Milica in 1891, who outlived him. He died at 77 and was buried, according to his own desire, in the family tomb, next to his wife, just behind the church, at the New Cemetery in Belgrade. As it can be seen from the text of his last will, the Milićević family was harmonious, and mutual relations were filled with great love, care and understanding. In his last will, Milićević tried to be true to himself and give evenly share his property to his children, wife, and even distant relatives and other family members. He magnanimously forgave the debts of some of them, and remembered in his will even the domestic servants, setting them rewards for faithful service in his home. As a real head of a household, Milićević, before his death, took care to provide cash to settle any possible debts in connection with the house, so they do not fall at the expense of his successors. Will and behest are autograph of Milan Đ. Milićević kept in the Archive SASA, within the family legacy of Milan Grol.

KEYWORDS: 19th century, Milan Đ. Milićević, testament, Archives of SASA

Михаел Анџоловић

НЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА У ЈУГОСЛАВИЈИ КАО ПРЕДМЕТ НЕМАЧКЕ ИСТОРИОГРАФИЈЕ (1945–2010)

САЖЕТАК: У раду се разматра прошлост немачке мањине у Југославији као тема немачке историографије, од краја Другог светског рата до данас. За разлику од немачке академске историографије која није поклањала значајнију пажњу овој теми, она је преовладала у круговима тзв. завичајне историје Подунавских Шваба. Снажан идеолошки утицај и лична искуства савременика који су обележили њен приступ постепено су превладани током минуле две деценије ширењем интересовања немачке историјске науке на историју немачких мањина у Источној Европи. У склопу овог процеса наступила је и ревизија историје немачке мањине у Југославији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: немачка мањина, историографија, Немачка, Југославија

Истакнуто обележје модерне немачке историографије од времена њеног конституисања током прве половине 19. века представљала је усредсређеност на феномене немачке државе и нације – *main stream* историјске науке бавио се историјом средњовековног царства и „успоном Пруске” пружајући, уједно, једну врсту легитимације тзв. „малонемачком концепту” националног уједињења. Одатле је немачка научна историографија испољавала незаинтересованост за прошлост немачког становништва које је остало ван граница „Бизмарковог рајха”.¹ Чак и по окончању Првог светског рата, када се више од осам милиона лица немачке народности нашло у положају националних мањина, она овом проблему није поклањала готово никакву пажњу, препуштајући истраживање немачких мањина у Источној и Југоисточној Европи тзв. „народној историји” (*Volksgeschichte*). Започевши свој развој 20-их година 20. века, „народна

¹ Упоредити са: Georg G. Iggers, *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*, München 1971.

историја” је неговала блиске везе са политичким круговима Вајмарске Републике усмереним на ревизију Версајског мировног уговора да би, током раздобља Трећег рајха, она успоставила и институционалне везе са државним институцијама, односно са установама Нацистичке партије. За разлику од научне историографије, „народна историја” се није заснивала на концепту државе него се њено тежиште налазило на истраживању различитих аспеката „народног живота” – културе и географске територије (*Kultur- und Volksboden*), материјалних услова, обичаја, веровања, етногенезе, демографских кретања и „расних проблема”. Прихвативши, истовремено, темељне појмове нацистичке идеологије, „народна историја” ставила се у службу будућег преуређења Европе и изградње немачког „новог поретка”, посредством прибављања „научне аргументације” у доказивању немачког права на ширење „животног простора”.² Међу многобројним радовима насталим у кругу „народне историје”, од којих се поједини односе и на немачко становништво у јужнословенским покрајинама,³ најзначајније остварење представља *Приручни речник њојраничној и иносираној немсџва*.⁴ Ово амбициозно замишљено дело на којем је радило више од 700 сарадника имало је да синтетизује знања о немачкој дијаспори у Европи и свету. Иако никада није довршен, одреднице у три објављена тома речника (Ахен–Масачусетс) садрже и веома исцрпне чланке посвећене немачком становништву у појединим деловима тадашње Краљевине Југославије (Бачка, Банат, Барања и Босна). Поред тога, часопис *Südostforschungen*, који је покренут 1936. од стране угледног историчара Фрица Ваљавца [Fritz Valjavec], је, у склопу своје усмерености ка различитим аспектима историје Југоисточне Европе, доносио и прилоге посвећене историји немачког народа на овом простору.⁵ Захваљујући овим настојањима, која су имала изразиту политичко-идеолошку конотацију, током међуратног

² Видети: Willi Oberkrome, *Volksgeschichte: Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*, Göttingen 1993; Ingo Haar, *Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der „Volkstumskampf“ im Osten*, Göttingen 2000. Упоредити са: Mathias Beer, Gerhard Seewan (hrsg.), *Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen, Inhalte, Personen*, München 2004.

³ Видети: Hermann Haller, *SyrmienundseinDeutschum. Ein Beitrag zur Landeskunde einer südostdeutschen Volksinsellandschaft*, Leipzig 1941; Emil Meynen (Hrsg.), *Das Deutschum in Slawonien und Syrmien. Landes- und Volkskunde*, Leipzig 1942; Ingeborg Kellermann, *Josefsdorf (Josipovac). Lebensbild eines deutschen Dorfes in Slawonien*, Leipzig 1942.

⁴ Carl Petersen, Otto Scheel, Paul Hermann Ruth, Hans Schwalm (hrsg.), *Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums*, I–III, Breslau 1933, 1936, 1938. За критички приказ едиције видети: Willi Oberkrome, „Geschichte, Volk und Theorie. Das Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums”, in: Peter Schöttler (Hrsg.), *Geschichtsschreibung als Legitimationswissenschaft 1918–1945*, Frankfurt am Main 1997, 104–127.

⁵ О Ваљавцу и идеолошком контексту у којем се одвијало „истраживање југоистока” Европе током раздобља Трећег рајха види прилоге Норберга Шпаненберга, Герхарда Грима и Кристе Зах

раздобља постављене су солидне основе за изучавање историје немачке дијаспоре како у Југоисточној Европи тако и у Југославији.

* * *

Други светски рат условио је наступање најтрауматичнијег раздобља у међусобним односима Немаца и јужнословенских народа и практичан нестанак Немаца са простора које су насељавали два столећа. Након војног слома Југославије током Априлског рата, немачко становништво је, уз одређене изузетке, пружило подршку политици немачких окупационих снага да би, уочи ослобођења Југославије, страхујући од доласка совјетске Црвене армије, почетком јесени 1944. напустило своја насеља и потражило уточиште унутар граница Рајха. Са друге стране, нове југословенске власти су на преостало немачко становништво примениле принцип колективне одговорности, лишивајући га грађанских права и имовине, шаљући га на присилни рад у Совјетски Савез и затварајући највећи број Немаца у за ту сврху устројене логоре.⁶

Искуство Другог светског рата обележило је ставове а затим и сећање савременика, како на немачкој тако и на југословенској страни, одређујући у великој мери и оквир историјске интерпретације. За разлику од југословенске историографије која је, у складу са службеном идеолошком оценом, наглашавала „издајничко држање” припадника немачке мањине, тежиште немачке историографије представљало је „протеривање” (*Vertreibung*) немачког становништва из Југославије као и његово „уништавање” (*Vernichtung*) у радним логорима током прве три поратне године (1945–1948). При томе, ова тема је све до средине 80-их година 20. века готово у потпуности измицала интересовањима академске, дакле научне историографије. Изузетак је представљала једино волуминозна службена едиција *Документација о проиштеривању* (*Dokumentation der Vertreibung*), посвећена прогону немачког становништва из Источне Европе након Другог светског рата.⁷ Едицију је уредила група истакнутих историчара на челу са Теодором Шидером (Theodor Schieder) на

у зборнику: Mathias Beer, Gerhard Seewan (hrsg.), *Südostforschungim Schattendes Dritten Reiches*, 215–274.

⁶ Видети: Vladimir Geiger, Ivan Jurković, *Što se dogodilo s Folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Zagreb 1993; Vladimir Geiger, *Nestanak Folksdojčera*, Zagreb 1997; Vladimir Geiger, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek 2002; Zoran Janjetović, *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade 2000¹, 2005²; Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd 2009, 287–361; Vladimir Geiger, Ivan Jurković, *Što se dogodilo s Folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji*, Zagreb 1993; Vladimir Geiger, *Nestanak Folksdojčera*, Zagreb 1997; Vladimir Geiger, *Folksdojčeri. Pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek 2002.

⁷ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ostmitteleuropa*. Vol. I–V, Bearbeitet von Theodor Schieder, hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Bonn 1954–1963.

захтев Министарства за прогнана лица СР Немачке.⁸ Издавање зборника докумената имало је јасан политички циљ – Западнонемачка влада настојала је да научно документује прогон немачког становништва из Источне Европе и на тај начин обезбеди аргументе за потенцијалну мировну конференцију у будућности.⁹ Пети том едиције посвећен је „судбини Немаца у Југославији” при чему нарочити куриозум представља чињеница да је уводну студију написао тада млади асистент Теодора Шидера, Ханс-Улрих Велер (Hans-Ulrich Wehler), потоњи родоначелник „историјске социјалне науке”.¹⁰ Упркос томе што су приређивачи, одабиром докумената и пратећим студијама, настојали да пруже научно утемељен и објективан преглед историјских околности које су условиле протеривање немачког становништва са простора Источне и Југоисточне Европе,¹¹ у немачкој јавности, нарочито унутар заједнице немачких избеглица, читав пројекат био је негативно прихваћен уз оцену да је „у суштинским тачкама испао по укусу прогонитеља”.¹² Историјска наука, усредсређена на методолошке иновације и превладавање наслеђа класичног историзма који је све до 60-их година суверено владао главним токовима немачке историографије, током наредних деценија није више посвећивала знатнију пажњу историји Немаца у Источној Европи.¹³

Запостављена у научним круговима, прошлост немачких мањина постала је предмет нарочитог интересовања једне врсте „алтернативне историографије” која се развијала у круговима немачког становништва

⁸ Види: Theodor Schieder, „Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten als wissenschaftliches Problem”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 8, 1960, 1–16.

⁹ Mathias Beer, „Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 46, 1998, 345–389; Bernd Faulenbach, „Die Vertreibung der Deutschen aus den Gebieten jenseits von Oder und Neiße. Zur wissenschaftlichen und öffentlichen Diskussion in Deutschland”, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B 51–52, 2002, 23.12.2002, 47–49.

¹⁰ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa. Band V: Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, Bearbeitet von Theodor Schieder, hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Bonn 1961. Своју незнатно проширену студију Велер је доцније објавио у виду посебне књиге: Hans-Ulrich Wehler, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*, Göttingen 1980.

¹¹ Упоредити са: Theodor Schieder, „Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten als wissenschaftliches Problem”.

¹² Bernd Faulenbach, *op. cit.*

¹³ О развоју историографије у СР Немачкој након Другог светског рата види: Bernd Faulenbach (hrsg.), *Geschichtswissenschaft in Deutschland. Traditionelle Positionen und gegenwärtige Aufgaben*, München 1974; Ernst Schulin, Elisabeth Müller-Luckner (hrsg.), *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*, München 1989; Bernd Faulenbach, „Die deutsche Historiographie und die Nachkriegsentwicklung in Deutschland”, у: Christian Jansen, Lutz Niethammer, Bernd Weisbrod (hrsg.), *Von der Aufgabe der Freiheit. Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Hans Mommsen zum 5. November*, Berlin 1995, 99–116.

избеглог и/или протераног са југословенског простора.¹⁴ Немачке избеглице из Југославије приступиле су својеврсној историзацији сећања на стари завичај оснивањем многобројних завичајних удружења и плодном публицистичко-историјском делатношћу. У таквим околностима, током читавог хладноратовског раздобља на немачком говорном подручју изузетан развитак постигла је тзв. завичајна историографија Подунавских Шваба. Настао почетком 20-их година прошлог столећа у академским круговима Вајмарске републике, појам „Подунавске Швабе” (*Donauschwabben*) је веома брзо прихваћен у немачком језику, означавајући припаднике немачког народа који су настањивали угарски део некадашње Хабзбуршке монархије а који су се се, након њеног распада, као дијаспора, нашли у новонасталим државама-наследницама.¹⁵ Иако су темељи историографије Подунавских Шваба постављени још током друге половине 19. века,¹⁶ исход Првог светског рата и стварање држава на националном начелу подстакли су уобличавање њиховог национализма који је свој израз пронашао и у наглom порасту интересовања за властиту прошлост. Ипак, пуни развитак историографије о немачким мањинама наступио је тек по окончању Другог светског рата. Надовезујући се на традиције, идеолошки десно усмерене „народне историје”,¹⁷ ова својеврсна „историографска ренесанса” потекла је из круга припадника немачког становништва избеглог са територија Источне и Југоисточне Европе који су уточиште пронашли у Аустрији и СР Немачкој и, једним делом, на америчком континенту. Будући да су, поред свих разлика, готово унисоно делили изразиту одбојност према комунизму сматрајући комунистичке режиме Источне Европе непосредно одговорнима за њихово напуштање старог завичаја, избеглички миље са преовлађујућом политичком идеологијом конзервативизма и хришћанског социјализма, тзв. „предворје десног екстремизма”, представљао је друштвени и идејни контекст у којем се развијала и деловала подунавскошвапска завичајна историографија.¹⁸

¹⁴ Видети: Günter Schödl, „Erinnerung und Analyse. Methodologische Bemerkungen zur südost-deutschen Geschichtsschreibung”, in: Gerhard Grimm, Krista Zach (Hrsg.), *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sprache*, I, München 1995, 101–115.

¹⁵ Први су овај израз 1922/1923. употребили немачки географ Херман Ридигер (Hermann Rüdiger) и његов колега са Универзитета у Грацу Роберт Зигер (Robert Sieger). Видети: Anton Tafferner, „Donauschwäbische Wissenschaft”, in: Josef Volkmar Senz (hrsg.), *Donauschwäbische Lehrer- und Forschungsarbeit. 25 Jahre ADL: 1947–1972*, München 1973, 74–77.

¹⁶ Видети: Alexander Krischan, *Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie (1860–1980)*, Freiburg 1993.

¹⁷ Willi Oberkrome, „Entwicklungen und Varianten der deutschen Volksgeschichte (1900–1960)”, in: Manfred Hettling (hrsg.), *Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit*, Göttingen 2003, 65–95.

¹⁸ Упоредити са: Mathias Beer, *op. cit.*; Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, 24.

Историзација сећања на стари крај добила је свој израз у великом броју историографских дела, различитих по обиму и квалитету, чији је заједнички именитељ припадност жанру тзв. завичајне историографије као и чињеница да, у највећем броју случајева, њихови аутори нису професионални историчари. Најзаступљенија историографска врста су тзв. „завичајне књиге” Подунавских Шваба (*Donauschwäbische Heimatbücher*). Заједно са тзв. „родословним” или „породичним књигама” (*Ortsippenbücher, Familienbücher*) које садрже поименичне пописе породица колонизованих током друге половине 18. и првих деценија 19. века у поједина насеља, „завичајне књиге” својим квантитетом испуњавају највећи део подунавскошвапске историографије. Будући да у Панонској низији готово нема места у којима је некада живело немачко становништво а које није монографски обрађено, не изненађује њихово непрегледно мноштво. У недостатку целовите библиографије „завичајних књига”, ипак је с релативном сигурношћу могуће устврдити да њихов број није мањи од 900 наслова у којима је, на различите начине, обрађена историја, неких 400 немачких насеља у Банату, Бачкој, Барањи, Славонији, Срему, Босни, те данашњој Мађарској и Румунији.¹⁹ Писане у облику монографија, у којима су поред историјских података најчешће присутне и етнографске и филолошке теме посвећене карактеристичним обичајима и веровањима становништва, архитектонском плану насеља, народној култури те особеностима многобројних немачких локалних дијалеката, „завичајне књиге”, по правилу, обрађују историју појединих немачких насеља. Док у неким случајевима наликују сликовницама са неопходним пропратним текстом, „завичајне књиге” понекад представљају обимне монографије утемељене на богатој изворној подлози и разноврсној литератури. У зависности од образовања, списатељске вештине те личних интересовања појединих писаца, одређена је и структура дела, превага историјских, етнографских или лингвистичких тема. Ипак, неизоставни део сваке „завичајне књиге” представља кратка историја насеља од времена немачке колонизације која се, по правилу, окончава напуштањем завичаја почетком јесени 1944. године. У појединим књигама садржани су и кратки записи о судбини немачког становништва које је дочекало успостављање нове

¹⁹ Попис завичајних књига делимично је садржан у: Anton Tafferner, „Donauschwäbische Heimatbücher und Ortsgeschichten”, у: Josef Volkmar Senz (hrsg.), *op. cit.*, 301–326; Helmut Flacker, *Donauschwäbische Heimatbücher, Ortsgeschichten und Ortsippenbücher*, Selbstverlag 1983; Anton Scherer, *Donauschwäbische Bibliographie 1935–1955. Das Schrifttum über die Donauschwaben in Ungarn, Rumänien, Jugoslawien und Bulgarien sowie – nach 1945 – in Deutschland, Österreich, Frankreich, USA, Canada, Argentinien und Brasilien*, Bd. I: 1935–1955, München 1966; Bd. II: 1955–1965, München 1974. Најцеловитија библиографија је тзв. „Флакеров попис”: „Flacker-Liste – donauschwäbische Heimatbücher, Ortsgeschichten und Familienbücher”, доступна на интернет адреси: <http://www.genealogy.net/privat/flacker/ortsmono.htm> (приступљено 18. 7. 2013).

југословенске власти и потом било подвргнуто репресији у виду реторзије, одузимања имовине, затварања у логоре и депортације у Совјетски Савез. Готово без изузетка, оцена југословенске револуције је изразито негативна и своди се на осуду злочина које су над немачким становништвом починиле „Титове комунистичке власти”. Насупрот томе, политичка превирања међу немачким становништвом током 30-их година и ширење нацистичке идеологије, те држање припадника немачке мањине током година Другог светског рата и њихово учешће у ратним дејствима, најчешће нису присутни на страницама подунавскошвапских „завичајних књига”.²⁰

Међу синтетичким прегледима историје Подунавских Шваба објављеним током деценија након Другог светског рата, „класична остварења” завичајне историографије представљају радови Матијаса Анабринга, Јозефа Фолкмара Зенца и Валентина Оберкерша. Осим неговања свести о старом завичају међу својим избеглим сународницима, дела поменутих аутора имала су циљ да, истина са различитим успехом, документују немачко присуство на просторима Панонске низије од краја 17. века. Упркос томе што нису стекли професионално образовање историчара, Анабринг, Зенц и Оберкерш успели су да понуде релативно заокружен приказ немачке историје од „херојског” времена колонизације до краја Другог светског рата. Својим квалитетима нарочито се истиче Оберкершова историја Немаца у Срему, Славонији и Босни која се, приступом и методом, приближава у значајној мери постулатима научне историографије. Премда немају апологетске намере, тројници поменутих аутора заједничка је осуда колективног кажњавања немачког становништва које су примениле југословенске власти.²¹ У ову групу радова може да се

²⁰ Видети, на пример: за Срем и Славонију: Carl Bischof, *Die Geschichte der Marktgemeinde Ruma*, Freilassing, 1958; Valentin Oberkersch, *India, deutsches Leben in Ostsyrmien 1825–1944*, Stuttgart 1978; Hans Schreckeis, *Wukowar. Alte Hauptstadt Syrmiens. Die Donauschwaben in Stadt und Umgebung*, Salzburg 1990; Matthias Stolz, Therese Huber, Anton Wittmann, *Krndia, Heimatbuch. Slawonien deutsches Dorf ausgelöscht*, Graz 1987. За Бачку: Josef Volkmar Senz, *Apatiner Heimatbuch. Aufstieg, Leistung und Untergang der donauschwäbischen Großgemeinde Abthausen/Apatin im Batscherland*, Straubing 1966; *Bulkes. Geschichte einer deutschen Gemeinde in der Batschka 1786–1944*, herausgegeben von Heimatausschuß Bulkes, Kirchheim unter Teck 1984; Anton Zollitsch, *Filipowa. Entstehen, Wachsen und Vergehen einer donauschwäbischen Gemeinde in der Batschka* Freilassing 1957; Resi Scherer, *Hodschag: unvergessene Heimat Hodschag, eine deutsche Markt- und Kreisgemeinde 1756–1945 im Batscher Land*, Moosburg 1990; за Банат: Josef Beer, Hans Diplich, *Heimatbuch der Stadt Weißkirchen im Banat*, Salzburg 1980; Andreas Rödler, *Franzfeld 1792–1945*, Reutlingen 1985.

²¹ Matthias Annabring, *Volksgeschichte der Donauschwaben in Jugoslawien*, Stuttgart 1955; Josef Volkmar Senz, *Geschichte der Donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Sindelfingen 1990; Valentin Oberkersch, *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Ein Beitrag zur Geschichte der Donaschwaben*, Stuttgart 1982; Друго, хронолошки и просторно, допуњено издање Оберкерш је објавио под насловом: *Die Deutschen in Syrmien, Slawonien, Kroatien und Bosnien. Geschichte einer deutschen Volksgruppe in Südosteuropa*, Stuttgart 1989.

уврсти и обимна Зенцова монографија посвећена немачком школству у Краљевини Југославији. У закључку свога рада, оцењујући положај немачког становништва које је након Другог светског рата остало у Југославији, Зенц је устврдио да је оно „на темељу расно-дискриминаторских мотива било лишено имовине и права, протерано из својих кућа и заједница и интернирано у логоре”, док су деца немачке националности „смештена доцније у комунистичке дечије и васпитне заводе где су, отуђена од своје народности и вере, требала да се васпитавају за комунизам”.²² На тај начин, Зенц је прегнантно изразио суд који представља „опште место” подунавскошвапске завичајне историографије.

Посебну историографску врсту представља мемоарска литература настала унутар круга Подунавских Шваба. Неке од водећих личности нацификованог Културбунда током година Другог светског рата, као што су Сеп Јанко, Јозеф Бер и Јохан Вишт, објавили су своје мемоарско-аутобиографске списе,²³ док је Ханс Разимус сачинио зборник написа из штампе који сведоче о „Културбунду и некадашњој немачкој народној групи”.²⁴ Оно што карактерише њихово писање је изразита тенденциозност и ангажованост усмерена првенствено ка порицању сопствених веза са институцијама Трећег рајха и одбацивању негдашње припадности националсоцијалистичкој идеологији. Поменути ауторима заједничка је тврдња да је немачко становништво у Југославији било индиферентно према нацизму те да је током читавог међуратног раздобља неговало лојалан однос према југословенској држави. Настојећи да „оперу” своје биографије и порекну своју припадност нацистичким организацијама, Јанко, Бер, Вишт и Разимус покушали су, истовремено, и да се обрачунају са поратним југословенским режимом због његовог репресивног односа према немачкој мањини у Југославији.

Поред наведених историографских врста, неопходно је поменути и два часописа покренута 50-их година која су била усредсређена на историју Немаца у Југоисточној Европи. *Südostdeutsche Heimatblätter* је покренут 1952. у Минхену (од 1958. носи назив *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*). Доносио је радове различитог карактера из домена завичајне историје Подунавских Шваба. *Südostdeutsches Archiv* је основан 1958. године.

²² Josef Volkmar Senz, *Das Schulwesen der Deutschen im Königreich Jugoslawien*, München 1969, 164.

²³ Sepp Janko, *Weg und Ende der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*, Graz, Stuttgart 1982; Josef Beer, *Donauschwäbische Geschichte aus erster Hand*, München 1987; Johann Wüschel, *Ursachen und Hintergründe des Schicksals der Deutschen in Jugoslawien*, Kehl am Rhein 1966; Johann Wüschel, *Beitrag zur Geschichte der Deutschen in Jugoslawien: für den Zeitraum von 1934 bis 1944*, Kehl am Rhein 1966.

²⁴ Hans Rasimus, *Als Fremde in Vaterland. Der schwäbisch-deutsche Kulturbund und die ehemalige deutsche Volksgruppe im Spiegel der Presse*, München 1989.

Поседовао је научнији приступ – иако је и његово тежиште представљала историја Немаца у некадашњој Хабзбуршкој монархији те Источној и Југоисточној Европи, часопис је хронолошки захватао теме од средњег века до савремене историје поклањајућу пажњу и историји других народа на овим просторима.

Коинцидирајући са сломом комунистичких система у Европи и окончањем Хладног рата, немачка академска историографија је од краја 80-их година 20. века обновила интересовање за историју немачке дијаспоре на просторима Источне и Југоисточне Европе. Снажан подстицај овом истраживачком заокрету пружило је оснивање више научних институција међу којима је, када је реч о простору некадашње Хабзбуршке монархије, од нарочите важности Институт за проучавање историје и фолклора Подунавских Шваба (*Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde*), утемељен 1987. у Тибингену.²⁵ Многобројне радове сарадника института (Матиас Бер, Марта Фата, Герхард Зеван, Карл-Петер Краус, Карл Бетке), настале током минуле две деценије, одликује првенствено приступ који прошлост немачке етнице сагледава у контексту тоталитета историјских процеса на просторима Југоисточне Европе од средњег века до данас. У радовима тежиште је на проучавању процеса тзв. „средњег трајања” попут привреде, друштвених структура, демографских кретања, миграција, те културних и правних институција. При томе, значајна пажња придаје се мултиетничком приступу – имајући у виду етничку шароликост Југоисточне Европе, прошлост немачке етнице сагледава се као један елеменат унутар сложене националне структуре овог простора, што, највећим делом, води избегавању националног наратива, карактеристичног за ранију, не само немачку него и готово све европске историографије.²⁶ Исто важи и за радове сарадника Института за немачку културу и историју у Југоисточној Европи (*Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*), у Минхену. У зборницима радова које су уредили Герхард Грим и Криста Зах уз политичку историју, проблематизују се привредни и друштвени односи,

²⁵ Две године доцније (1989) основан је Савезни институт за културу и историју Немаца у Источној Европи (*Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*), са седиштем у Олденбургу. Непосреди циљ института је да, посредством научног истраживања историје, књижевности и језика, етнологије и историје уметности, „пружа подршку Влади СР Немачке у свим питањима” из ових домена. Истовремено, у Фрајбургу још од средине 60-их година делује Институт за етнологију Немаца у Источној Европи (*Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa*), који финансира Влада покрајине Баден-Виртемберг. Будући да се у средишту интересовања ових двеју научних институција налази првенствено источна Европа, оне поклањају мало пажње историји немачког становништва на просторима некадашње Југославије.

²⁶ Mathias Beer, Dittmar Dahlmann (hrsg.), *Migration nach Ost- und Südosteuropa vom 18. bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts. Ursachen, Formen, Verlauf, Ergebnis*, Stuttgart 1999.

правне институције те језик као и миграциони процеси немачког становништва ка Југоисточној Европи у широком временском распону од краја 17. до средине 20. века.²⁷

Поред поменутих аутора, унутар немачке научне историографије нарочито место заузима волуминозна едиција „Немачка историја у Источној Европи”, покренута иницијативом утицајног хајделбершког професора Вернера Концеа. Окупивши круг угледних историчара, Конце, који је и сам својевремено припадао кругу „народне историје”,²⁸ подстакао је истраживање прошлости Немаца у Источној Европи. Пројекат је био заснован на постулатима историјске социјалне историје коју је лично заговарао и која је, истовремено, доминирала немачком академском историографијом од почетка 70-их година. Концеова концепција историјске науке дала је печат целој едицији која је, коначно, била заокружена током 90-тих година 20. века публикавањем свих предвиђених 10 томова. У њима је, према географско-историјском критеријуму, обрађена историја Немаца у Источној и Западној Прусској, Чешкој и Моравској, балтичким земљама, Шлезизи, Галицији, Буковини и Молдавији, Подунављу, словеначким земљама, Пољској, Померанији и Русији. Под уредништвом угледног професора Гинтера Шедла, као шести том у оквиру едиције, објављено је дело *Земља на Дунаву*, које је пружио целовит и методолошки чврсто утемељен поглед на прошлост немачког народа на просторима угарског дела Хабзбуршке монархије, односно у њеним државама-наследницима.²⁹ Важно је истаћи чињеницу да је, у складу са интенцијом целокупне едиције, традиционалној догађајној историји посвећено релативно мало простора будући да су аутори појединих прилога тежиште свога излагања усмерили ка општим одликама друштвеног развоја који је послужио као основа за објашњење и феномена политичке историје. Аутор поглавља о немачкој мањини у Краљевини СХС/Југославији, Холм Зундхаусен, доајен немачке историографије, обрадио је тему са становништва социјалне историје, служећи се, поред немачких, и српским, односно хрватским изворима и литературом. Услед тога, Зундхаусен је успео да пружи целовит преглед друштвених и политичких процеса који су детерминисали

²⁷ Gerhard Grimm, Krista Zach (Hrsg.), *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sprache*, I–II, München 1995, 1996; Krista Zach (Hrsg.), *Migration im südöstlichen Mitteleuropa: Auswanderung, Flucht, Deportation, Exil im 20. Jahrhundert*, München 2005. Упоредити са: Бранко Бешлин, „Немци у средњој и југоисточној Европи – историја, привреда, право, језик”, *Зборник МС за историју*, 58, 1998, 233–245.

²⁸ О Концеовим везама са нацизмом и његовом активношћу током Другог светског рата види: Götz Aly, „Theodor Schieder, Werner Conze oder die Vorstufen der physischen Vernichtung”, in: Winfried Schulze, Otto Gerhard Oexle (hrsg.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main 1999, 163–214.

²⁹ Günter Schödl (hrsg.), *Land an der Donau*, Berlin 1995.

развој немачке мањине до окончања Другог светског рата. Упркос томе што је представљала прву научно засновану синтезу историје Немаца на просторима Панонске низије, књига је доживела изразито негативну рецепцију у круговима подунавскошвапских историчара, који су оценили да је одликују тенденциозност и незнање.³⁰ Приступ присутан код Шедла карактерише и монографију под уредништвом Арнолда Зупана, која даје целовиту слику немачког присуства на подручју „између Јадрана и Караванки” од средњег века до средине 20. века.³¹ Осим поменутих дела, прошлост немачке мањине у двама југословенским државама привукла је пажњу неколицине аутора млађе генерације, пре свих Карла Беткеа, Томаса Казаграндеа те Михаела Портмана. Њихов приступ одликује снажно присуство друштвене и политичке теорије у интерпретацији историјских појава и процеса. Док је Бетке, заснивајући свој рад на теорији „етничке мобилизације” немачке и мађарске националне мањине у међуратној Југославији, пружио упоредну анализу друштвених и политичких процеса који су обележили њихов развитак, Казагранде је средиште своје анализе усмерио ка политичкој историји немачког становништва у Банату током Другог светског рата.³² Служећи се теоријским поставкама социјалне психологије, Казагранде је настојао да објасни проблем структуре и континуитета етничких конфликта између Немаца и њихових суседа. Упркос томе што је историјску фактографију тумачио у складу са априорним појмовним категоријама психолошке теорије, он у својој релативно заокруженој историјској синтези, припаднике немачког народа није приказао искључиво као жртве послератног комунистичког терора него и као активне починиоце злочина током година ратног сукоба. Просуђујући о својеврсној националној мобилизацији немачке мањине у Југославију уочи и током Другог светског рата, Казагранде је оценио да је реч о једном облику „националсоцијалистичког етноменаџмента”. Михаел Портман је, пак, у своме синтетском раду посвећеном „комунистичкој револуцији” у Војводини, приказао процесе политичких, привредних, друштвених и културних промена које су наступиле током година по окончању Другог светског рата. У анализи ових процеса он је одређену пажњу посветио

³⁰ Видети: Anton Scherer, „*Cvaj dojčce profesorn - faterlandferlorn*”: *tendenziöse Darstellungen, unzulässige Verallgemeinerungen, unwahre Behauptungen, Irrtümer bei deutschen und jugoslawischen Historikern*; Ausgangspunkt: Günter Schödlin „*Land an der Donau*”, Graz 1997.

³¹ Arnold Suppan (hrsg.), *Zwischen Adria und Karawanken*, Berlin 1998.

³² Carl Bethke, *Deutsche und ungarische Minderheiten in Kroatien und der Vojvodina 1918–1941. Identitätsentwürfe und ethopolitische Mobilisierung*, Wiesbaden 2009; Thomas Casagrande, *Die volkssdeutsche SS-Division „Prinz Eugen”. Die Banater Schwaben und die nationalsozialistischen Kriegsverbrechen*, Frankfurt am Main 2003.

и послератној судбини војвођанских Немаца, разматрајући је у ширем контексту рата и револуције.³³

Ширењем интересовања немачке историјске науке ка темама историје Немаца у Југоисточној Европи није, међутим, превладана напетост између научне и завичајне историографије као што је то показао крајње негативан пријем синтезе коју је уредио Гинтер Шедл. За разлику од научне историографије која истраживању немачке прошлости у Источној и Југоисточној Европи приступа служећи се савременим теоријско-методолошким поставкама, подунавскошвапска завичајна историографија и даље истрајава на традиционалној наративној историји у којој, поред „херојског доба” колонизације, страдалништво немачког становништва након Другог светског рата заузима средишње место. Ипак, током 90-их година 20. века наступио је постепени престанак доминације завичајне историографије у истраживању историје немачких мањина. Овакав развој био је одређен већ поменутиим тенденцијама немачке научне историографије као и природном сменом генерација међу припадницима Подунавских Шваба. Наиме, поколење рођено 20-их и 30-их година 20. века чији су припадници непосредно доживели искуство Другог светског рата а који су обележили подунавско-швапску завичајну историографију нашло се крајем 20. века на заласку не само стваралачке него и физичке снаге.

Најзначајнија остварења подунавскошвапске завичајне историографије настала током претходне две деценије и која, истовремено, представљају синтезу њених ранијих истраживачких настојања, јесу (још увек недовршена) четворотомна синтеза *Подунавскошвајска историја* те волуминозни зборник сведочанстава *Голџота Немаца у комунистичкој Југославији*. Као и раније, аутори ових колективних дела, уз ретке изузетке, нису професионални историчари него стручњаци различитих профила чији је заједнички именитељ порекло тј. везаност за стари крај. Поред тога, јасно је уочљива функција да се посредством што исцрпније наративне историје документује немачко присуство у Југославији те да се, на тај начин, очува колективно сећање Подунавских Шваба на свој посебан идентитет, обликован нарочитим историјским искуством. Међу три до сада објављена тома *Подунавскошвајске историје* својим квалитетима нарочито се истиче књига посвећена Немцима у Хабзбуршкој монархији током „дугог 19. столећа”, коју је уредио Ингомар Сенц.³⁴ За разлику од прве две књиге, у трећем тому посвећеном историји немачке мањине у раздобљу од краја Првог до

³³ Michael Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944–1952: Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien 2008.

³⁴ Oskar Feldtänzer, *Donauschwäbische Geschichte*. Band I: *Das Jahrhundert der Ansiedlung 1689–1805*, München 2006; Ingomar Senz (hrsg.), *Donauschwäbische Geschichte*, Band II: *Wirtschaftliche Autarkie und politische Entfremdung 1806 bis 1918*, München 1997.

окончања Другог светског рата, који је уредио Георг Вилдман, присутан је полемички тон и „разрачунавање” са тумачењима и оценама послератне „комунистичке” историографије у Југославији, Мађарској и Румунији. Интерпретативни оквир постављен је већ у поднаслову дела – „Трагедија самоодржања у пољу деловања национализма држава-наследница”.³⁵ Упркос томе, дело у целини представља целовит историјски преглед не само политичког развоја немачке мањине у државама-наследницама, него и њеног економског, друштвеног и културног развитка. Од важности је истаћи да Оскар Фелдтенцер и Георг Вилдман, аутори одељка посвећеног „Подунавским Швабама у Југославији 1918–1944”, нису пропустили да укажу на утицај Трећег рајха на немачку дијаспору као и на ширење нацистичке идеологије међу немачким становништвом, што најчешће није био случај у радовима завичајне историографије током претходног раздобља. При томе, они су одбацили тезу о немачкој мањини као „петом колони” током Априлског рата проглашавајући је легендарном приповешћу „комунистичке историографије”. На сличан начин Фелдтенцер и Вилдман су негирали одговорност немачког становништва у спровођењу антисемитских мера у Банату док су учешће Немаца у СС дивизији „Принц Еуген” сагледали у контексту ратних напора Трећег рајха. Коначно, аутори у целини сматрају неодрживом оптужбу о непријатељском држању немачког становништва према Краљевини Југославији истичући да су се југословенски Немци, између „верности држави и верности народу одлучили за другу алтернативу док Титов покрет није могао да докаже државно-правну а дуго ни међународно-правну легитимност и поседовао је терористичку улогу” (!).³⁶

Аутори из истог подунавскошвапског круга (Јозеф Бер, Георг Вилдман, Карл Вебер, Валентин Оберкерш, Ингомар Зенц, Ханс Зонлајтнер и Херман Ракуш) уредили су четвортомну едицију *Голоша Немаца у комунистичкој Југославији (1944–1948)* која на више од 4.000 страна доноси сведочанства о поступцима нових југословенских власти у местима настањеним немачким живљем (том I), сећања и личне извештаје савременика збивања (том II), податке о убиствима, „логорима за уништење” те судбини немачке деце (том III) и попис људских губитака након послератног раздобља (том IV).³⁷ И поред свесне интенције да документује чињенице о Немцима искључиво као о жртвама комунистичке власти, основна вредност овог дела садржана је у његовој наративној структури и богатој фактографији о положају немачке

³⁵ Georg Wildmann (hrsg.), *Donauschwäbische Geschichte*, Band III: *Die Tragödie der Selbsthauptung im Wirkungsfeld des Nationalismus der Nachfolgestaaten 1918–1944*, München 2010.

³⁶ *Истџо*, 750.

³⁷ *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien 1944–1948*, I–IV, München, Sindelfingen 1991, 1993, 1995. Прва три тома едиције објављена су и под насловом: *Weißbuch der Deutschen aus Jugoslawien*, I–III, München 1991, 1993, 1995.

мањине у Југославији након Другог светског рата о којем, по свему судећи, нема довољно сачуваних извора у српским, односно хрватским архивима. Од важности је поменути да је сажетак ове едиције објављен и на српском језику под крајње проблематичним насловом *Геноцид над немачком мањином у Југославији*.³⁸ Као што је видљиво већ из самог наслова, основна теза аутора је да је политика југословенских власти према немачкој мањини имала одлике геноцида тј. њеног намерног уништења. Свој став приређивачи зборника настојали су да поткрепе позивањем на „српски панславизам” сматрајући га „делимичним разлогом за елиминацију” немачке мањине. При томе, традиције „великосрпског национализма” приређивачи су довели у везу са тежњом нових комунистичких власти да конфискацијом имовине лица немачких грађана пруже „награду Титовим партизанима” и, истовремено, обезбеде неопходна средства за успостављање социјалистичке „планске привреде”. На тај начин аутори су покушали да укажу на наводни континуитет антинемачке политике који је постојао у обема југословенским државама и који је, на крају, довео до „геноцида над немачком мањином”. При томе, уместо детаљне и вишеслојне анализе сложених политичких, националних и друштвених односа те ратних збивања и револуционарних процеса на југословенском простору као историјског оквира који је детерминисао деловање и положај немачке мањине, аутори су посегли за стереотипним оценама (које уочљиво кореспондирају са некритичким оценама присутним у делу немачке јавности поводом распада СФРЈ током прве половине 90-их година 20. века), окривљујући за њену послератну судбину искључиво „великосрпски шовинизам” и „Титов режим” који је „починитељ геноцида”.³⁹

Имајући у виду ова најкарактеристичнија дела подунавскошвапске историографије током претходне две деценије која, по свему судећи, представљају уједно и њену „лабудову песму”, несумњиво је да је оквир њене интерпретације на идеолошком нивоу и даље обележен изразитим антикомунизмом као и једном врстом националне мартирологије утемељене на послератној судбини немачке мањине у Југославији.⁴⁰ Ипак, услед смене генерација која је наступила на прелому столећа, део завичајне историографије који поседује научне претензије постепено се „улива” у

³⁸ Херберт Прокле, Георг Вилдман, Карл Вебер, Ханс Зонлајтнер, *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944-1948*, Београд 2004. Упореди са: Dieter Blumenwitz, *Rechtsgutachten über die Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944-1948*, München 2002.

³⁹ Херберт Прокле, Георг Вилдман, Карл Вебер, Ханс Зонлајтнер, *Геноцид над немачком мањином у Југославији 1944-1948*, 47-59.

⁴⁰ Иако формално не припада кругу подунавскошвапске завичајне историографије, њој је, по својим општим одликама, најближа монографија немачког историчара из Румуније Јохана Бема, посвећена „немачкој народној групи у Југославији” током међуратног раздобља. Види: Johann Böhm, *Die Deutsche Volksgruppe in Jugoslawien 1918-1941. Innen- und Außenpolitik als Symptome des Verhältnisses zwischen deutscher Minderheit und jugoslawischer Regierung*, Frankfurt am Main 2009.

официјелне токове немачке академске историографије.⁴¹ У прилог овом суду говори и чињеница да су традиционална гласила завичајне историографије на почетку новог миленијума променила не само називе (*Südostdeutsche Vierteljahresblätter* од 2005. излази под називом *Spiegelungen – Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*, док је *Südostdeutsches Archiv* 2007. преименован у *Danubiana Carpathica*) него и своју концепцију, те да се као њихови издавачи појављују угледне научне, односно издавачке институције. Упркос постојећим разликама између ова два часописа, њима је заједничко ширење тематског видокруга на најразличитија питања историје средње и Југоисточне Европе која се анализирају са становишта научног дискурса, што несумњиво води превладавању већ поменутих недостатака завичајне историографије Подунавских Шваба. Истовремено, Центар за истраживање немачке историје и културе у Југоисточној Европи универзитета у Тибингену (*Zentrum zur Erforschung deutscher Geschichte und Kultur in Südosteuropa an der Universität Tübingen*), основан 2012. године, одликује се интердисциплинарним приступом и уважавањем интернетничког контекста и културног диверзитета овог историјског региона. На тај начин, „понаучењем” завичајне историографије те ширењем интересовања историјске науке ка прошлости немачке мањине у Југославији одвија се ревизија ранијих историографских оцена и стварају се претпоставке за објективно – *sine ira et studio* истраживање овог проблема.

GERMAN MINORITY IN YUGOSLAVIA AS A SUBJECT OF
GERMAN HISTORIOGRAPHY
(1945–2010)

by

Mihael Antolović
University of Novi Sad, Faculty of Pedagogy in Sombor
4 Podgorica Str., Sombor, Republic of Serbia
E-mail: antolovic.michael@gmail.com

SUMMARY: This paper discusses the history of the German minority in Yugoslavia as a subject of German historiography since the end of the World War II. Unlike the German academic historiography which did not pay much attention to this issue, it is prevalent in the circles of so called native history of the Danube Swabians. Strong ideological influence and personal experiences of contemporaries that marked its approach were gradually overcome during the past two decades, with the expansion of interest of the German historical science in the history of German minorities in Eastern Europe. A part of this process is the revision of history of the German minority in Yugoslavia.

KEYWORDS: German minority, historiography, Germany, Yugoslavia

⁴¹ Упоредити са: Günter Schödl, „Erinnerung und Analyse. Methodologische Bemerkungen zur südostdeutschen Geschichtsschreibung”, 101–115.

Political Initiatives „From the Bottom Up” in the Ottoman Empire
(Политичке иницијативе „одоздо нагоре” у Османском царству),
Halycon Days in Crete VII, A Symposium Held in Rethymno 9–11 January
2009, Antonis Anastasopoulos, ed, Crete University Press, Rethymno 2012.

Политичке иницијативе представљају први постструктуралистички приступ османским студијама. У питању је покушај дефинисања политичких улога у прет-политичким заједницама, које се свode на колективну иницијативу. Упућивање петиције султану, због сложености и природе таквог поступка, издваја се као пример политизације османских субјеката. Досадашњи приступ историји османског транзиционог доба (XVII–XVIII век) подразумевао је тумачење интенција и политике метрополе, чак и приликом анализе односа центра и периферије. Чињен је покушај преквалификација предрасуда и неразумевања, који су штетили озбиљним студијама на пољу османистике, посебно када су у питању проблеми приступа декаденција–децентрализација, односно превазиђено тумачење Источног питања. Нов приступ узрокован је и проблемом поузданости извора, питањем њихове фиктивности. То је и разлог више у прибегавању постструктуралистичким тумачењима, где субјекат историје, али и историчар као субјекат, губе своју универзалност у покушају креирања тоталне историје. Потенцира се микроисторијски приступ, кроз који се, из визуре појединаца са одређеном јавном улогом у локалним заједницама, сагледава читав сплет интерконекција, међузависности процеса и појава у целокупном спектру односа унутар једне империје. Политичке иницијативе као термин подразумевају сваку јавну улогу појединаца, друштвених група, локалних заједница и околности (интеркомуналне и

са стране) које утичу на њихову позицију субјеката, али и односе са органима власти, као и промене које одређују унутрашњи социјално-политички баланс поменутих група. Политичка улога ту није сведена на формално припадање систему, односно формализоване улоге унутар система власти по правилу се налазе изван предмета проучавања. Тиме се истиче потреба за престанком схватања друштва као пасивног реципијента политике и процеса метрополе. Штавише, акценат је на аутономним групама (трајним или тренутним) које саме себе конституишу и контролишу. Извори за њихово проучавање налазе су у бројним петицијама метрополи сачуваним у сицилима и пре свега *şikayet/ahkam* дефтерима. Термином „одоздо нагоре” жели се истаћи правац политичке активности, никако социјална категорија!

Политичке иницијативе „одоздо нагоре” представљају тематски зборник са међународног научног скупа, са деветнаест радова истакнутих османиста, структурираних у виду пет издвојених целина. Прва, *Starting in the Provinces* (Почетак. У провинцији, стр. 15–118) кроз студију случаја отвара питање микроисторијског приступа политичким иницијативама. Анализа је усмерена на саме групе, њихово порекло, начин функционисања, односно груписања. Свакако је реч о неформалном организовању ради остварења одређеног циља, који се своди на колективну представку султану. Истраживањем политичких околности у Харпуту везаних за жалбу против извесног спахије Халила, Лесли Пирс

указује на социјалне тензије које колективна представка мора изазвати. Истиче да је она немогућа без значајније политичке подршке. Покретање поступка пред локалним кадијом или обраћање Царском дивану представља само по себи манифестацију политичке моћи. Попут Пирсове и Хулја Ђанбакал напушта традиционални приступ који историчара води трагом извора. Уместо анализе проблема на који жалба указује, трага за одговорима на питање околности под којима она настаје. На примеру Ајнтаба сагледана је не само компактност две супротстављене групације, већ и промена социјално-економског окружења и степен друштвене покретљивости унутар група. Проучавањем сељачке побуне против порезника у околини Солуна, Елиас Коловос успео је да укаже на политичке иницијативе хришћанског становништва, иза којих су морали стајати локални нотабли, како их назива. Да иницијативе нису биле ограничене на муслимански свет, сведоче Софија Лају, апострофирајући међухришћанске сукобе елита на Самосу, и Ејал Ђинио у проучавањима јеврејске популације Солуна, фокусирајући се на политичке стратегије, на које и сам Коловос указује. Бранећи сопствене интересе, различите локалне заједнице проналазе начине да поставе питање своје социјалне позиције. Истраживања Андреаса Либерагоса потврђују отвореност група, али и груписање по основу социјално-економских карактеристика. Друштвено позиционирање, како сугеришу изнете анализе, врши се кроз отварање самих групација придошлицама, међукомуналним преговарањима или сукобима са уплитањем метрополе или без њега.

Друга целина *The Right to Petitioning* (Право на петицију, стр. 119–232) усредсређена је на саму процедуру апелације. Систем праведности који је Османска држава спроводила са апелацијом као главним елементом дељења правде поданицима султана уједно је и легитимацијска основа власти. Испитивањем тока жалбеног поступка установљено је присуство две заинтересоване стране. Док се метропола трудила

да оправда свој легитимитет пред поданицима, како то сугерише Николас Ватен анализом државне интервенције током јеврејско-муслиманског спора око гробља у Касимпаши, не може се искључити њена заинтересованост за стање у провинцији. Бројност петиција сразмерно је пропорционална фактичкој контроли провинције од стране центра власти; како власт слаби, петиције се нагло увећавају. Проучавајући овај феномен, Евтимиос Папатахриархис ограничио се на типичан постструктуралистички приступ језичке анализе. Сугерише специфичан приступ представкама султану које проучава као вид протомодерних тенденција политичке мобилизације, сугеришући да их треба посматрати као и остале видове штампаног материјала. Процедура апелације за њега је само стимулатор, којим се преноси политичка порука вишем ступњу власти. Росица Градева и Димитриос Папастаматиу детаљно су представили сâм ток процедуре, Градева кроз специфичан поступак хришћанског захтева за обновом верских објеката, а Папастаматиу кроз до сада најпотпунији приказ аћкам дефтера у османистици. Осим палеографско-дипломатичког значаја, истакао је појединачне жалбе које заслужују даља истраживања.

Трећа целина *Closer to the Seat of Power* (Ближе седишту власти, стр. 233–326) нуди нова тумачења добро познатих проблема у османистици. Побуне против власти посматране су у контексту политичке иницијативе, чиме је у средиште посматрања доспела социјална основа ових покрета. Димитрис Кастрицис сугерише да се побуна шејха Бедредина мора посматрати као социјални, политички и религиозни феномен само у контексту заједничке анализе ове три компоненте. При томе треба имати у виду да вођа побуне није обичан побуњеник већ водећи мислилац свог доба. Баки Тезџан анализира османске хронике кроз реминисценцију претварања јаничарског корпуса у социјално-политичку корпорацију, којој приступају трговци и занатлије. Истичући овај процес формирања чланства, односно при-

падности групацији у повоју, као типичан пример политичке иницијативе одоздо нагоре, установио је и разлоге пристрасности хроника. Социјалне тензије остају референтна тачка и Мариносу Сариганису приликом разматрања другог таласа Кадизадели покрета (1651–1656). Сматра да је економски рационализам условио формирање фракција у самом Истанбулу, које су на основама традиционалног анимозитета јаничара и спахија формирале коалиције са јасним верским одређењима и поделема унутар улеме и верских редова на присталице хелветија и Кадизадели покрета. Истицањем јасних фундаменталистичких идеја потоњи су по свему судећи привукли истанбулске трговце, кроз борбу за активнијом улогом у политици. Сариганис поставља дилему може ли се ова коалиција повезати са трговачком етиком у смислу протестантске етике у Европи. Тиме би захтеви за повратком моралу шеријата заправо били својеврстан пандан за развој протокапиталистичких тенденција. Сам поларитет трговца–занатлије и даље остаје недовољно истражен, док се не може утврдити правац ове политичке иницијативе, одоздо или одозго. Треба напоменути да сама припадност групама није била чврсто решена нити је компактност унутар истих онемогућавала различите иницијативе. Анатомији једне побуњеничке групе посветила се Ајшел Јилдиз на примеру јамака у побуни Кабакчи Мустафе 1808. Типичном политичком иницијативом одоздо нагоре група „младих и сиромашних људи” успела је да, борећи се против злоупотреба и новотарија, уздрма државни поредак. Посматрањем побуна као политичких иницијатива и усмеравањем истраживања на социјалне тензије отвара се једно ново поглавље османске историографије. Друштвена стратификација, поларитети и антагонизми манифестовани кроз социјалне тензије упућују на сложеност османског друштва, чија су проучавања још на незадовољавајућем нивоу.

Успешност политичке иницијативе сагледава се у адекватној реакцији метрополе, која није изостајала ни у случајевима када

је могла бити само номинална. Истраживања Сууреје Фароки, једне од водећих османисткиња данашњице, која је непомредно подстакла сâм скуп и истраживања политичких иницијатива, као и истраживања Светлане Иванове у оквиру четвртог сегмента *Contributing a "Top-Down" Perspective* (Допринос перспективи „одозго-надоле”, стр. 327–380) управо трагају за реакцијама власти на подстицаје који долазе од иницијатива група. Карен Берки је, имплементирајући теорију о империјама насталу око Чарлса Тилија, у османистику увела појам договорног духовата, описујући односе центра и периферије. Једну врсту „договарања”, организације истанбулских придошлица које су напустиле земљишне поседе ради изградње тврђаве Хотин у циљу смањења социјалних тензија у престоници, анализира Фароки, називајући га „османском унутрашњом политиком.” Дотични случај показује превентивно деловање администрације у циљу елиминације могућности било какве организације груписања. С друге стране, Светлана Иванова анализом садржаја фермана упућиваних периферији у циљу разних обавештења о важним догађајима отвара питање осећаја локалних структура за империјални простор и шири цивилизовани свет (Европу?).

Последњи сегмент *Going Macro* (Макро приступ, стр. 381–453) представља теоријски допринос. Боаћ Ергене указује на то да историја одоздо репрезентује радикалну промену на пољу османистике, која је увек била „државоцентрична” и која сада има слуха за проучавања организације маса и деловање појединаца. Није пропустио да се, уз осврт на Жака Дериду, запита колико ће ова промена утицати на методе рада са „каприциозном природом извора”, који ће се морати осмишљавати и где ће историчар постати творац историје. Елени Гара позива на сагледавање петиција као форме међусобне комуникације локалних структура са метрополом. Јачањем улоге представника (ајана, коџабаша, кнезова) снажиле су и политичке борбе фракција, које се очитују кроз петиције вишим органима

власти. Политичке иницијативе оличене у петицији сходно Гари сведоче о новој врсти политичке реалности током XVIII века, која је успостављањем поменутог договорног подухвата центра и периферије отворила простор за надметање актера и власт предала најмоћнијим чиниоцима. Антонис Анастасопулос манифестације ових процеса дефинише протоцивилним друштвом. Петицијом субјекти свакако нису могли да промене своје комунално окружење, али је долазило до формирања колективних организација, које су имале улогу посредника у односима између државе и појединаца.

Политичке иницијативе одоздо нагоре представљају манифест једног новог

правца истраживања османске историје. Предмет проучавања постају појединци и форме њиховог груписања, микроисторија, историја одоздо, која целину дефинише њеним саставним деловима. Схватање улоге историчара приклања се постструктуралистичким тумачењима код приступа изворима, где се сугерише нов, другачији поглед, преузимање иницијативе, а сама историографија, која добија становиште из више углова, постаје фукоовски кон-структ. Најбитније достигнуће, које ће историографија морати да узме у озбиљно разматрање, османско друштво више не сматра за индиферентно, инертно и статично.

Мирослав Павловић
Филозофски факултет Нови Сад

UDC 94(497.1)"19"

ЕВРОПА ДУГОГ 20. ВЕКА – СЛУЧАЈ ЈУГОСЛАВИЈЕ (Мари Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Клио, Београд, 2013)

Дело немачке историчарке, Мари Жанин Чалић, бави се југословенском идејом, отелотворењем те идеје, њеним трајањем, турбулентним крајем и последицама распада Југославије – манифестацијама идеје која своје корене вуче од Берлинског конгреса 1878. године, а чији утицај се осећа и данас, на почетку XXI века. Без намере да критикује Хобсбаума, чију чувену периодизацију на дуги XIX и кратки XX век не треба додатно представљати, ауторка покушава да кроз анализу четири дуга структурална процеса – национално питање, социоекономску (не)развијеност, регионалне разлике и Југославију у светским оквирима – који надилазе поменути периодизацију, понуди синтезу југословенске историје која је писана, по њеним речима, „без предрасуда али не и без страсти“.

Дневнополитичка питања која данас оптерећују државе-наследнице Југославије – Југославија као тамница народа или историјска грешка, Југославија као дисконтинуитет у оквиру континуитета националног сазревања етничких заједница на

Балкану, неизбежност „вечите мржње” и одговорност за крвав распад Југославије, улога политичких елита и/или страних сила у распаду Југославије – представљају само део мотива за писање ове књиге, а тичу се пре свега лаичког аудиторijума који је заинтересован за ову тему. Што се тиче стручне јавности, главни мотив је да се понуди алтернатива и критика тзв. инстант историографији која је плод претежно страних аутора и која у последње време претендује да преузме примат у тумачењу ове комплексне теме.

Ауторка Мари Жанин Чалић бави се у свом професионалном раду пре свега друштвеном историјом, са акцентом на Балкан али и европску политику према Балкану. Ово долази до значаја када се узме у обзир да је ова књига настала у оквиру пројекта *Евројска историја 20. века* и да је сама структура књиге конципирана тако да прати Југославију кроз два оквира – један ужи, регионални и локални, други шири, европски и светски. Посебну тежину овој књизи дају такозване тачке пресека, у којима се дају анализе друштвенополитич-

ких процеса у Европи и Југославији ради њиховог поређења. За то су узета четири кључна временска периода као референтне тачке – време око 1900. године, средина двадесетих година XX века, период Другог светског рата, шездесете године XX века и време после 1990. године. Оправдање за овакав приступ лежи у чињеници да је Балкан део Европе и света, те да су глобална дешавања у свету имала изузетно велик утицај на Балкан и обрнуто.

Исправно схвативши комплексност теме, њену тежину у данашњој политичкој ситуацији на Балкану и у Европи – нарочито када се узме у обзир да се ближи обележавање стогодишњице Првог светског рата – ауторка је изванредно уочила да свако поједностављено приказивање Југославије не може понудити конструктивне одговоре на питања која оптерећују регион данас, нити дати објективну слику о историји Југославије. Због тога је и структура саме књиге конципирана хронолошки, када се ради о историји Југославије, али и дијахроно-синхроно, када се пореде процеси који су захватили Европу и Југославију.

Хронолошки гледано, књига покрива период од 1878. године до данас и по том принципу подељена је на шест поглавља, не рачунајући увод, предговор, завршно разматрање и додаток. Први део се односи на период од 1878. до 1918. године када је дошло до рађања јужнословенске идеје и покрета као одговора на окружење у коме су се стварали национални идентитети јужнословенских народа. За тачку пресека узета је 1900. година када се пореде процеси стварања националних идентитета јужнословенских и осталих европских народа.

Друго поглавље обухвата период Краљевине Југославије (1918–1941), а три потпоглавља обухватају два периода (од 1918. до 1929. и од 1929. до 1941. године) и једну тачку пресека која се бави двадесетим годинама XX века, када долази до судара модернизације и традиционалног живота како у Европи тако и на Балкану (додуше, на Балкану са одређеним временским

кашњењем у односу на Европу). Следеће поглавље се бави Другим светским ратом и неизбежним питањима окупације, колаборације и отпора која данас поједнако оптерећују балканске и европске земље. Иако даје поједине информације о примерима колаборације и отпора, акценат овог поглавља је пре свега на главној одлици овог рата – његовог тоталног карактера – без чијег се правилног разумевања не може правилно схватити ни, данас врло деликатна, тема о колаборацији, тј. отпору.

Четврто и пето поглавље обухватају период Републике Југославије, с тим да четврто поглавље описује време од 1943. године, када почиње процес консолидације комунистичке владавине у Југославији, до 1980. и смрти Јосипа Броза Тита. Процеси који су узети као референтна тачка за поређење са остатком Европе су прелазак са аграрног у индустријско друштво, главна одлика шездесетих година XX века у Југославији. Наравно, овај процес је у Европи увелико био присутан у назначеном периоду. Пети део анализира кризу социјалистичке модерне и аномију која је захватила југословенско друштво осамдесетих година, а који су наговештавали крај Југославије.

Шесто, уједно и последње поглавље, бави се финалном дезинтеграцијом Југославије у периоду од 1991. до 1995. године, као и последицама које је оно оставило на друштва која се сматрају наследницима ове земље. Тачку пресека овде заправо чини анализа света после 1990. године, дакле након завршетка Хладног рата, када долази до престанка биполарности света и када процес индустријализације бива замењен развојем тржишта услуга. Испоставиће се да народи Југославије нису схватили колико се свет променио око њих и колико их хронично кашњење за светом чини рањивим али и повезаним и зависним од глобалног окружења. Ово је и данас једна од главних одлика, боље рећи бољки, друштва која су наследила Југославију.

Заједница јужнословенских народа као историјска појава XX века, како је то приказала Мари Јанин Чалић, не може бити

објашњена а да се хронолошки не загази у време које чине последње деценије XIX века, нити да се правилно разуме ако се не узму у обзир четири дуга структурална процеса сагледана из две перспективе – локалне и глобалне. Иако ова књига неће понудити једноставне одговоре, којима су људи склони, на комплексна питања, она ће читаоцу пружити одмере-

ну и вешто скројену историју Југославије која ће лаичкој и стручној јавности дати објективни увид у ову изузетно занимљиву тему, али и вредносни оквир када је реч о многобројној литератури која је написана о Југославији, а нарочито о њеном распаду.

*Стефан Рагојковић, маџтер,
Факултет и политичких наука, Београд*

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ (Аугсбург, Немачка, 1975). Доцент Педагошког факултета у Сомбору. Е-адреса: antolovic.michael@gmail.com

Школовао се у Сомбору и Новом Саду. На Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду дипломирао (2002, тема „Југословенско-совјетски односи 1944–1956. године”), магистрирао (2008, теза: „Политика немачке мањине у Дунавској бановини 1929–1941”) и докторирао (2012, теза: „Историографско дело Фридриха Мајнекеа”). Научна и стручна интересовања усмерена су му на српску и југословенску историју у 19. и 20. века, историју Немаца у Југоисточној Европи, модерну историју Немачке, теоријске и методолошке проблеме историјске науке те историографију. На страницама стручне периодике објавио је преко 50 научних и стручних радова. У два наврата (2007, 2009) боравио је у својству стипендисте у Међународном институту за проучавање уибеника историје „Георг Екерт” у Брауншвајгу (СР Немачка). Од 2003. запослен је на Педагошком факултету у Сомбору. У марту 2013. изабран је за доцента за ужу научну област – историјске науке.

ВОЈИН С. ДАБИЋ (1949). Ванредни професор Одељења историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Е-адреса: vdabic@f.bg.ac.rs

Дипломирао (1972), магистрирао (1982, тема: „Банска крајина и Банија од краја XVII до половине XVIII века) и докторирао (1996, теза: „Карловачки генералат 1683–1746”) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Прошао је кроз сва научна звања на Филозофском факултету у Београду: асистент (Историја народа Југославије у новом веку, 1992–1997), доцент (Национална историја новог века, 1997–2003). Ванредни је професор на Националној историји новог века од 2003. године. Од 2005. члан је Уредништва капиталног издања *Српски биографски речник* за период 16–17 века. Од 2013. је главни и одговорни уредник *Зборника Мајнице српске за историју*. Учешће на пројектима – 2007: „Друштвене институције српског народа 16–20. век: континуитет и дисконтинуитет” Министарства за науку, технологију и развој Републике Србије; 2011: „Српска нација: интегративни и дезинтегративни процеси” Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Област интересовања и истраживања: историја српског народа од 16 до 18. века.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Банска крајина: (1688–1751): Прилој историји српској и хрватској народа и крајишкој уређења у Банији*, Београд–Загреб 1984; *Чињенице о Зајадној Славонији*, Пакрац 1994; *Crimes without punishment: Vukovar, Sarvaš*

and Paulin Dvor, Вуковар 1997 (с К. Лукић); *Persecution of Serbs and ethnic cleansing in Croatia: 1991–1998: Documents and testimonies*, Београд 1998; *Војна крајина: Карловачки генералај: (1530–1746)*, Београд 2000.

НИНО ДЕЛИЋ (Београд, 1983). Историчар-мастер. Е-адреса: n.delic@aol.com
Дипломирао на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2011). Мастер рад „Српско становништво у Хабзбуршкој монархији и Кнежевини Србији 1821–1851: упоредна демографско-историјска анализа” одбранио на Катедри за Историју српског народа у новом веку Филозофског факултета у Београду (2012). Тренутно је на докторским студијама на поменутој Катедри. Област научног истраживања: српски етнички простор у 19. веку, становништво и миграције, Срби у Хабзбуршкој монархији.

ПЕТАР В. КРЕСТИЋ (Београд, 1963). Научни саветник Историјског института Београда. Е-адреса: petarkre@open.telekom.rs

Дипломирао (1988, „Нова грађа о Светозару Милетићу и Народној странци”), магистрирао (1995, „Србија у *Србским народним новинама* Теодора Павловића (1838–1848)”) и докторирао (2001, „Српско привредно друштво „Привредник” (1879–1918)”) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. У Историјском институту Београда ради од 1988. године. На Филозофском факултету у Београду предавао Увод у историјске студије (2000–2006). Био одговорни уредник часописа *Мешовита грађа /Miscellanea/* (2003–2010). председавао Програмским саветом манифестације „Дани Теодора Павловића” (2001–2007). Стални је члан-сарадник Матице српске, члан Редакционог одбора и уредник епохе (прва половина XIX века) капиталног издања *Српски биографски речник* Матице српске и један од активних сарадника *Српске енциклопедије*. Био је председник Друштва историчара Србије (2002/03). Члан је Одбора Рукописног одељења Матице српске, Комисије Архива Србије за избор у виша звања у архивистици и Комисије за доделу награде „Задужбине Ђурђа, Данице и Јованке Јеленић”. Добитник је награде „Теодор Павловић” (2008) за књигу *Избрани шекспирови Теодора Павловића*. Област истраживања: историја српског народа у XIX веку, посебно привредна историја и културно-политичке везе Срба из Јужне Угарске са Србима у Кнежевини и Краљевини Србији. Приредио: *Избрани шекспирови Теодора Павловића* (Београд 2007), Глибоњски Милан: *Барања* „ (1918–1923): /сећања/ (с В. Крестићем), Београд 2009; Милан Ђ. Милићевић: *Дневник I (1. I 1869 – 22. IX 1872)*, Београд 2011;

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Пречани и Шумагинци: Теодор Павловић и „Србске народне новине” о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд 1996; *Српско привредно друштво „Привредник”: (1879–1918)*, Београд 2002; *Први српско-шурски рат 1876. године у дојисима Шарла Бешана*, Београд 2010; *Владари Србије*, Београд 2013 (с Ђ. Бубалом).

ТАМАРА СТАНИСАВЉЕВИЋ (Београд, 1981). Историчар-мастер. Е-адреса: stanisavljevic_tamara@hotmail.com

Дипломирала на Катедри за Историју Филозофског факултета у Београду (2011, „Иво Андрић у сећањима савременика”). Мастер академске студије завршила на Филозофском факултету у Београду (2012, „Коларчев народни Универзитет 1932–1941”). Област научног интересовања је културна и друштвена историја Краљевине Југославије.

ДМИТАР С. ТАСИЋ (Петровац на Млави, 1973), научни сарадник у Институту за стратегијска истраживања у Београду. Е-дреса: mitat@eunet.rs

Дипломирао (1999, „Војно-политичка акција македонствујушчих у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934”), магистрирао (2006, „Војна управа у Јужној и Старој Србији 1919–1920”) на Групи за историју Филозофском факултету Универзитета у Београду. На истом факултету докторирао тезом „Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ): 1944–1953” (2011). Област истраживања: Историја српске и југословенске војске у XX веку, друштвена историја, историја религије. Радио као архивиста у Првом одељењу Архива Војноисторијског института (2000–2003) и као истраживач у Одељењу за научно-истраживачки рад Војноисторијског института (2003–2006). Запослен као истраживач у Одељењу за војну историју Института за стратегијска истраживања (од 2006). Приредио: *Прејлед садржаја Војноисторијског власника: 1981–2000. године*, Београд 2011; *Прејлед садржаја Војноисторијског власника: 1950–2010*, Београд 2011 (коаутор с М. Милкићем);

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Раји после раја: Војска Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца на Косову и Мейхохији и у Македонији 1918–1920*, Београд 2008, 2012.

ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ (Београд, 1972), истраживач сарадник у Историјском институту Београда. Е-mail: isidora.tocanac@iib.ac.rs

Дипломирала (1998, „Парохије и парохијско свештенство у Карловачкој митрополији у 18. веку”), магистрала (2005, „Српски народно-црквени сабори од 1718. до 1735. године” на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду. Пријавила докторску дисертацију под насловом „Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији у време Марије Терезије и Јосифа II (1740–1790)”. Област истраживања: историја српског народа, посебно под хабзбуршком влашћу, у периоду од 16. до 18. века.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Српски народно-црквени сабори: (1718–1735)*, Београд 2008.

РЕЦЕНЗЕНТИ ЗБОРНИКА МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ
У 2013. ГОДИНИ

Др Софија БОЖИЋ, виши научни сарадник Института за новију историју Србије,
Београд

Проф. др Ђорђе БУБАЛО, професор Универзитета у Београду

Проф. др Војин ДАБИЋ, професор Универзитета у Београду

Проф. Др Љубодраг ДИМИЋ, редовни професор Универзитета у Београду, допис-
ни члан САНУ

Доц. др Александар ЖИВОТИЋ, доцент универзитета у Београду

Проф. др Милош ЈАГОДИЋ, професор Универзитета у Београду

Доц. др Милош КОВИЋ, доцент универзитета у Београду

Академик Василије КРЕСТИЋ, Београд

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник Историјског института, Београд

Проф. др Ненад ЛЕМАЈИЋ, редовни професор Универзитета у Новом Саду

Проф. др Смиља МАРЈАНОВИЋ ДУШАНИЋ, редовни професор Универзитета
у Београду

Доц. др Мира РАДОЈЕВИЋ, доцент Универзитета у Београду

Др Ана СТОЛИЋ, научни сарадник Историјског института, Београд

Др Милан ТЕРЗИЋ, виши научни сарадник, начелник Одељења за Војну историју
Института за стратегијска истраживања, Београд

Проф. др Александар ФОТИЋ, професор Универзитета у Београду

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381-21/6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 87 (1/2013) 12. децембра 2013. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Милена Микић Враголић и Вера Василић
Коректор: Владимир М. Николић
Преводилац и лектор резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

Зборник Матице српске за историју – Proceedings in History/ главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29–. – Нови Сад : Матица српска, 1984– (Нови Сад : Сајнос). – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампариа „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410